

**Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка**

**Кафедра українознавства
і політології**

*До 90-річчя Чернігівського
державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка*

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск восьмий

**Чернігів
2006**

ББК 63.3 (4 Укр) 5
М-99

Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції
Матеріали науково-методичного семінару

- Чернігів, Чернігівський державний
педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
- 2006. - с.

Друкується за постановою вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Керівник науково-методичного семінару: **М.М.Острянко**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти: **М.К.Бойко**, доктор історичних наук, професор
В.Й.Борисенко, доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор та упорядник: **В.М.Половець**,
завідувач кафедри українознавства і політології,
доктор історичних наук, професор

Матеріали подаються в авторській редакції

ISBN 966-533-315-1

ББК 63.3 (4 укр) 5
М-99

© Автори статей, 2006
© В.М. Половець, 2006

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	5
----------------	---

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Половець В.М.</i> Проблеми розвитку вищої освіти в Україні на початку ХХІ ст.....	6
<i>Острячко М.М.</i> Особливості методики вивчення проблем політичного лідерства в курсі політології.....	23
<i>Редько О.Ф.</i> Штрихи до соціального портрета студентської молоді.....	30

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

<i>Молочко В.К., Молочко Н.О.</i> Парламентські вибори в Україні (березень 2006 р.): особливості та наслідки.....	41
<i>Коваленко М.О.</i> Російсько-українські відносини: історичні і сучасні тенденції.....	50
<i>Гаєрилов В.М.</i> Розвиток торгівлі в сільській місцевості областей Північного Лівобережжя України у перші післявоєнні роки.....	58
<i>Демченко Т.П., Капітова С.С.</i> Ілля Шраг про селян-послів до Державних дум Росії (До сторіччя заснування української парламентської фракції).....	65
<i>Голець В.В.</i> Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (джерельна база).....	72

Мисюра О.О. Організація О.Кониським видавничої справи.....	78
Пономаренко О.В. Специфіка політичної думки в Україні доби Гетьманщини.....	92
Акименко І.М. Вивчення діяльності Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (II половина XVII-XVIII ст.).....	102
Полієнко Г.О. Братство святого Михаїла православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX ст. - початок XX ст.).....	109
Кравченко М.І. «Велесова книга» - історія суспільно- політичного життя дохристиянської України-Русі.....	118

ЧАСТИНА III

РЕЦЕНЗІЇ

Половець В.М. Культурне будівництво в Гетьманській державі.....	126
--	-----

ПЕРЕДМОВА

Восьмий випуск матеріалів науково-методичного семінару «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», започаткованого на кафедрі українознавства і політології у 1998-1999 навчальному році, включає доповіді викладачів, підготовлені на основі вивчення джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу. Автори висвітлюють проблеми освіти, обговорені під час роботи постійно діючого семінару.

Освіта як основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної і наукової життєдіяльності суспільства. Тому кожен навчальний заклад країни повинен виходити з того, що педагогічний колектив покликаний в процесі навчального періоду сприяти відтворенню і нарощуванню інтелектуального, духовного та економічного потенціалу суспільства. За роки незалежності на основі Конституції України визначено пріоритети розвитку освіти, створено відповідну правову базу, здійснюється практичне реформування галузі згідно з Державною національною програмою «Освіта».

Обговорення доповідей на семінарі сприяє подальшому удосконаленню форм і змісту роботи кафедри як загальнонаукової базової, соціогуманітарної структури університету, підготовці навчальних програм, методичних порад і планів семінарських занять та здійсненню продуманої кадрової політики.

В.М. Половець, завідувач
кафедри українознавства і політології

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В.М.Половець,
професор

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У другій половині ХХ ст. відбувся, на думку вчених, вражаючий розвиток освіти, який визначають як «вибух освіти». Досить відчутне підвищення середнього рівня освіченості планети знаменує собою одну з найбільших змін загальносвітового значення. Розвиток вищої освіти, темпи якого були найбільш високими, став одним із вирішальних чинників прогресу освіти в цілому та надзвичайного прогресу знань. Саме цей розвиток за декілька десятиліть сприяв небаченому зростанню промисловості, різних галузей виробництва, забезпечив підґрунтя для практичного застосування і впровадження технічних інновацій, перехід до інформаційного суспільства.

Наймодерніші держави світу демонструють значущість освіти для здійснення глибинних структурних змін у суспільному житті, які несуть людям свободу саморозвитку, матеріальні блага, гарантовані громадянські права, задоволення зростаючих потреб, соціальний захист. Як науковці, так і політики проголошують *освіту провісницею нового способу життя*, могутнім джерелом започаткування на землі нової епохи – епохи високих технологій, ери інтелекту. Цим підкреслюється великий модернізаційний потенціал освіти.

Україна намагається займатися пошуком значущих для свого розвитку ціннісних орієнтацій, відкрити для себе освіту в такому модерністському розумінні. З освітою пов'язуються можливості якісних соціокультурних зрушень, успіхи в державотворенні, збереженні та нарощуванні інтелектуального потенціалу нації – основи духовного її багатства.

Освіта розглядається також як *потужне соціокультурне модерністське знаряддя*, завдяки якому Україна має долучитися до планетарних цивілізаційних змагань, відповідним чином наблизитися до тих, хто переймається сьогодні проблемами планування та прискорення розвитку інтелектуального капіталу нації – саморегулюючої сили людського духу, могутнього джерела досягнення надвисоких прибутків, наближення бажаного в розвитку культури.

Україні у спадщину від СРСР дісталася лише частка ефективної для свого часу системи вищої освіти, яка за основними показниками була типовою для індустріальних соціумів з середнім виробничим розвитком і централізовано-тоталітарним управлінням. У межах

колишньої союзної цілісності та відповідно до принципів тогочасних соціальних і суспільно-індивідуальних потреб система вищої освіти була загалом збалансована з потребами суспільства і достатньо ефективною. Рівень підготовки фахівців відповідав середнім (а по окремих напрямках найвищим) загальноєвропейським і світовим стандартам.

Здобутком тієї вищої освіти був її універсалізм і фундаментальна підготовка, яка вирізняла її випускників від вузькоспеціалізованих західних фахівців. Більше того, у деяких західних країнах та країнах Південно-Східної Азії, які сьогодні є лідерами за темпами економічного зростання, була впроваджена система освіти і методи викладання, які мало чим відрізнялися від радянських зразків.

Разом з тим в ті часи, коли було зроблено немало позитивного, *хиби планування і брак фінансових ресурсів* не дали можливості удосконалити систему освіти до належного рівня. Відставання СРСР у накопиченні інтелектуального багатства можна пояснити не тільки недостатністю асигнувань на науку й освіту, а й відсутністю належної уваги держави до зростаючої їх ролі в суспільному виробництві. Якщо у розвинутих країнах (США, Німеччина, Японія, Франція) на освіту виділялося 5–8% валового внутрішнього продукту і 3–4% ВВП на потреби науки, то в СРСР ВВП становив лише 14% ВВП США. Фактичні річні витрати в СРСР на одного студента (учня) були в 10 разів меншими, ніж у США. Зазначимо, що в США витрати на освіту в 1,3 рази перевищували витрати на оборону.

На жаль, така ж тенденція на обмаль коштів на освіту збереглася і в незалежній Україні. Сьогодні в нашій державі на одного науковця витрачається майже в чотири рази менше коштів щороку, ніж у Росії, у 24 рази менше, аніж у Бразилії, в 100 разів менше, ніж у США. Бюджет НАН України 2004 р. дорівнював сукупному бюджетові двох футбольних команд – «Динамо» і «Шахтаря».

Загальне число наукових співробітників скоротилося з 295 тисяч (1991) до 132 тисяч (2001). За період незалежності Україну безповоротно залишило близько тисячі лише докторів наук, а всього з кандидатами наук – понад 7 тисяч. З урахуванням світових стандартів (вартість підготовки одного вченого найвищої кваліфікації становить близько 1 мільйона доларів – сюди входить і вартість підтримання відповідного наукового рівня і середовища) це означає: Україна фактично інвестувала багатші держави на суму близько 4 мільярдів доларів. Талановита молодь не хоче йти в науку. Із 3 тисяч аспірантів упродовж останніх 10 років лише кожний шостий вчасно захищає дисертацію.

Негативними чинниками, що призвели до згорання наукових досліджень навіть у провідних вузах, стало практичне припинення від 1990-х років фінансування цих досліджень за «госпдоговорами», а також суттєве збільшення викладацького навантаження, яке вже не лишає доцентам і професорам часу на наукову роботу. Слід також зазначити, що державне фінансування скеровується переважно на заробітну платню та утримання приміщень. Матеріально-технічна база науки майже

не поповнюється. У той же час у передових країнах заміна парку приладів та устаткування проводиться кожні 5-7 років.

Відбулося суттєве зменшення обсягів та зниження якості наукових досліджень у вузах (при одночасному збільшенні числа вузів від 160 до понад 1000, у т.ч. університетів від 10 до майже 100, всього від 223 державних і 130 недержавних вузів III-IV рівнів акредитації), а також фактичне руйнування «галузевої» науки.

Державним бюджетом на 2005 р. передбачено фінансування науки в обсязі 0,32% ВВП. (ЄС поставив завдання наростити обсяг фінансування науки до 3% свого ВВП!). Тому зовсім не випадково 90% української економічної продукції не мають наукового забезпечення. Якщо ж урахувати, що «відкритий» ВВП України складає не більше половини від сукупного (через наявність величезного «тіньового сектора»), то це означає, що Україна фактично витрачає на науку ще менше.

Разом з тим науковий потенціал України складається з науковців і наукової бази вузів, де працює біля 100 тисяч докторів і кандидатів наук та НАН України (нараховує понад 160 наукових інститутів і установ), де працює 37 тисяч співробітників, з них понад 10 тисяч докторів і кандидатів наук. У складі Академії – 478 академіків і членів-кореспондентів.

На жаль, суспільно-політичний розвиток у нашій країні за часи проголошення незалежності проходив так, що відбулося «старіння» української науки. Середній вік кандидата наук перевищує 40 років, доктора наук – 60 років. У наукових установах фактично скільки-небудь прийнятний рівень досліджень забезпечують лише науковці пенсійного віку. З їхнім відходом існує реальний ризик остаточного знищення спадковості поколінь і руйнування наукових шкіл.

Наголосимо, що *роль держави у становленні й розвитку вищої школи* є визначальною. Недооцінка цього, як свідчить світовий досвід, призводить до негативних явищ. У перші ж роки після проголошення незалежності, у період так званої ринкової ейфорії, держава різко зменшила фінансування освіти. Саме в той час ми отримали безконтрольне зростання мережі комерційних вузів, невиправдане збільшення числа спеціальностей із перекосом у бік юридичного й економічного профілю, волонтаризм у визначенні змісту освіти, занепад методичної та наукової діяльності, поширення таких явищ, як псевдоосвіта й заробітчанство.

Некерованого характеру набуло створення філій вузів у райцентрах, містечках і навіть селищах – без кадрів відповідного рівня і навчальної бази. Так, в Автономній Республіці Крим діє понад 70 філій різних вузів, серед них 4 російські, які відкриті без згоди з місцевими органами і Міністерством освіти і науки України. У Чернігівській області сьогодні діє біля 30 таких філій, в тому числі в Чернігові, Прилуках, Ніжині, Бобровиці, Борзні, Корюківці, Новгороді-Сіверському та ін.

Останнім часом ДАК позбавила ліцензій біля 100 філій і закрила 4 вузи, але проблем не поменшало. У зв'язку з вищезазначеним слід

посилити організаційну й контрольну роль держави з одночасним розвитком самостійності й автономії вузів і філій. До цього спонукає й демографічна ситуація. У найближчі 10 років відбудеться різке, майже наполовину, зменшення випускників шкіл. Разом з тим переможці міжнародних та всеукраїнських олімпіад не завжди мають належну підтримку у вузах. З 1998 року із 158 членів команд, які брали участь у міжнародних олімпіадах – 30% виїхали на навчання в США та інші зарубіжні країни. Основою вузу є науково-педагогічні кадри, але серед професорів вузів кількість осіб пенсійного віку сягає 70%, доцентів – 40%.

Не може не турбувати якість вищої освіти, запровадження у навчальний процес сучасних інформаційних технологій. Неприпустимо, що до цього часу державні стандарти освіти розроблено не з усіх спеціальностей. Виділяється обмаль коштів на випуск підручників для вузів, в тому числі в електронній формі. Більшість студентів і викладачів не мають змоги користуватися комп'ютерною технікою, інтернетом тощо.

Водночас ряд розвинутих країн світу ставлять завдання дати вищу освіту всім громадянам своєї держави. Японія вже тепер має 80% дорослого населення з вищою освітою, в Європі цей показник досягає 50%, а в нашій країні – 27%.

Україні, народу і державі, які стверджуються як суб'єкти економічного, політичного і соціокультурного розвитку, *потрібна органічно цілісна система освіти*, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку, забезпечувала б підготовку фахівців, здатних втілювати їх у життя.

Важливою проблемою в цьому відношенні є вибір стратегії дій, яка б дала можливість здійснювати послідовну інтеграцію в європейський освітній простір, що передбачає необхідність робити запозичення із зарубіжного досвіду. Разом з тим немає підстав не враховувати все позитивне, що напрацьовано у вітчизняній освіті, в тому числі і в радянській системі вищої освіти, а саме – її універсальності і політехнізму. Тому навіть найкращі моделі системи освіти, створені на Заході, не можуть бути механічно перенесені на вітчизняний ґрунт.

Освітня реформа в Україні, а вірніше її перший етап, *розпочалася в 1992-1995 рр.* Вона стосувалася загальноосвітньої школи. Було розроблено і затверджено Державну програму «Освіта. Україна XXI століття». Дало свої результати створення єдиного Міністерства освіти і науки, Академії педагогічних наук, певні зміни в керівництві вищими навчальними закладами, відкриття нових університетів. З навчальних планів ВНЗ було вилучено ідеологічні курси, розпочалося активне запровадження державної мови. Однак з часом реформа почала давати збої. Досить суперечливо сприйняли ВНЗ тотальне введення тестування, стихійне створення ВНЗ недержавної форми власності тощо.

Другий етап реформи освіти розпочався з листопада 1995 р. Указом Президента було передбачено не лише загальні напрями розвитку освіти, але й конкретні кроки, засоби та шляхи їх реалізації. На жаль, не були визначені ресурси, зокрема, фінансові. Робота розпочалася

з поліпшення співпраці галузі з Академією педагогічних наук. Позитивні наслідки мало утворення в структурі цієї Академії Відділення педагогіки та психології вищої школи. Співпраця науковців і педагогічних працівників, співробітників Міністерства і підрозділів державної влади наповнила реформу новим педагогічним і соціальним змістом.

Відбулися такі заходи: оптимізація мережі закладів освіти; перехід до ступеневої системи навчання; запровадження нової, ефективної системи контролю якості навчально-виховного процесу; формування нормативно-правового поля освіти; створення концепції гуманітарної освіти і виховання студентської молоді. Розпочався перехід до підготовки фахівців за новими спеціальностями. В системі освіти з'явилися національні університети і перші технопарки. Ефективнішою стала співпраця українських ВНЗ із зарубіжними партнерами.

Україна підписала Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій в галузі вищої освіти, ратифіковану Верховною Радою України, що дало змогу розпочати двосторонні переговори щодо взаємознання документів про освіту з рядом зарубіжних країн, зокрема з Великою Британією, Німеччиною, Румунією, Росією та іншими країнами СНД.

Умови, в яких здійснюється реформа вищої школи, є суперечливими. Стримуються нововведення, а нерідко вони зводяться нанівець соціально-економічними негараздами в нашому суспільстві. Сьогодні університети фінансуються державою лише на 35-40%; заробітна плата викладача балансує на межі прожиткового мінімуму; 70% обладнання університетських лабораторій придбане ще в 50-60-х роках минулого століття. Талановита молодь віддає переваги бізнесу.

У вищій освіті України сьогодні існує ряд невирішених питань змістовного характеру, серед яких – істотне зниження якості знань, розбалансованість та еkleктичність у побудові планів підготовки фахівців, дублювання окремих курсів, орієнтація не стільки на мету освіти, скільки на нагальні потреби збереження кадрів у межах окремих вузів, диктат «бухгалтерії» над навчальним відділом (фінансові можливості визначають структуру та зміст навчального процесу).

Характерними ознаками вузівської освіти є захоплення прагматизмом, *абсолютизація статусу й ролі суто ринкових відносин та їх екстрополяція на сферу педагогіки*, недооцінка етичного начала в соціальному бутті загалом і стосунках викладачів та студентів зокрема. Інколи в сучасних умовах питання вищої освіти розглядають так, ніби навчальні заклади є господарськими підприємствами зі своїми товарами на продаж і платними послугами, що викликане застосуванням до освіти мірил свободи ринкового вибору та конкуренції.

Слід пам'ятати, що *освіта – це не галузь економіки* і навчальний процес не можна порівнювати з якою-небудь галуззю економіки, бо *вона є життєво важливою функцією і ключовим сектором існування суспільства*. Освіта забезпечує спадкоємність у суспільстві, передає знання, напрацьовані норми і досвід, виконує одночасно культурні, суспільні, економічні та етичні функції.

Недоліком у побудові освітнього процесу у ВНЗ є відсутність цінності в баченні мети й шляхів підготовки адекватного сучасним потребам випускника, неадекватність змісту освіти потребам виробництва, неузгодженість пропозиції та попиту на фахівців – випускників вузів, що призводить до їх безробіття та вимушеної заробітчанської еміграції. Особливо стосується це приватних вузів, що створюються, як правило, без будь-якого узгодження з органами влади. Відкриваються філії без відповідних ліцензій та акредитації. Їх спеціальності нерідко дублюють місцеві вузи, а якість освітніх послуг, що тут надаються, залишає бажати кращого. Негативно впливає на якість навчального процесу суттєве обмеження можливостей підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, що спричиняє падіння науково-педагогічного рівня, унеможлиблює повноцінний обмін досвідом та знаннями. До чинників зниження якості підготовки спеціалістів з вищою освітою відноситься поширена практика зарахування до ВНЗ погано підготовлених, але платоспроможних абітурієнтів, для яких конкурсні іспити нерідко замінюються співбесідою, що впливає на їх відношення до навчання взагалі.

У вузівському житті сьогодні поширеним явищем є надмірне адміністрування, втручання деканатів, ректорату в процес спілкування викладачів зі студентами, примусовість у питанні відвідування занять при декларуванні більшої уваги до самостійної роботи студентів, а також поспішність і суб'єктивізм в освітній практиці. Вища освіта має не лише адаптуватися до соціально-економічної ситуації в державі, але й систематично впливати на суть процесів і кадрове забезпечення.

Разом з тим оперативною має бути реакція вищої школи на ситуацію, яка склалася на світовому ринку освітніх послуг. Відставання від світових тенденцій неприпустиме, бо може обернутися відчутними матеріальними й інтелектуальними втратами. Ми повинні виходити з того, що освіта – «консервативна система». Вона дуже обережно сприймає нововведення і надто повільно перебудовується. Сучасної педагогічної теорії в Україні ще не створено, що зумовлює суто емпіричний характер уявлень про мету і завдання підготовки фахівця, адекватної вимогам сучасного суспільства.

На стан освіти суттєво впливає суспільно-політична та економічна ситуація в Україні. Об'єктивно існують дві протилежні думки: у нас була краща у світі освіта (звичайно, з певними недоліками) і наша освіта не відповідає світовим вимогам і потребує докорінного реформування.

Початок ХХІ ст. характерний інформаційними технологіями, комп'ютерними системами, лазерним зв'язком, біотехнологіями та іншими новаціями. Світове лідерство, добробут, успіх і прогрес буде належати тим народам і культурам, які першими зорієнтуються в цьому, забезпечать підготовку фахівців, спроможних освоїти все нове і впровадити в практику. Завдання полягає в тому, щоб переорієнтувати зміст навчання з простого запам'ятовування матеріалу на виховання здатності до самонавчання, до конструктивної діяльності, особливо в

тих дисциплінах, які визначають науковий і технічний прогрес цивілізації. Йдеться про фундаменталізацію освіти на базі модернізаційного підходу як основної вимоги нового століття.

Термін «фундаменталізація» вживається в широкому і вузькому значенні цього слова. *Вузьке розуміння* фундаменталізації освіти пов'язане з суто інформаційним контекстом, що передбачає оновлення змісту освіти з інформатики як бази, надання шкільній інформатиці статусу загальноосвітньої галузі, наукове обґрунтування її складових, розробка навчально-методичного забезпечення курсів комп'ютерної підготовки учнів старших класів. *Широке розуміння* фундаменталізації освіти, на думку вчених, включає в себе насамперед вироблення людьми навичок та вміння самостійно знаходити і приймати відповідні рішення в умовах невизначеності, в критичних та стресових ситуаціях, у випадках, коли вони стикаються з новими, досить складними природними і соціальними явищами. Наукові знання та високі моральні принципи у таких випадках стають єдиною надійною опорою. Фундаменталізація освіти є засобом прискорення модернізації країни.

Фундаменталізація освіти означає істотне підвищення якості освіти і рівня освіченості людей, які її отримали, за рахунок відповідної зміни змісту дисциплін, що вивчаються, та методології реалізації навчального процесу, а також орієнтацію освіти на оновлюючу, конструктивну діяльність.

Для досягнення цілей фундаменталізації освіти необхідно спрямувати увагу викладачів і студентів на проблеми розвитку загальної культури, пізнання досягнень цивілізації, формування системного мислення. Акцент при цьому має бути перенесений на вивчення основних законів природи і суспільства в їх сучасному розумінні, на розвиток навичок користуватися знаннями в сучасному модернізаційному суспільстві. Нагальним залишається розробка і введення в систему освіти нових навчальних дисциплін, які узагальнюють сучасні досягнення в таких галузях наукового знання, як глобалістика, ноосферологія, теоретична і соціальна інформатика, геополітика, інформаційна безпека тощо.

Мова йде не про збільшення навчальних дисциплін, а про формування принципово нових програм навчальних курсів для системи освіти, які б орієнтували на уявлення про наукову картину світу, на реальність, яку треба трансформувати і модернізувати. Освіта має формувати людину як патріота і громадянина. Демократичний світогляд не може бути космополітичним. Повага до народів світу стає осмисленою цінністю лише тоді, коли спирається на повагу до власного народу, культурно-історичних традицій. Батьківських духовних цінностей і рідної мови.

Важливою вимогою нового століття до вищої освіти є актуалізація гуманітарних пріоритетів, пов'язаних з сучасною глобалізацією світу. Завдання полягає в тому, щоб дати можливість кожній особистості виявити свій творчий потенціал, що передбачає реалізацію особистих планів. Невідкладним є перегляд етичних та

культурних аспектів освіти й забезпечити можливість зрозуміти навколишній світ в його русі до певної цілісності.

Рубіж XX – XXI ст. у житті сучасної цивілізації пройшов під знаком *глобалізації* – досить суперечливої і надзвичайно потужної тенденції світового розвитку. В наукових колах і серед громадськості точаться гострі дискусії стосовно *сутності глобалізації, її призначення, характеру і напрямків розгортання*. Вони відзначаються розмаїтністю позицій в оцінці даного явища. Глобалізація – об'єктивне і закономірне явище в історії людства. Вона змінює характер сітового розвитку. Основною причиною такого феномену є прискорення темпів суспільного розвитку сучасного світу та його тенденція до цілісності. Цілісність – важливе поняття науки, яке дає можливість проникнути в сутність будь-якої складної системи. Світ рухається у напрямі посилення його цілісності в усіх сферах функціонування і глобалізація є новим етапом у розвитку людства. Глобалізація представлена певними авангардними силами і залишає значну кількість людей на узбіччі сучасної цивілізації, але вона однаковою мірою впливає на всіх, чим демонструє свою об'єктивність для сучасного світу.

В явищі глобалізації до краю загострена проблема розумного, розважливого, справедливого і толерантного вирішення проблем, що постали перед людством. Разом з тим сьогодні глобалізація – це нерідко жорстока боротьба ідеологій, гегемоністське устремління одних держав і відчайдушний спротив інших, це питання про основні пріоритети розвитку людства. Історія кинула виклик людству і воно має гідно відповісти на нього.

Сучасний глобалізований світ став гігантським обмінним пунктом інформації. У 1988 році оптико-волоконний кабель передавав одночасно три тисячі інформаційних імпульсів, в 1996 році – півтора мільйони, в 2000 році – вже десять мільйонів. В останні роки в світі щорічно видається в середньому більше восьмисот тисяч книг різних найменувань. У середині XV сторіччя в світі нараховувалося всього біля тридцяти тисяч книг.

На початку 90-х років минулого сторіччя в користуванні людства було, як мінімум, двісті п'ятдесят мільйонів комп'ютерів, а в кінці 2005 року ця цифра виросла до мільярда, що в поєднанні з інтернетом створює інтелектуальну павутину небаченого потенціалу. На недавньому Всесвітньому саміті по проблемах інформаційного суспільства в Тунісі був продемонстрований невеликий, розміром з книгу, портативний комп'ютер для учнів вартістю 100 доларів, сконструйований вченими Массачусетського технологічного інституту.

В кінці XX століття розвинуті країни світу поставили перед собою мету прискорити перехід від постіндустріального до нового етапу розвитку людства – інформаційному суспільству, основними ресурсами якого є знання й інформація. Уже зараз інформаційні й комунікаційні технології (ІКТ) становлять вагомую частину світового виробництва, що веде до глобального перерозподілу як ринку праці, так і ринку освітніх послуг. Крім того, розвиток єдиного Європейського освітнього простору

в рамках Болонського процесу суттєво підвищує роль ІКТ в освіті, що обумовлено сучасною світовою тенденцією до створення глобальних відкритих освітніх і наукових систем, які дозволяють, з одного боку, розвивати систему нагромадження і розповсюдження наукових знань, а з другого – забезпечувати доступ до різних інформаційних ресурсів широким верствам населення.

Одне із головних завдань освіти в умовах розвитку інформаційного суспільства – навчити учнів і студентів використовувати сучасні інформаційні й комунікаційні технології. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність у прискоренні підготовки викладачів і спеціалістів у сфері ІКТ, у забезпеченні навчальних закладів сучасною комп'ютерною технікою, педагогічними програмними засобами, електронними підручниками і т. п.. Від вирішення цього завдання в значній мірі буде залежати розвиток країни. На жаль, в сучасних умовах забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів комп'ютерною технікою в Україні становить 43%, а рівень комп'ютерної грамотності вчителів – тільки 22%. Підключення загальноосвітніх навчальних закладів до інтернету на початок 2006 року становить біля 15%, міських шкіл – 19%, сільських – 10%.

Україна займає одне з останніх місць по кількості комп'ютерів в загальноосвітніх навчальних закладах – 1,3 комп'ютера на 100 учнів. Для порівняння: Японія – 82, США – 76, Німеччина – 52, Франція – 38, Польща – 14,6, Росія – 10,4. Понад один мільйон учнів (біля 20%) навчаються в школах, де нема жодного комп'ютера. Згідно даних організації Всесвітній економічний форум станом на кінець 2005 року по індексу „готовності інформаційної інфраструктури” серед 104 країн світу Україна займає 82 місце, поряд з Замбією і Танзанією.

Тому вкрай важливим і своєчасним стало прийняття урядом державної програми „Інформаційні й комунікаційні технології в освіті і науці” на 2006-2010 роки, розробленої Міністерством освіти і науки України на виконання Указу президента України „Про невідкладні заходи по забезпеченню функціонування і розвитку освіти в Україні”. Виконання завдань програми буде здійснюватись з урахуванням соціально-економічного розвитку регіонів, а також розвитку інформаційних і новітніх досягнень в інформаційній сфері. Програма розрахована на п'ять років, її вартість – біля 1,8 млрд. грн. У 2006 році на її здійснення буде виділено понад 250 млн. грн., в тому числі 183 млн. грн. – із держбюджету.

Важлива складова програми – утворення інформаційних ресурсів українського науково-освітнього середовища, що вимагає розвитку інфраструктури національної науково-освітньої телекомунікативної мережі УРАН, до якої вже на кінець 2005 року приєдналося понад 80 університетів і наукових закладів НАН України.

Розвиток інфраструктури мережі дасть можливість підключити до неї всі інші університети й академічні наукові заклади, що поглибить інформаційний обмін та інтеграцію між ними. Основним завданням цієї мережі є високодинамічний пошук і розповсюдження інформації науково-освітнього характеру – організація доступу до світових електронних

бібліотек, проведення відеолекцій і відеоконференцій, забезпечення навчального процесу дистанційної освіти і надання можливості для пілотної апробації нових телекомунікаційних технологій підготовки кадрів для впровадження цих технологій у виробництво і бізнес.

Виконання програми дозволить упродовж п'яти років забезпечити комп'ютерною технікою, програмами понад 13 тисяч навчальних закладів, в тому числі 1,6 тисяч позашкільних, 10,5 тисяч загальноосвітніх, 921 професійно-технічних і 76 інститутів післядипломної освіти. Результатом реалізації програми стане підвищення якості, доступності і конкурентоздатності національної освіти і науки на світовому ринку праці і освітніх послуг; створення нових методів і надання нових можливостей для наукового пошуку і технологічного розвитку; підвищення ефективності наукових досліджень; створення умов для ефективного міжнародного наукового співробітництва, безперервного навчання упродовж всього життя.

Осмислення цього процесу вимагає від вищої освіти наукового підходу і відповідної кваліфікації викладачів.

Реформування освіти – процес складний і довготривалий, це постійний пошук, який базується на глибокому осмисленні досягнень та прорахунків, світового досвіду, історії розвитку процесу і тих нових обставин, за яких він розгортається сьогодні. Усі країни намагаються віднайти шляхи кардинального оновлення організації та змісту вищої освіти у напрямі утвердження гуманістичного та етичного підходів. Для України це питання постає найбільш болісно і гостро, бо тут освітня галузь за структурою і обсягом підготовки кадрів сформувалася в інших соціально-економічних умовах і не завжди відповідає вимогам ринкових перетворень і бюджетним можливостям країни.

Гуманістичний підхід до освіти. Він проголошений Статутом ЮНЕСКО і підтверджений у загальній декларації прав людини. Такий підхід ґрунтовно обговорювався на першій Всесвітній конференції з питань вищої освіти, що відбулася у жовтні 1998 р. Аналіз опублікованих матеріалів дозволяє виокремити питання, які мають вирішальне значення для усіх країн світу. Йдеться про питання диверсифікації вищої освіти, її гнучкості, здатності передбачати, підзвітності, розширенню її меж з метою органічного входження в систему безперервної освіти для всіх. Набули нового виміру і такі життєво важливі проблеми, як місія вищої освіти, демократизація доступу до неї, автономія і демократичні свободи, науково-дослідні, освітні та виховні завдання, етична, культурна та критична функції, зв'язки і взаємодія з суспільством та його основними інститутами, управління нею та фінансування.

Міжнародна комісія з освіти для XXI ст. при ЮНЕСКО вирішила за необхідне застерегти від будь-якої концепції освіти, яка буде вузькоутилітарною. Вона має бути звернена до людської істоти як до мети розвитку, а не до економічного фактора. В резолюції зазначається, що необхідно домогтися розквіту таланту і здібностей, які має кожна людина, що водночас відповідає фундаментальній, гуманістичній місії освіти.

Мова йде про те, щоб не розглядати людину як засіб для розвитку економічних потенцій суспільства. Саме ці положення гуманізації та гуманітаризації освіти були закладені в *основні нормативні документи*, що визначили напрямки освітньої реформи 90-х років в Україні (Конституція України; Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття», Національна доктрина розвитку освіти, Закони України «Про освіту» та «Про вищу освіту», концепція реформування гуманітарної освіти в Україні та ін.).

Гуманістичний підхід до освіти розглядається в цих документах, *по-перше*, як необхідність і можливість подолання основних хиб старої школи – її знеособлення, зневага до суб'єктів навчального процесу, як кардинальна зміна цілеспрямованої діяльності вищої школи взагалі: не стільки підготовка кваліфікованої робочої сили для задоволення потреб економічного розвитку, скільки створення всебічних умов для задоволення потреб людини у самовдосконаленні, постійному підвищенні рівня своїх знань і культури.

По-друге, гуманістичний підхід передбачає принципові зміни у змісті навчання, відмову від технократизму та економічного невігластва, визнання пріоритету гуманітарної культури в широкому розумінні слова.

У контексті світової тенденції до мінімізації ролі держави в усіх сферах буття громадянського суспільства, насамперед, в економіці, слід прискіпливіше ставитися до питання *про цю тенденцію в галузі освіти*. Очевидно, її не можна автоматично переносити на освіту, нею не можна виправдати прямий чи опосередкований тиск, що чиниться, з одного боку, зниженням державних витрат на освіту, а з іншого – перекиданням лівової частки фінансового тягаря на плечі сім'ї, оскільки це призведе лише до поглиблення нерівності в доступності освіти, відмежування від вищої освіти великої кількості збіднілих родин, неспроможних підготувати своїх дітей до вступу у ВНЗ, що позначиться на взаємовідносинах вищої школи і суспільства в цілому.

Прискорення прогресу знань зумовлює необхідність оновлювати свої знання. Окрім того, воно приводить до технічних новацій, що змінюють структуру зайнятості, створюють кадрові проблеми в нових галузях і спеціальностях, скорочують потреби в працівниках традиційних професій. Процес, що розвивається, вимагає постійного оновлення навчальних програм і комплексу навчальних предметів, що викладаються у ВНЗ. Він висуває завдання постійної підготовки викладацьких кадрів вищої кваліфікації. Залишається актуальною проблема зміцнення зв'язків теорії з практикою.

Попит у суспільстві на вищу освіту характеризується тенденцією до постійного зростання в міру того, як зростає роль наукових знань в діяльності людини. Участь у політичному, суспільному й культурному житті, реалізація особою прав людини, а також постійне ускладнення повсякденного життя заохочують і підштовхують молодь і людей різних вікових категорій до вдосконалення протягом всього життя своєї освіти та набуття знань і вмінь, необхідних у суспільстві, що все більше опирається на знання.

На відміну від попередніх років реальністю сьогодення стало здобуття другої і навіть третьої освіти. Цей процес здебільшого характерний для гуманітарного циклу, але є непоодинокі приклади здобуття диплома інженера, технолога, програміста тощо. При цьому сьогодні дещо переоцінюється роль юридичної та економічної освіти, хоча в цілому така динаміка збігається зі світовими тенденціями. Спостерігається також підвищення інтересу молоді до природничих, інженерних, технологічних і сільськогосподарських наук.

Мета української освіти – створення умов для особистісного розвитку і творчої самореалізації кожного громадянина України. Реалізація цієї мети неможлива без встановлення рівноправних, партнерських відносин між тим, хто навчає і тим, кого навчають, з доведенням цих відносин до рівня діалогічного спілкування. Лише за таких умов педагогічний процес здійснюється як реалізація сутнісної співпричетності викладача і студента. Запорукою цього є усвідомлення педагогом себе не викладачем – «ретранслятором» певної наукової інформації, а вченим – дослідником, для якого важливе не стільки вміння давати відповіді, тобто «заспокоювати» розум учня, скільки вміння висвітлювати проблеми пізнання, спонукати останнього до самостійного пошуку відповіді. Звісно, що при такому відношенні абсолютно несумісне жорстке адміністрування щодо вихованців.

Отже, *високий професійно-педагогічний рівень сучасного викладача* – це результат реалізації засвоєних ним новітніх освітніх технологій, вияв його моральної та інтелектуальної культури, бажання і спроможність бачити в особі учня свого помічника, колегу в науковому пошуку. Запорука успіху педагогічної діяльності у вузі – в постійному діалозі викладача – вченого й студента – дослідника.

В сучасному педагогічному процесі *зміст педагогічної діяльності* істотно відрізняється від традиційного. Ускладнюється підготовка навчальних курсів, якість розроблюваних навчальних програм. Зміни в суспільному житті, поява нових технологій в тій чи іншій галузі виробництва, вплив комп'ютерних і телекомунікаційних технологій вимагають аналогічних змін у викладацькій діяльності. Сучасний навчальний процес також вимагає від викладача не лише удосконалення спеціальних педагогічних, але й технологічних навичок, досвіду роботи з технічними засобами.

Вища освіта – завершальний етап конституційованих форм навчання. Саме такою вона виступає в контексті реалізації культуротворчої функції. Студент, який навчається у ВНЗ, на попередніх стадіях навчальної діяльності повинен освоїти базові знання, уміння та навички людини культурної, в тому числі людини культурно-національної. Він зобов'язаний знати основи інтелектуальних, наукових, духовних досягнень нашого народу в контексті цивілізаційного поступу. Вища школа має завершити цей процес переводом базових знань, умінь, навичок в глибокі переконання, творчу національно-державницьку позицію, в систему цінностей національного і цивілізаційного змісту.

Важливе завдання вищої школи – навчання та виховання студентів на традиціях нашого народу. В цьому процесі однакову роль мають відіграти всі суб'єкти навчально-виховного процесу. Ініціатива, звичайно, тут належить гуманітарним наукам. Саме в рамках вивчення гуманітарних дисциплін студент одержує левову частку інформації про сутність, механізм функціонування і прояву соціального – як загального, так й індивідуального. Завдання полягає в створенні умов для глибокого освоєння гуманітарних наук.

До питання про *формування особистості студента як цілісної індивідуальності.* В основі вирішення цієї проблеми лежить індивідуальний підхід до навчально-виховного процесу. Викладач повинен мати доступ до кожного студента. Діалог, дискусія відіграють в цьому відношенні неабияку роль. Така методологія неможлива без впровадження в навчально-виховний процес практики малих груп. Звичайно, коли на лекції викладача присутні 100-150 студентів, а на семінарі 25-30, дійти до кожного досить проблематично. А така практика сьогодні дуже поширена. Відсутність достатньої кількості навчальних приміщень, скорочення обсягів фінансування і ряд інших проблем суттєво обмежують можливості індивідуального підходу до навчання та виховання особистості студента.

Домінуючим мотивом перебування студента в стінах вузу є *самореалізація особистості.* Під час навчання має бути створена така атмосфера, в якій студент зможе актуалізувати власні потреби, усвідомити свою значущість для суспільства, розкрити власну індивідуальність. Звідси – важливість індивідуальної форми навчання і виховання, як ефективного заходу у спілкуванні викладача і студента. Самореалізація – базова потреба особистості. Вона може задовольнятися у будь-якій сфері життя людини. Самореалізація особистості передбачає її свободу, наявність вибору та відповідальність. Вона виступає як вільне розкриття індивідуальності в процесі її багатогранної діяльності, як опредметнення сутнісних можливостей особистості, як самодіяльність, спрямована на втілення своєї індивідуальності.

У контексті зазначеного важливу роль має відіграти залучення України до *формування спільного освітнього і наукового простору в Європі* та розроблення єдиних критеріїв і стандартів освіти. Цей процес, як відомо, дістав назву Болонського від назви університету в італійському місті Болонья, де було започатковано таку ініціативу. Сам Болонський процес на рівні держав розпочався 19 червня 1999 р. в Болоньї підписанням 30 міністрами освіти від імені своїх урядів документа, який назвали Болонська декларація. Цим актом країни-учасниці узгодили спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем вищої освіти і домовилися про створення єдиного європейського освітнього та наукового простору до 2010 року.

У межах визначеного простору мають діяти єдині вимоги до визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що істотно підвищить конкурентноспроможність європейського

ринку праці й освітніх послуг. Прийнятими документами було задекларовано запровадження загальної системи порівняльних учених ступенів, єдиного додатка до диплома, двох циклів навчання за формулою 3 + 2 в усіх країнах. При цьому перший, бакалаврський цикл, має тривати не менше 3 років, а другий, магістерський – не менше 2 років і вони мають сприйматися на європейському ринку праці як освітні і кваліфікаційні рівні. Відповідно до європейської системи створюється єдина система кредитів трансферу оцінок, розробка порівняльних критеріїв і методів оцінки якості освіти, усунення перешкод на шляху мобільності студентів і викладачів у межах визначеного простору.

Болонський процес – це процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і відповідних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. На всіх етапах Болонського процесу проголошується, що це справа добровільна, полісуб'єктивна, ґрунтується на цінностях європейської освіти і культури, нівелює національні особливості освітніх систем різних країн Європи, гнучка, відкрита і поступова.

Разом з тим не слід *ідеалізувати Болонський процес*. Він нерівномірний, суперечливий і складний. Цілі його ще дуже гіпотетичні. Як приєднання до нього, так і неприєднання мають свої переваги та ризики. Втім для країн, які ставлять за мету вступ до Європейського Союзу, альтернативи Болонському процесові немає. Реформи мають стосуватися корінних основ нашої науки й освіти. Ми повинні відповісти на питання: чого і як слід навчати в сучасному світі гострої конкуренції? Уникнути реальної інтеграції вітчизняної освіти й науки ми самостійно не зможемо. Через відмову від освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» виникне потреба започаткувати еквівалентну систему другого рівня.

Важливим кроком має стати *створення відповідної законодавчої бази*. Доведеться приймати нелегкі рішення стосовно системи наукових ступенів кандидатів і докторів наук та принципів їх присудження. Потребує розробки проблема якості освіти і порівняльних методологій та критеріїв оцінок, створення і забезпечення порівняльної системи визнання іноземних документів про освіту, введення додатка до диплома, вивчення і введення системи залікових одиниць, запровадження модульних технологій побудови навчальних програм.

19-20 травня 2005 р. в м. Бергені (Норвегія) відбулася четверта конференція міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, на якій було ухвалено приєднання до Болонського процесу нових країн – учасниць: Вірменії, Азербайджану, Грузії, Молдови та України. Нові країни – учасниці зобов'язалися координувати впроваджувану політику реалізації Болонського процесу задля досягнення кінцевої мети – створення загальноєвропейського простору вищої освіти до 2010 року.

Конференція прийняла Комюніке, в п'яти розділах якого викладена суть проміжного аналізу результатів роботи, визначені цілі і пріоритети діяльності. У Комюніке зазначається, що 36 із 45 країн – учасниць ратифікували Лісабонську конвенцію про визнання її рішень. Було

створено Групу супроводу, до якої ввійшли представники від кожної країни учасниці Болонського процесу, яка має контролювати як ратифікацію Лісабонської конвенції, так і запровадження повномасштабного впровадження визначених у Конвенції принципів та інкорпорації їх в національне законодавство.

Особлива увага звертається на соціальну складову зазначеної проблеми, яка є невід'ємною частиною Загальноєвропейського простору вищої освіти і необхідною умовою його конкурентоздатності та привабливості. Мова йде про створення для студентів умов, які б уможливили закінчення ними навчання без жодних перешкод, пов'язаних з матеріальним чи соціальним становищем. Соціальна складова включає прийняття урядами заходів щодо допомоги у фінансовому та економічному аспектах студентам, особливо для соціально незахищених, відносно здобуття вищої освіти.

Пріоритети вищої освіти пов'язані в контексті майбутнього з забезпеченням мобільності студентів і працівників вузів між країнами – учасницями Болонського процесу. Зусилля всіх країн мають бути активізовані для того, щоб усунути перешкоди мобільності в рамках загальноєвропейського простору вищої освіти. Для цього потрібно полегшити видачу віз і дозвіл на роботу та заохочення до участі в програмах мобільності.

Привабливість загальноєвропейського простору. Він повинен бути відкритим і доступним для інших регіонів світу. Зусилля щодо досягнення освіти для всіх мають базуватися на принципах сталого розвитку та узгоджуватися з діяльністю світової громадськості. У загальноєвропейському просторі вищої освіти повинен бути збалансований обмін студентами і викладачами, а також мати місце активна співпраця між окремими вищими навчальними закладами. Важливе значення має діалог-обмін ідеями та досвідом з питань, в розгляді яких є обопільна зацікавленість.

Наступна Конференція на рівні міністрів країн – учасниць Болонського процесу відбудеться у 2007 р. в Лондоні, а тому Група супроводу має і надалі поглиблювати поточний аналіз результатів роботи і вчасно подавати звіт до наступної зустрічі. Вважається, що здійснюваний аналіз базуватиметься на відповідній методології та охоплюватиме систему ступенів, забезпечення якості та визнання наукових ступенів і термінів навчання.

До 2007 р. планується закінчити в основному реалізацію цих трьох проміжних пріоритетів. Очікується поступ у таких сферах: впровадженні стандартів і директив щодо досягнення якості, запроваджених в доповіді Європейської мережі забезпечення якості вищої освіти; впровадження національних систем кваліфікації; надання та визнання спільних наукових ступенів, в тому числі ступеня доктора наук; уможливлення гнучкого шляху здобуття вищої освіти, включаючи процедури визнання раніше здобутої освіти.

Група супроводу повинна на той час надати порівняльні дані щодо мобільності викладачів і студентів, і щодо їх соціального і матеріального становища в країнах – учасницях, які використовуватимуться як основа для подальшого аналізу і своєчасного звітування на наступній Конференції міністрів.

До 2010 р. країни – учасниці Болонського процесу зобов'язуються розбудувати загальноєвропейський простір вищої освіти на основі принципів якості та прозорості. Прагнучи побудувати суспільство, що базується на знаннях, вони повинні зберегти національну спадщину та її багату культурну розмаїтість. Вони беруть на себе зобов'язання дотримуватися принципу відповідальності держави за сферу вищої освіти в сучасному багатогранному суспільстві. Особлива увага надається автономності вищих навчальних закладів, яка є необхідною умовою для здійснення затверджених реформ, а також стабільності їх фінансування.

Загальноєвропейський простір вищої освіти базується на трьох циклах навчання, при цьому кожен рівень сприяє підготовці до успішного працевлаштування, подальшого отримання знань, умінь та навичок й утвердження активної громадянської позиції тих, хто навчається.

Національна система кваліфікацій, узгоджений пакет європейських стандартів і керівних принципів забезпечення та визнання ступенів і термінів навчання також є ключовими елементами структури загальноєвропейського простору вищої освіти.

Таким чином, аналіз розвитку вищої освіти в Україні на початку XXI століття засвідчує дедалі зростаючу роль освіти і науки в цілому в історичному процесі поступу суспільства в майбутнє. Водночас в умовах перехідного періоду виникли проблеми фінансового, науково-технічного, соціально-гуманітарного і культурного характеру. Їх вирішення залежить від здатності держави своєчасно реагувати на визначені процеси, приймати у відповідності з Конституцією України такі закони і законодавчі акти, які забезпечать доступність і безоплатність вищої і післядипломної освіти різних форм навчання на конкурсній основі, надання пристойних державних пільг викладачам і стипендій студентам. Державні органи мають не тільки гарантувати право на наукову творчість і захист особистістю своєї інтелектуальної власності, але й сприяти розвитку різних видів наукової та науково-педагогічної діяльності. Тільки за таких умов розвиток вищої освіти в Україні буде відповідати сучасним планетарним цивілізаційним вимогам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Вийти за межі моделі «розвитку навздогін» // Віче. – 2001. - № 10.
2. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації. – К., 1998.

3. Воронин Ю. Проблемы воспроизводства отечественного научного потенциала // Педагогика. – 2003. - № 7.
4. Вульфсон Б.Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. – М., 1999.
5. Делор Ж. Образование: необходимая утопия // Педагогика. – 1998. - № 5.
6. Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття». – К., 1994.
7. Дробноход М. На шляху становлення: освіта XXI століття // Рідна школа. – 1995. - № 4.
8. Журавський В.М. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К., 2003.
9. Кремень В. Вища освіта стає обов'язковим етапом у житті людини // Освіта України. – 2002. – № 46; 47.
10. Куценко В. Освіта на порозі XXI століття: Соціально-економічні проблеми // Економіка України. – 1995. - № 2.
11. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
12. Міщенко В., Науменкова С. Особливості функціонування вищої школи України в ринкових умовах: вища школа України між минулим і майбутнім // Вища школа. – 2001. - № 1.
13. Модзігон В. Ключові проблеми інформатизації освіти // Освіта України. – 2001. - № 44.
14. Ніколаєнко С.М. Тягар освіти на батьківських плечах // Голос України. – 2004. – 4 червня.
15. Половець В.М. Молодь і наука // Матеріали II студентсько-учнівської конференції «Молодь – надія нації» (освіта, наука, культура). – Чернігів, 2004. – С. 24-31.
16. Самчук Ю.Р. Якою я бачу освіту XXI століття? // Барви творчості. – К., 1995.
17. Сафаралиев Г., Бердашкевич А. Научная деятельность в высших учебных заведениях // Alma mater. – 2000. - № 8.
18. Семена Н. Образование XXI века: Сегодня в Украине формируется система образования будущего, какой она будет? // Зеркало недели. – 1998. - № 1.
19. Стріха М. Українська наука: на роздоріжжі між небуттям і відродженням // Сучасність. – 2004. - № 5.
20. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України. – К., 1997.
21. Таланчук П. Образование должно служить средством развития человека // Зеркало недели. – 2003. – 20 декабря.
22. Танган С.А. Высшее образование в перспективе XXI столетия // Педагогика. – 2000. - № 2.
23. Терещенко Ю. Світ обертається довкола творців нових цінностей. Освіта як екзистенційний пріоритет України // Віче. – 2001. - № 6.

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

В умовах сучасного складного соціально-економічного та політичного розвитку України як самостійної, незалежної держави важливого значення, крім інших, набуває і фактор політичного лідерства. Ця тема стає ще більш актуальною в зв'язку з новою політичною реформою. Перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління вимагає багато відповідей на питання, яка з політичних сил чи коаліцій здатна розробити і впровадити у життя механізм цього переходу. Це і є проблеми перехідного періоду. Потрібен час, аби нова модель запрацювала як належить. Для її запровадження треба об'єднати зусилля всіх партій, які увійшли до рад, щоб відбулося політичне структурування суспільства, аж до села. Постає й інше ще більш складне завдання. Хто з лідерів партій чи коаліцій візьме на свої плечі відповідальний і надзвичайно складний комплекс нових політичних, економічних, соціальних і культурних перетворень у країні? В умовах відсутності сильних, авторитетних партій політичне життя набуває персоніфікованого характеру. Виборці орієнтуються на авторитет популярної особи, що символізує партію, політичний рух чи об'єднання політичного блоку. Така аргументація не випадкова, адже саме в ній знайшли своє відображення чисельні наболілі проблеми українського суспільства й особливості нашого державотворення.

У газетних статтях і журналах розкриті методичні, теоретичні й методологічні аспекти цієї специфічної та складної по суті політологічної теми.¹ Багато питань політичного лідерства, які сьогодні здаються новими, насправді вже підлягали дослідженню й раніше отримали, якщо не остаточну відповідь, то принаймні визначені загальні методологічні підходи до їх розв'язання. Звертаючи увагу на ту чи іншу тему політології, ми так чи інакше зачіпаємо проблему еліти, лідерства і влади.

У лекції і на семінарських заняттях акцентуємо увагу студентів на теорії, функції і характерних рисах політичних еліт, підкреслюємо, що усі теорії еліт сходяться на тому, що в кожному суспільстві у різних сферах життєдіяльності існує порівняно не багаточисельний вищий прошарок людей, який домінує над рештою. Методика нам дає підстави зауважити, що деякі з авторів минулого виявляються у певному сенсі нашими сучасниками, оскільки в їх працях можна знайти аналогічні проблеми (наприклад, визначення характеру співвідношення між різними гілками влади, проблеми самоврядування, місця і ролі лідерів у політичному процесі) та інші, які намагається нині вирішити українське суспільство. Одна з таких політологічних проблем сучасної політичної

думки і дії є теоретична проблема політичного лідерства, одного із важливих, а в деяких випадках і вирішальних факторів соціальної, культурної і політичної діяльності людини. Дуже багато залежить від лідера, від політики, яку він проводить. Лідер об'єднує, консолідує суспільство. Політичного лідера виявити дещо простіше, ніж лідера трудового колективу. Політичних лідерів висвітлює саме політичне життя. Як теоретична категорія поняття лідера і влади дуже близькі, а в деякій мірі і споріднені за своїм соціальним і політичним змістом. Враховуючи цю особливість, зміст лекції і тему семінару будемо так, щоб привернути увагу студентів до проблем основних теорій, типів і методів формування особистості чи політичного портрета лідера.

У політичних словниках слово «лідер» визначено, як авторитетний член організації чи малої групи, особистий вплив якого дозволяє відігравати головну роль в спеціальних процесах, політичних ситуаціях, здійснює функції впливу і часто апелює до громадської думки. Продовжуючи думку на лекції, а особливо на семінарському занятті, важливо зауважити, що лідер – це людина, яка бере на себе велику відповідальність за зроблене, за діяльність партії, організації та суспільства в цілому. Лідерство може бути формальним або офіційно визнаним і юридично оформленим (наприклад, офіційно вибраний президент держави), а може бути неформальним – людина, яка фактично виконує функції керівника групи, організації, але не має офіційного статусу. Дуже корисно на лекції розпочати розмову на цю тему, а в ході семінарського заняття розвинути дискусію, залучивши приклади і звернутися до самої історії лідерства, починаючи зі Стародавніх часів, Середньовіччя, Нової та Новітньої історії.

Античні історики і літописці, наприклад, у своїх дослідженнях політичним лідерам приділяли велику увагу. У монархах, полководцях, героях вони бачили дійсних творців історії. Значний внесок у справу дослідження лідерства вніс Н. Макіавеллі. У лекції з проблем лідерства акцентуємо увагу студентів на окремих фрагментах праці „Державник”. Тут він детально описує, якими особистими якостями має володіти державець. Зосереджуємо увагу на деяких з них: особиста хоробрість, уміння надихати оточуючих, рішучість і послідовність у діях, оптимізм і здатність вчасно прийняти потрібне рішення та інші якості, за задумом Макіавеллі, мають сприяти зміцненню влади державця і розвитку держави². Розвиваючи концепцію лідерства, Ф. Ніцше у своїх працях намагався обґрунтувати необхідність створення вищого біологічного типу – людини-лідера, зверхлюдини, яка стоїть по різній стороні добра і зла. Така людина не обмежена нормами існуючої моралі, вона вище людей, так як вони вище мавп. Культ сильної особистості, який визначив Ніцше, пізніше був використаний теоретиками фашизму.

Робимо в лекції акцент і на марксистську теорію лідерства, яка розглядає політичних лідерів як історично необхідних виразників класових інтересів. У відповідності з ленінською теорією, маси діляться на класи, класами керують політичні партії, а партіями керують вожді. В

такій аргументації ми підводимо студентів до розуміння того, що лідер – це людина, яка наділена певним об'ємом повноважень для того, щоб формулювати і виражати інтереси і мету інших людей, мобілізувати їх на певні дії. Більше того, ми на лекції й особливо на практичних заняттях намагаємось зосередити увагу студентів на тому, що проблеми політичного лідерства у сучасних умовах особливо загострилися, активізувалися у зв'язку з загальною політизацією життя. Ця обставина викликала до життя значне зростання кількості людей, які є учасниками в політичних процесах і перетвореннях. Показуємо це на прикладах останніх виборчих кампаній, в яких брали участь десятки мільйонів громадян і десятки тисяч, які організовували підготовку і проведення виборів. Це ставить проблему організації участі особистості у політичному житті не тільки перед органами, покликаними впливати на цей складний, відповідальний і не до кінця передбачуваний у кінцевому підсумку процес, але і перед політологами, менеджмейкерами, які мають дослідити, спланувати, передбачити, віднайти можливі закономірності вирішення цього багатомірного процесу. Часто на практичних заняттях ми намагаємось знайти різницю між поняттями „політичний лідер” і просто „лідер”. Справа в тому, що лідер є влюбій сфері життя. Це й організатор виробництва, і головний інженер, чи просто інженер. Політичне лідерство має свою специфіку і буває як індивідуальне, так і групове, яке здійснює політична еліта, правлячі кола, групи лідерів, політичні партії. Студентам на лекції та особливо на семінарських заняттях є можливість визначитись, що є політична еліта. Теоретична і методична література вже кілька століть стверджують значення політичної еліти в житті суспільства. Нині існує багато шкіл і напрямків у розвитку еліт. Ідеї Моски, Паретто, Міхельса, Вебера та інших об'єднують такі їх загальні ознаки:

- визнання елітарності любого суспільства, його розподіл на владну творчу меншість і пасивну більшість;
- еліта характеризується особливими політичними й організаційними якостями;
- груповою єдністю та елітарною самосвідомістю, сприйняття себе особливим прошарком;
- легітимність еліти, признання масами її права на керівництво;
- еліти змінюють одна одну в боротьбі за владу, тому що владу добровільно ніхто не віддає. Формування і зміна еліт проходить у процесі цієї боротьби.

З теоретичного бачення, крім класичних уявлень про еліту, існують й інші підходи до цього феномену, на яких доцільно зупинитись на семінарських заняттях чи при обговоренні підготовленого студентами реферату.

Еліта – це частина суспільства, яка має доступ до влади. Змістовно можна обговорити на семінарі теоретичну думку Р. Міхельса, закладену в проблему „партійна еліта – партійні маси”. Це методично можливо розширить студентам діапазон розуміння місця і ролі партійних мас організації і демократизації партійного керівництва у відповідності

із сучасним станом партійної роботи. На прикладі соціал-демократичних партій Р. Міхельс показав, що в демократичних організаціях неминуче виникають необоротні олігархічні тенденції. Навіть самі демократичні вожді з часом „депролетаризуються”. Апарат партії відривається від рядових членів і перетворюється в партійну еліту. Сучасні умови діяльності партій дають можливість знайти приклади дійсно олігархізації партій. Відомо, що з дії „закону олігархічних тенденцій” Р. Міхельс робив песимістичний висновок відносно можливостей демократії взагалі і демократизму соціал-демократичних партій, зокрема.

Демократію він фактично ототожнював з безпосередньою участю мас в управлінні. На цьому акценті ми можемо і зупинитись, аналізуючи розвиток його думки. Разом з тим можемо і далі узагальнити свої роздуми, зосередивши увагу на тому, що політична еліта – це малочисельна група осіб, які приймають рішення на державному рівні, або можуть мати вплив на прийняття таких рішень.

Поява політичної еліти як особливої групи не випадкове явище. Справа в тому, що практично ні одне рішення, що має державне значення, не приймається усім народом. Воно приймається окремою групою професійно працюючих чиновників. У ході семінарського заняття можна легко виокремити таких працівників. Ми вже вказували, що саме слово “еліта” використовується для виокремлення вибраних людей, що володіють особливим талантом і керівними здібностями. Звичайно, можна ставити під сумнів той факт, що ті, хто знаходиться при владі, є дійсно видатними особистостями. Політична практика і багата наша історія засвідчують таке. Вона засвідчує і те, що формування політичної еліти – процес досить тривалий і кропіткий. У цьому процесі велика роль відводиться усталеним політичним традиціям, політичній культурі, іміджу, сформованому у масовій свідомості. Більшість кандидатів у лідери проходять багаторічне стажування у своїх партійних організаціях. В Україні на початку 90-х років політична еліта була сформована “явочним порядком” із бувших радянських партійних працівників і молодих економістів-реформаторів за досить короткий термін на протязі двох-трьох років. Як показала практика, компетентність української правлячої еліти, її моральна і політична відповідальність не витримує ніякої критики. Це засвідчує рівень проведення приватизації, аграрної реформи, намагання провести адміністративну і судову реформи. Таким чином, сучасний стан української економічної і політичної еліт дає підстави стверджувати, що процес її формування не завершився і тим більше в умовах становлення ринкової економіки. На лекції ми акцентуємо увагу на теоретичних проблемах і практичних вимірах розв’язання проблеми елітаризму, а на семінарських заняттях дивимось на проблему з точки зору поєднання зароджуваності еліти і формування з неї феномену лідера, який має відповідати сучасним вимогам. На семінарі у виступах студентів підкреслюється, що проблема лідерства супроводжує всю людську історію. Вона зустрічається там, де є влада й організація. Політичне лідерство передбачає ухвалення рішень, які

активно впливають на події, а відтак і на хід історичних процесів. У зв'язку з тим, вивчаючи проблему лідерства, звертаємо, насамперед, увагу на такі чинники:

- особистість і походження лідера; процес, завдяки якому він став лідером;
- характерні риси груп та індивідів, якими керує лідер;
- характер взаємин між лідером і підлеглими;
- умови, в яких здійснюється роль лідера;
- результати взаємодії лідера і підлеглих.³

Підкреслені нами чинники, незалежно від політичного ладу та форми державного правління, в кожному суспільстві здійснюються певною групою людей – елітою. Вона висуває із своїх рядів політичних лідерів, а вони, в свою чергу, реалізують функції управління в державі. Деякі якості, притаманні лідеру, знаходимо уже в згаданій праці Макіавеллі, а також у працях М. Дюверже, де він розцінював політику і політичне лідерство з погляду боротьби за владу між окремими індивідами і групами, в якій переможці використовують виграш на власну користь. Думаючи так на семінарському занятті, а особливо працюючи з літературою, студент має прийти до висновку, що політичне лідерство є актуальною проблемою і в наш час, в житті сучасного суспільства. Про це він має можливість прочитати в різних джерелах сучасної політичної і наукової літератури. Проблема лідерства зацікавлено і глибоко досліджують психологія, соціологія, теорія менеджменту, а особливо політологія. Сьогодні керівники рівнів і профілів діяльності не можуть бути політичними лідерами тільки у своєму суспільному середовищі. Без уміння організувати, вести за собою людей, вони не зможуть успішно виконувати свої функції. Незважаючи на це, наукової типології політичного лідера до цього часу не створено. Найбільш визнаною на сьогодні є типологія лідера, запропонована М. Вебером. Він виділив: традиційне лідерство, раціонально-легальне або бюрократичне і харизматичне лідерство, яке виникає особливо у критичних ситуаціях діяльності суспільства. На одному занятті студент використав типологію лідера, запропоновану американським політологом Р. Такером. Він виділив такі типи лідерів: лідер-реформатор, лідер-революціонер і дав таку характеристику радянським політичним лідерам: Ленін – класичний тип революційного лідера, який у 20-ті роки став лідером-реформатором; Сталіна, вказує він, можна віднести до революційних лідерів, тому що він відійшов від марксизму; Хрущов є лідер-реформатор; Брежнев – лідер консервативного типу; Горбачов – дуже різний тип лідера, одночасно і реформатор і революціонер⁴. Така оцінка викликала зацікавлену розмову. Вона проявилась у схваленні одними студентами і намаганнями інших не погодитись з такою оцінкою. Особливі оцінки діяльності лідерів викликають питання функції лідерів. На семінарі були виділені такі важливі функції:

- інтеграція суспільства, соціальної спільності, класу, партії і т.п. основі загальної мети, цінностей, політичних ідей;

- визначення стратегічних орієнтирів і розвиток суспільства і держави;
- участь у процесі вироблення і прийняття політичних рішень, виявлення способів і методів реалізації програмових завдань;
- мобілізація має на меті досягнення політичної влади;
- легітимація влади;
- соціальний арбітраж, підтримка порядку і законності.

Навіть такий неповний перелік функцій лідера показує, наскільки велика його роль у суспільстві. У лекції студентам було підкреслено, що у Франції, Японії, США і інших країнах проходить вибір і підготовка політичних лідерів, починаючи з юнацького віку, існують навіть спеціальні школи і університети⁶. Ми тільки робимо перші обережні кроки у цій потрібній справі. У сучасній науці лідерство характеризується як різновид влади, носієм якої виступає не більшість, а один чи група людей, це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з прийняттям рішень, це керівна посада. Поширене судження про лідера як про особу, здатну приводити інших до успіху. Політичний лідер зобов'язаний адекватно відображати інтереси широких мас, знаходити заохочення членів організації до пошуку нових шляхів розв'язання поставлених перед нею завдань, постійне продукування нових ідей, новаторське осмислення настроїв мас. Семінарське заняття, методика самостійної роботи, аналіз прочитаної політологічної літератури дають можливість більше уваги приділити проблемі політичного лідерства, розібратись у питаннях морально-політичних і психологічних стосунків між суб'єктом і об'єктом політики, підкреслюючи лідерство як процес двосторонній. На семінарських заняттях ми практично переконаємось в тому, що лідером стає не той, хто найбільше цього бажає, а той, за ким люди ідуть без примусу. Це ще раз підтверджує уже давно відому істину, що лідерами не народжуються, що мистецтво лідера може опанувати далеко не кожний суб'єкт політики. Для цього потрібно мати відповідно розвинутий інтелект, а головним чином потрібно самостійно мислити, генерувати ідеї, відображати настрої суспільства і інтереси суспільства ставити вище власних, бути зрозумілим для об'єкта, реально дивитись на речі і уміти приймати важливі рішення. Бувають випадки, коли лідером називають призначеного зверху керівника, який не володіє лідерськими якостями. Ми, це приводилось на семінарі, переконалися на прикладі призначено у нашій області главою адміністрації не досить компетентного і авторитетного керівника. Тут доречно згадати М. Вебера, який підкреслював, що традиційним може стати нездібний королівський нащадок, що отримав титул монарха у відповідності з історичними традиціями. Багато роздумів виникає при вивченні теми лідерство таких понять як „лідер” і „вождь”. Вожді, як правило, залишаються на слуху у напівдиких племенах. Там їх одвічне місце. Вождь приходить до влади або її отримує по-спадковості. Він керує спираючись на відданих друзів або на вузьку, замкнуту, але добре організовану групу і править довічно.

Довічне правління вигідне як самому вождю, так і його оточенню. Після смерті вождя всі недоречності і порушення в управлінні можна звалити на його особисто і на тих людей, які його оточували, і які вже недоступні правосуддю. Культ особи – це той же самий вождізм. Він виникає внаслідок співпадіння двох основних причин:

- безконтрольної, безмірної концентрації влади в руках однієї людини;
- наявності патріархальної, підданістської політичної культури у більшості членів суспільства.

Вождізм може бути окремою темою семінару або цікавою для обговорення темою реферату. Найбільш часто культ особи зустрічається у тоталітарних і авторитарних державах, хоч його елементи буває складуються і в країнах демократичних, наприклад, у Франції за часів президентства Ш. де Голя. А в принципі культ особи є відтворенням язичного ідолопоклонства, і зокрема, таких його атрибутів, як пам'ятники, мавзолеї, меморіальні комплекси, складні релігійно-політичні ритуали і т. ін. Відбиваючись у масовій свідомості та супроводжуючись відповідною систематичною ідеологічною обробкою, все це породжує у населення віру у всемогутність керівника, страх перед ним, рабську покірність і підлабузництво. Важкі наслідки такого відношення до політичних лідерів до цього часу проявляються у багатьох державах світу, особливо у країнах Сходу.

Таким чином, тема “Політичне лідерство та політична еліта” у курсі “Політологія” завжди є на часі та дуже популярна. Сьогодні в Україні відбуваються складні політичні процеси, формується нова політична система, а з нею і всі компоненти цієї системи, у тому числі й політична еліта і лідери. Саме від згуртованості політичної еліти, особливостей її формування, розвитку й поведінки залежить стабільність політичної системи та суспільства в цілому. Ми вже відмітили, що процес формування нової політичної еліти незалежної Української держави – процес тривалий, складний і суперечливий. Останні вибори до органів влади всіх рівнів за пропорційною системою значно збільшили складову української еліти. Тільки від соціалістичної партії, яка пройшла до Верховної Ради України, працюватиме в обласних радах 183, у міських – понад 800, у районних – близько 2500, у сільських, селищних – близько 16000 депутатів-соціалістів. За підтримки СПУ обрано 34 міських, 1058 – сільських та селищних голів. 24 соціалісти очолили районні ради, 73 стали заступниками голів райрад.⁶ Безумовно, не всі вони є посправжньому загартованими соціалістами.

На лекції, підкреслюючи цю обставину, ми зосереджували увагу на тому, що цього не варто надмірно драматизувати або, навпаки, романтизувати. Проблема політичного лідерства є важливою, популярною ланкою в системі політичної освіти сучасної молоді. Політичні лідери у молоді популярні. Від того, які погляди, уявлення та переконання щодо світу політики, сучасних уявлень про політичне

лідерство, його місце і значення в суспільстві винесе студент з університетської аудиторії залежатиме його майбутній політичний світогляд, уміння орієнтуватися у простих політичних ситуаціях.

Ми звернули увагу на деякі нюанси методики і методології вивчення проблем політичного лідерства, які звичайно не вичерпують весь арсенал можливих прийомів висвітлення і засвоєння великої політологічної теми. Теорія і практика її подальшого вивчення ще більше збагатить вибір оптимальної моделі відтворення і збагачення теми політичної еліти і лідерства, динаміку її позитивних тенденцій у політичному розвитку суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О. Формування іміджу політичного лідера та політичної партії // Нова політика. – 2000. – № 5; Бандурович О. Ю., Стечний А. Г., Чурилов Н. Н. Образ лідера: представлення і предпочтєння жителєв України; Гриценко О.... На дзеркало не варто нарікати // Віче. – 2003. – № 6; Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг или как “продать” вождя / / Полис. – 1997. – № 5; Пахарев А. Стиль политического лидерства // Нова політика. – 2001. – № 5; Херман М. Г. Составление части лидерства // Политология вчера и сегодня. – Вып. 2. – М., 1990.
2. Макиавелли Н. Государь. – М., 1996. – С. 69.
3. Бебик В. М. Политология. Теория, методология, практика. – К., 1997. – С. 141.
4. Шпакова Р. П. Типы лидерства в социологии М. Вебера // Социологические исследования. – 1998. – № 5.
5. Почепцов І. Імідж лідера // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 19.
6. Газета “Сільські вісті” 24 травня 2006 р.

О.Ф.Редько,
доцент

ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ)

В проблемному просторі соціології важливе значення має вивчення різноманітних соціальних груп, однією із яких є молодь. Досліджуючи соціальну структуру суспільства, соціальні статуси і ролі, ціннісні орієнтації і мотивацію діяльності спільнот та індивідів, спрямованість їх на певний спосіб соціальної дії, соціологія завжди в тій чи іншій мірі звертається до проблематики молоді.

Особливо загострився цей інтерес, коли в 60-ті роки ХХ століття майже в усіх індустріально розвинутих країнах прокотились масові

молодіжні рухи. Ці рухи не тільки відкинули значну частину традиційних уявлень про суспільство, соціальний прогрес, особливості та призначення культури і освіти, але і з усією гостротою поставили перед владними структурами, широкою громадськістю питання економічної і політичної самостійності молоді, її невід'ємних прав самій обирати свої ціннісні орієнтири, ідеали та способи самоствердження в індивідуальному і громадському житті. Шоковане таким бурхливим і своєрідним молодіжним наступом, суспільство змушене було шукати відповіді на цей виклик і одним із них став широкомасштабний розвиток соціології молоді. Інституалізації цього напрямку як відносно самостійної галузі соціологічної науки сприяв факт створення в 1970 році на Всесвітньому соціологічному конгресі в структурі Міжнародної соціологічної асоціації спеціального дослідницького Комітету «Соціологія молоді».

Зосереджуючись в основному на вивченні молоді як специфічної соціальної групи, західна соціологія цим не обмежилась. Вона стала досліджувати особливості соціалізації нових поколінь, що вступають в доросле життя, формування їх ціннісних орієнтацій і мотивацій діяльності, характер і спрямованість соціальної мобільності молоді, її життєві плани, особливості і ступінь їх реалізації в конкретних соціально-економічних умовах. До того ж, згідно соціологічних уявлень, молодь – саме та сила, яка має величезний потенційний ресурс, що розвивається, і за певних соціальних обставин стрімко перетворюється в активну дієву силу соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій, ціннісних зрушень, поведінкових змін.

Розуміння цієї ситуації привернуло увагу до молоді і вітчизняних соціологів. Починаючи з 60-х рр. ХХ століття, у різних регіонах тоді ще Радянського Союзу були здійснені масштабні дослідження з проблем професійної орієнтації молоді, її підготовки до трудової діяльності, адаптації в трудових колективах. Вивчалися мотиви і стимули трудової активності, системи світоглядних цінностей. Здійснені спроби комплексного аналізу соціального портрета молоді. Поступово спектр аналізованих проблем розширювався. З 80-х рр. стала досліджуватися асоціальна поведінка молоді, проблеми соціальної мобільності, ставлення до праці, ціннісні орієнтації і ін. В дев'яти областях і м. Києві було здійснене комплексне соціологічне дослідження соціальних проблем молоді, пов'язаних з її навчанням, працею, політичною культурою тощо [1].

У 1990-ті рр. з'явилися роботи українських авторів, присвячені дослідженню проблем молоді в нових умовах політичного і соціально-економічного життя суспільства [2].

В останні роки особливу увагу науковців викликали проблеми студентської молоді, її життєвих та ціннісних орієнтацій, політичної культури, світоглядних позицій тощо [3].

Інтерес соціологів до вивчення студентської молоді не випадковий. Студентство – це особлива категорія людей, яка має свої специфічні характеристики і водночас репрезентує соціально-психологічні настрої

суспільства в цілому, віддзеркалює їх найбільш яскраво. Обумовлене це тим, що студентство є найменш консервативна за своїми цінностями і ціннісними орієнтаціями соціальна верства. Вона перебуває в стані постійного пошуку. В уже згадуваних вище молодіжних рухах 60-х рр. минулого століття саме студентство проявило себе найбільш активною силою. Своєрідними гаслами: «Все брехня, все геть і рай сьогодні!» студенська молодь Америки, Західної Європи і Японії звернула увагу на небезпеку вузьких «технологічних» засад освіти і виховання. Це заставило західне суспільство переорієнтуватися на гуманістичні цінності, основою яких стало індивідуальне буття. Було переглянуто і освітній процес. Звернена особлива увага на гуманізацію і гуманітаризацію освіти, що потім знайшло своє відображення в національних програмах реформування освітніх систем в різних країнах на ХХІ ст. Ті ж проблеми стояли і перед нашою системою освіти. Причому необхідність переорієнтації освітнього процесу посилювалась для нас ще й тим, що десятиліттями в умовах командно-адміністративної системи молодь більше готували до ролі виконавців чужої волі, а виховання спрямовувалось на формування людини, по суті, з подвійною мораллю. З одного боку – демократичні гасла, з іншого ж – споживацьке ставлення до дійсності, життєвих проблем та суперечностей. В сучасних умовах нагальною стала потреба розвитку творчих потенцій та соціальної активності молоді, причому не в формальному вигляді, а в природньому, сутнісному. Саме цього вимагають нинішні перетворення в Україні.

Сучасне українське суспільство, перебуваючи в стані глибоких трансформацій, за досить короткий проміжок часу кардинально змінило всю систему суспільних відносин. Відбувся злам старих господарських зв'язків і структур, поряд із існуючими соціально-стратифікаційними верствами виникли нові суспільні групи, прошарки, верстви. Одні критерії диференціації втратили своє значення, набули чинності інші, змінились відносини між соціальними групами, постійно зростає конкуренція за володіння матеріальними, соціальними і культурними благами та ресурсами, за престиж і визнання і т.п.

Без сумніву, за таких умов зазнають змін інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації молоді загалом і студентства зокрема, її очікування щодо бажаного соціального і професійного статусу, шляхів його досягнення.

Все це актуалізує дослідження ціннісних змін у свідомості студентства, вносить нові штрихи в його соціальний портрет.

Необхідність посилення уваги до вивчення динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді обумовлюється рядом факторів. По-перше, студенська молодь за характером своєї діяльності, ціннісною свідомістю дуже близька до інтелігенції, тому важливо досліджувати студентство як резерв формування інтелектуальної еліти, а відповідно, вищу школу розглядати як головний канал підготовки суб'єктів соціально-культурної трансформації. По-друге, динамічність і відносно високий рівень організованості студентства робить цю соціальну групу

привабливою для різного роду політиків та ідеологів, які намагаються втягти молодь в свої політичні ігри, нерідко з брудним підтекстом. По-третє, студентство – найбільш ресурсомістська соціальна група, що пояснюється її віком і освітою, оскільки саме ці чинники складають найважливіший соціальний ресурс.

Перехідний і суперечливий характер процесів демократизації в Україні, про що уже згадувалось вище, не міг не вплинути на зміни в соціальних настроях і орієнтаціях студентської молоді. Численні соціологічні дослідження на різних рівнях переконують, що українське студентство характеризується постійним вибором нових соціальних цінностей. Під впливом сучасних реалій студенти переосмислюють свої життєві позиції та орієнтири. При цьому нерідко виникають протиріччя між особистісними інтересами студента, спрямованими на самовивихання в складних сучасних умовах і самою системою цінностей вищої освіти, яка формує професійні і соціальні якості спеціаліста. Визначивши за мету вивчення соціальних настроїв і ціннісних орієнтацій студентів Чернігівського педуніверситету, нами було проведено в 2004/2005 і 2005/2006 навч. роках соціологічне дослідження. Подібні дослідження проводились і в попередні роки. Опитано було 356 студентів IV-V курсів факультетів фізичного виховання, історичного, психолого-педагогічного. Оскільки виборка порівняно невелика, до того ж стосується тільки кількох факультетів нашого університету, вона не може претендувати на репрезентативність щодо всього студентства. Але використавши при аналізі дані більш масштабних досліджень, які проводились у вищих навчальних закладах України (зокрема, у 2001 р. в 22 ВНЗ Донецька, Харкова, Криму, Львова), була можливість співставити одержані дані, накреслити деякі штрихи до соціального портрета студента нашого університету, які можуть бути корисними викладачам для розуміння стану і процесів у студентському середовищі.

Основу дослідження складали питання анкети, які спрямовували на виявлення ціннісних, життєвих і професійних орієнтацій, відношення студентів до освіти, політики та інше.

Що стосується освіти, то більшість студентів нашого університету виявило розуміння залежності своїх шансів на успіх у житті, самореалізації від рівня освіти. Це підтверджують дані дослідження, які свідчать про усвідомлене ставлення студентів до вищої освіти як такої. На запитання: «Чим було викликане Ваше бажання вступити саме до нашого вузу?», 83,2% студентів відповіли: «хотілось одержати вищу освіту»; 42,3% - «вища освіта престижна»; 63,5% - «щоб зайняти достойне місце в суспільстві». І тільки 31,5% із них підтвердили бажання одержати саме вибрану професію. Для 5,2% було байдуже куди вступати. Тобто чітко простежується орієнтація студентів на одержання вищої освіти, яка сама по собі представляє самодостатню цінність, оскільки дає можливість молодим людям самоствердитися, реалізувати свої можливості, піднятися вгору по стратифікаційній сходинці. Більшість

студентів переконані, що вища освіта дасть їм стартові можливості в житті, певний мінімум знань, який їм знадобиться в майбутньому, але не розглядають її в якості основи для майбутньої професійної діяльності упродовж всього життя. В цьому, можна стверджувати, проявляється психологічна готовність наших студентів реагувати на умови ринку.

Про ринкові настрої свідчать і відповіді на питання: «Яку роботу в майбутньому Ви вважаєте для себе більш прийнятною?». Тільки 18,2% студентів бажають для себе «спокійної, стабільної роботи, хоч і з невисоким заробітком». Більшість же вибрали для себе «роботу напружену, з високими вимогами і високим заробітком» (35%) та «роботу, де праця оцінюється індивідуально і кожен відповідає сам за себе» (28,1%). І тільки 2,1% студентів згодні на роботу «з поганими умовами, але високим заробітком», а 4,3% на «роботу з комфортними умовами, хоч і невисоким заробітком».

Особливо актуальною сьогодні є проблема професійного самовизначення молоді. До показників ефективності цього процесу можна віднести здоволеність вибором спеціальності, вищого навчального закладу. Аналіз мотивів професійного вибору виявив риси певної кризи самовизначення студентів. Так, повну задоволеність вибраною професією висловили тільки 26,2% студентів (на факультеті фізвиховання – 35,7%). 41,5% студентів «задоволені, але не повністю», 17,8% - «не задоволені», 9,1% бажали б змінити професію, 5,1% - не змогли визначитись.

При виборі спеціальності найпоширенішими мотивами виявились: «бажання реалізувати свої життєві плани» (40,1%), «захоплення з дитинства» (36,4%, на історичному – 27,3%, фізвиховання – 57,1%); «престижність даної професії (23,1%)». Для 20,4% студентів – «вибір випадковий», 13,8% - «порадили знайомі, друзі», 3% студентів привабив «невисокий прохідний бал».

В ході дослідження була проаналізована оцінка студентами власного відношення до навчання. За одержаними даними 29,9% студентів «працюють систематично», 40,1% - «в основному під час підготовки до семінарів, лабораторних занять», 30% - «під час підготовки до сесії». Як бачимо, менше третини студентів працює систематично. Отже, вимоги болонської системи, яка орієнтує студентів на систематичну самостійну роботу, є доволі слушними.

Аналіз причин, які заважають навчанню, свідчить про наступне:

51,8% студентів називають нестачу сучасних підручників, методичних посібників;

44,5% - завантаженість навчальними завданнями;

31,3% - особиста неорганізованість;

18,2% - нестача часу через необхідність підробляти;

16,7% - сімейні обставини;

11,6% - незадоволеність житлово-побутовими умовами;

10,9% - вчитися нецікаво.

Варто зауважити, що значна частина студентів (майже кожен третій студент) вказує на особисту неорганізованість, що заважає навчанню. Цей показник в деякій мірі підтверджує факт неспівпадання базисного (бажаного) і модального (реального) типів особистості студента, що особливо проявляється в перехідних суспільствах. З однієї сторони – розуміння важливості якісної вищої освіти як однієї з умов успіху в житті (це підтверджують наведені вище дані), а з іншої – прояв власної неорганізованості, яка заважає отримати цю якісну освіту. Без сумніву, пояснення цьому можна знайти не тільки в недоліках формування самої особистості в сім'ї, школі, ВНЗ, а і в суспільних реаліях. При такому ставленні в суспільстві з боку влади, коли не вирішується проблема залежності оплати праці, її престижності від рівня освіти, деформується саме ставлення молодих людей до навчання. Мабуть, не останню роль грають і сумніви студентів щодо конкурентноспроможності національної системи освіти на міжнародному рівні. За даними дослідження Центру соціальних ініціатив Інституту соціології НАН України, яке проводилось у травні минулого (2005) року, такі сумніви притаманні більшості студентів. Тому студенти вимагають адаптації системи освіти до сучасних вимог. Підвищення престижу вищої освіти в суспільстві є необхідною умовою посилення спрямованості більшості студентства на свідоме, відповідальне і творче ставлення до власної освіти.

В соціології молоді чільне місце займає дослідження громадсько-політичних орієнтацій студентства. До політики загалом у студентському середовищі існує переважно негативне ставлення, що цілком зрозуміло з огляду на сучасну політичну ситуацію в країні. Дослідження, які проводились у ВНЗ України у 90-ті роки ХХ ст. і на початку нинішнього століття свідчать, що судження студентства щодо демократичної політичної системи стали більш критичними. Під впливом реалій життя серед студентства поступово формується високий потенціал претензій до демократії взагалі. У демократичній системі «мало справи і надто багато порожньої балаканини» (42%), «не дуже добре підтримується порядок» (63%), «економіка розвивається слабо (54%)». [4]. Соціологи вважають, що такий стан є надзвичайно небезпечний, оскільки молоді люди не завжди можуть відділити гримаси демократії від універсальних цінностей демократичного устрою. Поширення таких настроїв серед однієї з найосвіченіших і найактивніших груп суспільства, якою є студентство, загрожує позбавити підтримки процес оздоровлення ситуації в нашій країні на тривалий час. Такі судження можуть наштовхувати на думку, що демократична система придатна для інших країн, однак навряд чи відповідає потребам українського народу на сучасному етапі. По даним статистики 80% української молоді цікавиться політикою, але в основному цей інтерес носить поверховий характер і практично ніяк не проявляється. Хіба що на Майдані спостерігався небувалий сплеск громадянської активності молоді, в деякій мірі під час останньої виборчої кампанії, а між ними більшість молодих людей займали пасивну позицію.

Можливо, це пов'язано з тим, що радикальних змін у вирішенні молодіжних проблем не відбулось. Молодіжну політику більшість юних учасників дослідження, проведеного Центром соціальних ініціатив, оцінили негативно. Скоріше неефективною її вважають 29%, неефективною – 21%. Повністю задоволені тільки 6%. [5].

Подібне розчарування у можливостях демократичної влади спостерігається і в частини наших студентів, правда, незначної. А такі настрої співзвучні з інтересами тих, хто схиляється до автократії, олігархії, неототалітаризму. (Як часто чуємо серед старшого покоління: «Нам би Сталіна для наведення порядку»).

Названі факти підводять до висновку, що у вищому навчальному закладі має бути звернена увага не тільки на фахову підготовку, а і на прищеплення цінностей культури, гуманізму, демократії. Тим більше що і з боку самих студентів існує, можна сказати, замовлення на культурно-просвітницьку місію навчального закладу. Троє із чотирьох опитаних представників студентської молоді України вважають, що вуз повинен не тільки вчити професії, а й виховувати. [6].

Важливе значення у формуванні особистості молодшої людини має прищеплення важливих громадянських якостей, оскільки це торкається тієї соціальної групи, яка є потенціалом розвитку суспільства. На жаль, деформації трансформаційних процесів в Україні супроводжуються падінням престижу таких якостей, як патріотизм, почуття національної гідності.

Концентрованим вираженням рівня громадянськості сучасного студентства є прагнення жити і працювати в своїй країні. Але такого бажання у багатьох студентів ще й досі немає. Про це свідчать результати досліджень, які проводились нами неодноразово. На запитання: «Чи бажали б Ви виїхати за кордон на постійне місце проживання, якби була така можливість?» 62,8% студентів відповіли «так» у 2001 р. і 47,4% - у 2005 р. Як бачимо, за чотири роки зміни у настроях студентів відбулись на краще. Але 47,4% - це цифра все-таки тривожна. Яке майбутнє чекає країну, якщо стільки студентів готові залишити країну назавжди? Втішає хоч те, що 45,3% студентів досліджуваних факультетів (а на факультеті фізвиховання 61,9%) твердо відповіли «ні». Були такі категоричні відповіді: «Я – українець. Це моя земля», «Ні, не поїхав би ніколи в житті, ні за яких обставин», «Ні, я – патріот Батьківщини».

Ці дані ще раз нагадують нам про ту відповідальність, яка покладається на педагогічні навчальні заклади. Тут формуються майбутні педагоги, які в свою чергу будуть впливати на формування особистості учня. Якщо вчитель – не патріот рідної країни, то кого виховає він? Негативні наслідки можуть бути досить відчутними. Адже всім зрозуміло, що в глобалізованому світі виживає тільки згуртована нація і прищеплення патріотичних почуттів є вкрай важливим.

Як і в попередніх дослідженнях, студентам було запропоновано висловити своє відношення до змін в українському суспільстві.

Переважає більшість із них (90,1% у 2006 р., 86% у 2002 р.) зміни схвалюють, решта – не визначились, але жоден із студентів не відповів: «зміни не потрібні».

На запитання: «Що Вас у сучасних умовах бентежить більше всього?» відповіді студентів виглядали наступним чином (в співставленні з попередніми дослідженнями):

2000-2001 рр.	2001-2002 рр.	2005-2006 рр.
1. Загальне зниження рівня життя – 27,3%	1. Некомпетентність влади – 64,8%	1. Падіння моралі, зростання злочинності – 56,9%
2. Падіння моралі – 19,7%	2. Загальне зниження рівня життя – 61,6%	2. Невпевненість у завтрашньому дні – 44,2%
3. Невпевненість у завтрашньому дні – 14,8%	3. Падіння моралі, зростання злочинності – 58,2%	3. Загроза безробіття – 35,7%
4. Загроза безробіття – 14,8%	4. Загроза безробіття – 13,8%	4. Низький рівень культури – 34,7%
5. Некомпетентність влади – 8,2%	5. Невпевненість у завтрашньому дні – 12,7%	5. Безконтрольне підвищення цін – 30,5%
6. Низький інтелектуальний рівень суспільства – 6,5%	6. Низький інтелектуальний рівень суспільства – 7,3%	6. Некомпетентність влади – 29,4%
7. Безконтрольне підвищення цін – 4,9%	7. Безконтрольне підвищення цін – 3,7%	7. Низький інтелектуальний рівень суспільства – 23,1%
8. Поява багатих людей – 1,6%	8. Поява багатих людей – 1,2%	8. Загальне зниження рівня життя – 18,5%

Аналіз наведених даних свідчить, що настрої студентів у більшості позицій залишаються більш-менш стабільними, але деякі акценти зміщуються. Так, найбільше зараз студентів бентежить падіння моралі, зростання злочинності. Ця проблема турбувала студентів і в попередні

роки. Цікаво, що жодного студента в 2005-2006 рр. не хвилювала поява багатих людей (згідно попередніх досліджень ця обставина теж мало хвилювала студентів).

Загальне зниження рівня життя бентежило молодь в першу чергу в 2000-2001 рр., в поточному – цей показник вийшов на передостанню позицію. Можливо, у студентів з'явилась деяка впевненість у реальності змін на краще в результаті соціальних заходів нинішньої влади.

Безперечно, що для формування соціально зрілої особистості потрібні певні умови і в першу чергу благоприємне соціально-економічне середовище. Саме воно в значній мірі визначає соціальне самопочуття молоді. Аналіз інформації, одержаної в ході дослідження, підводить до висновку про те, що самопочуття студентів у сучасних умовах далеко від ідеалу. В порівнянні з дослідженнями минулих років значно більше стали хвилювати студентів обставини невпевненості у завтрашньому дні – 44,2% (в попередніх дослідженнях таких було 14,8% і 12,7% відповідно) та загроза безробіття – 35,7% (раніше – 14,8% і 13,8% відповідно). Значно більша стурбованість в порівнянні з минулими роками з'явилась у студентів з приводу безконтрольного підвищення цін – 30,5% (раніше – 4,9% і 3,7% відповідно).

У той же час, як на мене, дивує певна байдужість студентів (та ще й педагогічного вузу) щодо низького інтелектуального рівня суспільства. Цей показник в ранжуванні – на передостанніх позиціях. Чому це не турбує студентів? Варто над цим задуматися нам, їх наставникам.

Щодо політичної орієнтації студентів дані дослідження свідчать, що майже кожен четвертий студент (24,8%) орієнтації не має. В попередньому дослідженні таких було 55%. Отже, можна стверджувати, що прогрес в даному питанні очевидний, адже число студентів політично незорієнтованих зменшилось більш, ніж у 2 рази. Найбільше прихильників національно-демократичного напрямку (31,3%), соціал-демократичного (18,2%). Орієнтуються на соціалістичний напрямок 5,1% студентів, комуністичний – 2,9%. Найменше – на християнсько-демократичний і націонал-соціалістичний (по 1,4%), національно-радикальний (2,9%).

Враховуючи те, що крім 24,8% студентів, які не мають ніякої політичної орієнтації, ще 12,4% відчують труднощі у визначенні своєї політичної орієнтації, можна передбачити, що значна частина студентів відчуватиме розгубленість при голосуванні, або зовсім не з'явиться на виборчі дільниці.

В ході дослідження студентам було запропоновано оцінити по шкалі від 1 до 5 ступінь важливості особисто для них кожної із 26 наведених цінностей: 1- зовсім не важливо, 5 – дуже важливо. Ось як виглядала шкала цінностей (від найвищих позицій до найнижчих).

1 – злагода в сім'ї;

2 – піклування про батьків;

- 3 – здатність тримати слово;
- 4 – піклування про дітей;
- 5 – вихованість;
- 6 – здоровий спосіб життя; справедливість;
- 7 – чесність;
- 8 – цілеспрямованість; працьовитість; свобода;
- 9 – самостійність;
- 10 – любов; бережливе ставлення до природи;
- 11 – гідність;
- 12 – доброта; віра;
- 13 – мужність;
- 14 – незалежність України; щирість;
- 15 – самокритичність;
- 16 – почуття національної гідності;
- 17 – підприємливість;
- 18 – розвиток естетичних смаків;
- 19 – милосердя;
- 20 – патріотизм.

Наведені дані свідчать, що такі важливі цінності, як патріотизм, почуття національної гідності, незалежність України все ще мало значать для сучасного студента. Невисоко оцінюють студенти і такі цінності, як милосердя, розвиток естетичних смаків, підприємливість, щирість, доброта. Найбільше цінують злагоду в сім'ї, піклування про батьків, дітей, здоровий спосіб життя, справедливість, здатність тримати слово, вихованість. Середні позиції займають працьовитість, свобода, чесність, самостійність. Майже такі результати з незначними відхиленнями від наведеної шкали цінностей були і в попередніх дослідженнях.

Звідси випливає висновок, що в системі цінностей особливих змін не відбулось.

Враховуючи дані проведених нами досліджень на протязі кількох років, можна стверджувати, що структура професійних і життєвих орієнтацій студентів має динамічний характер. Кожний рік вносить нові штрихи до їх соціального портрету. Практика ж переконливо доводить, що викладачам в процесі навчання і виховання потрібно знати настрої студентської молоді, її ціннісні орієнтації та політичну свідомість. Постійно вивчаючи зміни в соціальних настроях студентів, можна вносити певні корективи в напрямки виховної роботи, а отже, більш успішно вирішувати завдання по формуванню особистості сучасного вчителя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар В. Професійний вибір молоді м. Києва // Молода нація. Альманах. – 1998. - № 8. – С. 193-194.
2. Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР). – К., 1990; Вступление новых поколений в трудовую жизнь в условиях

политических и социально-экономических реформ. – К., 1992; Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; Молодёжь Украины: ожидания, ориентации, поведение. – К., 1993; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К., 1993.

3. Сохань О. Студентські інтереси як об'єкт філософсько-соціологічного аналізу // Проблеми вищої школи. – К., 1994. – Вип. 81; Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. - № 4; Остапенко М. Політична культура студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. - № 4; Липинський В. Завдання українського студентства // Молода нація. – К., 2002. – Т. 4; Чернобаев В.И. Социальный портрет современного студента // Гуманитарный журнал. – 2000. - № 3; Кіпень В. Українське студентство: на що орієтуємося і що цінуємо? // Управління освітою. – 2001. - № 22; Студенти: деякі риси до портрету // Бюлетень «Програма підтримки вироблення стратегії реформування освіти». – 2001. - № 2; Білик Л.І. Роль соціологічного опитування у визначенні пріоритетів студентства // Проблеми освіти. – К., 2002. – Вип. 28; Мельник Л.П. Сучасний студент: проблеми і перспективи // Нові технології навчання. – К., 2003. – Вип. 35; Проніна Н.О. Шляхи гармонізації мотиваційної сфери студентства // Нові технології навчання. – К., 2003. – Вип. 34; Соціальні права студентства // Вища школа в Україні. Навч. посібник (За ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка). – К., 2005.

4. Кіпень В. Українське студентство: на що орієтуємося і що цінуємо? // Управління освітою. – 2001. - № 2.

5. А.Бажал. «Проблемний» портрет молоді людини // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 березня.

6. Кіпень В. Вказана праця.

* * *

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

В.К.Молочко,
кандидат історичних наук
Н.О.Молочко,
ст. викладач

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ 2006 р.): ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ

Будь-які вибори, чи то парламентські чи президентські, до вищих чи місцевих органів влади – то вагома подія для сучасної України. Вони, вибори, кожного разу набувають особливого суспільно-політичного звучання, бо Україна все ще перебуває на марші з минулого в майбутнє. І від того, які політичні сили опанують владою, залежить і напрям руху та стан українського суспільства у його багатогранному бутті: економічному, соціальному, ідеологічному, моральному, міжнародному... Це істини загальновідомі.

Але що стосується виборів березня 2006 р., то вони унікальні в багатьох аспектах: і порівняно з декількома минулими виборами Верховної Ради України, і з точки зору відображення сучасного політичного і морально-психологічного стану українського суспільства, і з огляду можливостей його розвитку, формування в майбутньому.

Проблема, визначена нами, всеосяжна. І тому ми вважаємо доречним тезами викласти декілька позицій, які, на нашу думку, у найбільшій мірі характеризують виборчий процес, пояснюють його розвиток та наслідки.

Насамперед, це були вибори в Україні часу її незалежності, що відбувалися на пропорційній основі у повному охопті: з точки зору голосування тільки за політичні партії та виборчо-партійні блоки при виборах депутатів до Верховної Ради і з точки зору формування місцевих органів самоврядування – від обласних до сільських Рад. Таким чином, весь спектр різнобарвних політичних партій мав повну можливість відкрито, всеосяжно заявити про себе, предстати перед українським суспільством, а суспільство отримало повні можливості і певним чином, позитивно чи негативно, через голосування, реагувати на певні кольори цього спектру. Зверху донизу, по горизонталі і вертикалі.

Відповідно до вищезазначеного вважаємо доречним представити усі політичні партії та блоки, що самостійно виступили як суб'єкти виборчого процесу і заявили свої претензії на законодавчу (і виконавчу?) владу та навести результати голосування за кожного з них. Це дасть можливість скласти більш повне уявлення про партійно-політичну систему сучасної України та про ступінь, глибину, про силу підтримки конкретних

партійно-політичних сил українською спільнотою. Отже, зазначені моменти у процесі парламентських виборів виглядали наступним чином:

Кількість осіб, занесених до списку виборців на момент закінчення голосування – 37191928.

З них: взяло участь у голосуванні – 24990424.

Результати голосування:

Назва партії чи блоку	Кількість осіб, що голосували «ЗА»	Голоси «ЗА» у відсотках
Партія регіонів	8 144 485	32.12
«Блок Юлії Тимошенко»	5 468 345	22.27
Блок «Наша Україна»	3 536 459	13.94
Соціалістична партія України	1 439 624	5.67
Комуністична партія України	928 501	3.66
Блок Наталії Вітренко		
«Народна опозиція»	743 125	2.93
«Народний блок Литвина»	618 060	2.43
Український Народний блок Костенка і Плюща	475 636	1.87
Партія «Віче»	443 559	1.74
«Громадський блок Пора-ПРП»	372 931	1.47
«Опозиційний блок НЕ ТАК!»	256 836	1.01
Партія «Відродження»	244 862	0.96
«Блок Юрія Кармазіна»	165 820	0.65
Партія Зелених України	137 845	0.54
Блок НДП	126 741	0.49
Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25%»	120 107	0.47
Українська партія «Зелена планета»	96 746	0.38
Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	94 747	0.37
Селянська партія України	81 397	0.32
«Блок Лазаренка»	80 521	0.31
Партія національно- економічного розвитку України	60 162	0.23
Виборчий блок політичних партій «За Союз»	53 213	0.20
Партія Пенсіонерів України	51 099	0.20
«Виборчий блок «Держава – Трудовий Союз»	36 562	0.14
Політична партія «Третя Сила»	35 196	0.13
Народний Рух України за єдність»	34 728	0.13

Політична партія України «Партія політики Путіна»	32 079	0.12
Всеукраїнська партія Народної Довіри		
Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	28 898	0.11
Партія патріотичних сил України	26 627	0.10
Українська Консервативна партія	25 574	0.10
Політична партія «Трудова Україна»	25 094	0.09
Виборчий блок «Влада народу»	25 032	0.09
Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна»	24 033	0.09
Соціально-Християнська партія	23 557	0.09
Виборчий блок: «Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти»	22 126	0.08
«Виборчий блок «Євген Марчук – «Єдність»	17 037	0.06
Українська Національна Асамблея	16 632	0.06
Партія Соціального Захисту	15 024	0.05
«Блок Безпартійних «Сонце»	13 009	0.05
Всеукраїнська партія «Нова Сила»	12 820	0.05
Блок «Патріоти України»	12 725	0.05
Ліберальна партія України	12 104	0.04
Політична партія «Європейська столиця»	12 042	0.04
Політична партія «Вперед, Україно!»	6 970	0.02

Не підтримали кандидатів жодної партії (блоку) – 1.77% голосуючих виборців.

Наведені результати дають політологам, соціологам, історикам багатий матеріал для аналізу, міркувань, висновків. Деякі з них. Стосовно: чому провідне місце зайняла Партія Регіонів, партія Януковича?

З цього приводу ми згодні розглядати парламентські вибори в Україні, про які йде мова, як своєрідне продовження президентських виборів жовтня – грудня 2004 р. Висловлювалася навіть думка, яку, здається, не варто заперечувати, що березневі 2006 р. вибори депутатів Верховної Ради України являють собою четвертий тур попередніх виборів президентських... Адже лишилися ті ж самі головні учасники виборчого процесу: помаранчеві та біло-сині, у кожного з них – та ж сама мета: оволодіти владою. І це накладало суттєвий відбиток на весь виборчий процес, на розстановку політичних сил, чи то на їх єднання чи то розмежування.

Правда, варто мати на увазі, що поняття «оволодіти владою» для кожної з основних політичних сил, що брали участь у президентських виборах восени 2004 р., відрізняються за своєю тактикою. Для помаранчевих, які врешті-решт вийшли переможцями, питання стояло: закріпити і зміцнити здобуту владу, для синьо-білих – відвоювати владу, яку вони потримали в руках після другого туру президентських виборів і яку втратили при переголосуванні відповідно до рішень Верховного Суду.

Якими резервами, що сприяли б досягненню мети, володіла кожна із сторін? Помаранчеві – безмежна довіра української спільноти, що небачено зросла до влади і владних структур в момент приходу до влади Ющенка – Тимошенка. Що ж стосується синьо-білих, то як не парадоксально, на їх користь грав негатив – поразка їх прихильників у кінцевому підсумку: ось уже в руках тримали не просто синицю, а журавля – бажаного для себе Президента, і все-таки довелося його випустити з рук. Багато хто з прихильників Віктора Януковича сприйняв це як особисту образу і плакав надію «помститися» на парламентських виборах, які – не за горами. Таким чином, В.Янукович мав серед електорату вагомий резерв – резерв реваншу.

Постає закономірне питання: як згадані учасники виборчого процесу скористалися згаданими резервами? Партія Регіонів, на нашу думку, скористалася у повній мірі.

Що до помаранчевих (Віктор Ющенко). Дозволимо собі репліку: кожен серйозний політик, коли мова йде про владу, ставить питання не тільки про умови її здобуття, але також: як владу утримати, зберігаючи її силу, стійкість, довіру суспільства. Візьмемо на себе сміливість заявити, що лідери помаранчу цю проблему у повній мірі не вирішили. Що і позначилось на результатах голосування.

Результати виборів, що стосуються блоку «Наша Україна», оцінюються по-різному, але для всіх оцінок притаманний негатив: «поразка». Політологам, соціологам, історикам є над чим задуматись і є багатий матеріал для аналізу. З цього приводу і ми висловимо декілька думок.

Отримані Блоком тільки біля 14 відсотків голосів виборців (13.94) – то не випадковість, а закономірність, викликана наступними обставинами. Виявляється, що історія повторюється через багато років. У свій час Ф.Енгельс, аналізуючи причини падіння Паризької Комуні, писав, що перемога далася комунарам відносно легко, але вони не знали, що з нею (перемогою) робити. І саме таке незнання привело до загибелі Паризької Комуні. Ми ж сьогодні можемо сказати, що помаранчева революція, і її головний результат – повалення режиму Кучми – Медведчука – Януковича – були за формою не дуже складною акцією. Але переможці не зуміли скористатися таким дарунком долі, історії.

У цьому плані являють собою інтерес порівняльні дані голосування:

– за Віктора Ющенка – 26 грудня 2004 р., про виборах Президента України;

– за Блок «Наша Україна» – 31 березня 2006 р., при виборах до Верховної Ради;

– за Блок Юлії Тимошенко – також 31 березня 2006 р., при виборах до Верховної Ради.

Для більш чіткого уявлення і можливості аналізу наводимо дані по кожній області, регіону України.

№№ п/п	Назва області	Голосування за В.Ющенка 26.XII.2004 р. (у відсотках)	Голосування за Блок «Наша Україна» 31.III.2006 р. (у відсотках)	Голосування за Блок Юлії Тимошенко 31.III.2006 р. (у відсотках)
1.	Автономна Республіка Крим	15.41	7.62	6.54
2.	Вінницька	84.07	20.00	33.25
3.	Волинська	90.71	20.70	43.93
4.	Дніпропетровська	32.00	5.29	15.03
5.	Донецька	4.21	1.41	2.47
6.	Житомирська	66.86	17.53	24.93
7.	Закарпатська	66.46	25.79	20.29
8.	Запорізька	24.52	5.32	10.94
9.	Івано-Франківська	95.72	45.06	30.39
10.	Київська	82.70	11.63	44.54
11.	Кіровоградська	63.42	8.72	30.13
12.	Луганська	6.21	2.04	3.71
13.	Львівська	93.74	37.95	33.04
14.	Миколаївська	27.72	5.59	11.89
15.	Одеська	27.46	6.44	9.86
16.	Полтавська	66.00	13.18	26.81
17.	Рівненська	84.52	25.48	31.30
18.	Сумська	79.45	19.39	33.25
19.	Тернопільська	96.03	34.16	34.49
20.	Харківська	26.37	5.91	12.68
21.	Херсонська	43.43	9.75	17.43
22.	Хмельницька	80.47	18.33	35.57
23.	Черкаська	79.10	12.18	38.25
24.	Чернівецька	79.75	27.04	30.34
25.	Чернігівська	71.15	10.29	33.90
26.	м. Київ	78.37	15.84	39.22
27.	м. Севастополь	7.96	2.40	4.53

Безумовно, постає немало питань у зв'язку з виборчим рейтингом Блоку «Наша Україна». Адже локомотивом цього Блоку була партія «Народний Союз «Наша Україна», неюридичним лідером (Почесним Головою) якої є Президент України. Тим не менше, у виборчих змаганнях Блок поступився не тільки Регіонам, але й спорідненому блоку – Блоку Юлії Тимошенко. Чому? На нашу думку, помилок зроблено немало. Партія НСНУ не зуміла стати цементуючою силою того Блоку, який склався у процесі Парламентських виборів березня 2002 року і той блок розпався. Уламки, які нині гуртувалися навколо НСНУ, були маловпливовими у

суспільстві, вони не мали авторитетних лідерів. Керівні органи цієї партії (НСНУ) очолювали також невизнані суспільством «вожді».

Крім вищезазначеного: привабливі гасла Помаранчевого Майдану («відокремити можновладців від бізнесу», «бандити, грабіжники сидитимуть у тюрмах» тощо) лишилися гаслами, потухшими, спотвореними. Все це підривало авторитет «Нашої України». Що і позначилось під час парламентських виборів березня 2006 року. І як це для когось не прикро, але «помаранч» і поняття «справедливість» в очах значної частини української спільноти уособлювала Ю.В.Тимошенко. Що також проявилось у процесі голосування за партії та блоки.

Як бачимо, Блок «Наша Україна» майже у всіх областях втратив свої позиції і порівняно з президентськими виборами, і в даному разі – порівняно з Блоком Юлії Тимошенко. З цього приводу обмежимось лише тим, що нагадаємо: політика – не тротуар Невського проспекту, пряма, рівна, широка вулиця... Її шлях пролягає то через поля, покриті пилом, то через хащи та болотну трясовину. І щоб провести тих, хто йде за тобою, політик повинен володіти знаннями, досвідом, політичним чуттям, мати чіткий «окомір» («глазомер»)...

Не може не привернути увагу на виборчий рейтинг деяких партій, блоків. З точки зору їх місця у списку сорока п'яти та проходження чи не проходження до Верховної Ради, тобто подолання трьохвідсоткової планки.

Насамперед, що стосується Комуністичної партії України. Під час парламентських виборів у березні 2002 р. за Компартію проголосувало 19.98 відсотка виборців і за списками тоді вона отримала 59 депутатських місць у Верховній Раді. У березні 2006 р. серед виборців виявилось 3.66 відсотка її прихильників, що дало їй змогу задовольнитися 21 місцем. Що трапилось: з партією? чи її електоратом?

Звертають увагу на віковий склад Комуністичного електорату і на його чисельне природне зменшення. То правда, але, мабуть, не вся правда. На нашу думку, падіння виборчого рейтингу Компартії викликано ще наступними обставинами.

1. Деякі позиції комуністів знайшли відображення у програмних заявах інших політичних сил, зокрема Партії регіонів (В.Янукович) та Партії прогресивних соціалістів (Н.Вітренко). Це позиція, спрямована на зближення з Росією, і навіть утворення Союзу (Росія, Україна, Білорусь), про статус російської мови в Україні, про подвійне громадянство, про перспективи вступу до НАТО тощо. Ми схильні думати, що частина бувшого електорату комуністів голосувала за вищезгадані політичні партії. На таку думку нас спонукає і те, що у традиційно пролетарських областях, де комуністи раніше мали вагомий вплив: Донецькій, Луганській, Запорізькій, нині на друге місце, після Партії регіонів, вийшли Прогресивні соціалісти. Емоції Наталії Вітренко перемогли.

2. Риторично, а може й не зовсім риторично, ставимо питання: а чи не варто комуністам, які входять до «буржуазного» парламенту, домагатись входження до складу «буржуазного» уряду, за прикладом соціалістів? Це дало б можливість заявити про себе практичною роботою і бути на очах та на слуху у широких кіл громадськості.

3. Компартія має тверезо виходити з оцінки ситуації. Президентські вибори у жовтні 2004 р. і набрані тоді лідером комуністів Петром Симоненком 4.97 відсотка голосів мали б серйозно насторожити комуністів і не вважати такий результат випадковістю. Пригадаємо, що саме комуністи виступали ініціаторами підвищення прохідного рейтингу до Верховної Ради до 7 відсотків. Якби їх пропозиція була прийнята?

Що стосується соціалістичної партії України, то її стан за власними результатами виборів можна оцінювати по-різному: і позитивно, і негативно. Позитивно, якщо мати на увазі, що партія не втратила позицій порівняно з виборами 2002 р., навпаки. Тоді вона здобула 25 депутатських місць у Верховній Раді, нині – 33. Крім того, певний вплив морозівців проявився на місцевому рівні. Партія здобула право бути у складі коаліційної парламентської більшості.

Причини такого позитиву партії ми пояснюємо тим, що морозівці були весь час на слуху у суспільства: у зв'язку з політичною (конституційною) реформою, з прийняттям Закону про дітей війни, завдяки діяльності міністрів – соціалістів...

Негатив соціалістів за власними результатами виборів ми вбачаємо в тому, що не здійснилися їх власні сподівання. Вони пророкували, що здобудуть на виборах 15 відсотків голосів і 70-75 депутатських місць у Верховній Раді. Але сподівання не виправдалися.

На нашу думку, для соцпартії в Україні притаманні такі риси як самозакоханість: тільки вони все розуміють, все знають, мають у своїх черепних коробках готові відповіді на всі складні питання суспільно-політичного буття...

Подібними рисами морозівці постійно наділяють свого лідера. А це приводить до втрати почуття земної реальності. Соціологи не зробили висновків з того, що на останніх президентських виборах їх Олександр Мороз знайшов підтримку 5,81 відсотків виборців. Вважаючи, мабуть, такий результат випадковістю і прогнозуючи бажаний результат на парламентських виборах майже потроїли у своїй уяві попередній. Помілились... Самозакоханість підвела.

Парламентські вибори березня 2006 р. особливо яскраво проявили один момент, який, до речі, у певній мірі проявлявся і раніше. Це – сила впливу на суспільство «бувших». Бувших високопосадовців, які у свій час були відомими державними, політичними діячами і навіть мали у людському середовищі певну популярність. В надії на авторитет імен їхніми прізвищами йменувалися виборчі блоки, вони включалися у перші п'ятірки списків. Серед таких осіб: Костенко – Плющ («Народний блок»), Пустовойтенко (Блок НДП»), Марчук (Блок «Єдність»), Габер (Блок «Патріоти України»), Олійник – Сирота (Блок їх імен), Кравчук – Довженко – Медведчук – Шуфрич (Блок «Не Так!»)... Але відомі, дуже відомі імена не привабили досатню кількість виборців, щоб їхні блоки та партії могли подолати хоча б трьохвідсотковий бар'єр. А деякі з них взагалі обмежилися мізерною кількістю набраних голосів: НДП – 0,49; «Єдність» – 0,06; «Не Так!» – 1,01... «Авторитети» не допомогли.

Здоровий розум суспільства орієнтується не на «бувших», а сучасних думаючих, дійових політиків – реалістів.

Деякі міркування з приводу передвиборчих програм політичних партій та блоків. Про те, що програма кожної з політичних сил наповнена обіцянками і загальними, часто абстрактними заявами: «домогтися», «забезпечити», «підвищити» – це відомо. І ми хотіли б привернути увагу лише до деяких програмових положень, які, на нашу думку, є притаманними лише певній партії чи у певній мірі оригінальними.

Наприклад, Народний блок Литвина у своїй передвиборній програмі робив наголос на тому, щоб «скріпити націю, консолідувати територію».

Борис Олійник та Михайло Сирота головну небезпеку для України вбачають у тому, що «падіння суспільної моралі набрало таких загрозливих масштабів, що впливає на внутрішньополітичну ситуацію...». Українська національна асамблея (УНА) сформулювала оригінальну позицію стосовно державного управління. На її думку, державою повинен правити гетьман, який обирається всенародно на 5 років і зосереджує у своїх руках керівництво законодавчою, виконавчою і судовою владою. Він несе персональну відповідальність за результати своєї діяльності. «Гетьман відповідає власним майном, власною свободою і власним життям».

Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» передбачала «провести відкритий судовий процес над комунізмом. Заборонити комуністичну ідеологію...». «Провести люстрацію влади за принципом трьох «К» (комуністи – кадебісти – кучмісти)... Притягнути Кучму та його поплічників до кримінальної відповідальності за продовження геноциду українців».

Ми не можемо лишити поза увагою ще один феномен, який суттєво позначився на парламентських виборах саме березня 2006 р. Позначився організаційно, психологічно, і за наслідками, результатами голосування. Це – атмосфера виборчого процесу, в якій розгортався цей процес і відбувалися вибори. Маємо на увазі наступне: підготовка до виборів і самі вибори відбувалися в умовах, коли була переможена диктатура і суспільство вибороло справжню свободу. Ця умова, ця особливість передвиборчої атмосфери дала можливість вільного, непримусового волевиявлення кожним учасником виборчого процесу: і партіями – претендентами на владу, і кожним представником конкретизованого за своїми уподобаннями електорату. Що і проявилось на результатах голосування за певні партії, блоки.

І тут ми не можемо утриматись від ремарки. Заява про існування в попередній час диктатури, ілюзорної свободи була виголошена самими високими державницькими вустами – Президентом України Віктором Ющенко. Виголошена офіційно. Потім він бувшу владу характеризував як «злочинну», як владу «несвободи», і сприйняття українською спільнотою мінулого з позицій сьогодення він характеризував «як дурний сон».

Якщо ми сприймаємо подібні характеристики, тоді постає багато цікавих питань, на які потрібно неминуче шукати відповідь. Багато

політиків і лжеполітиків, суспільствознавців і лжезнавців засуджували радянський режим як тоталітарний і репетували, що тільки в умовах незалежної України можливий розквіт демократії і всіляко кликали українську спільноту до державної незалежності. А куди прийшли: до диктатури нового пошиву? до формування злочинної влади? Хто вів українське суспільство такими манівцями?

А де була українська інтелігенція – «сіль землі», політологи та соціологи? Чому вони майже нічого, за окремими випадками, не зробили, щоб розкрити очі «маленькому українцеві» на сутність процесів, що відбуваються в незалежній Україні періоду Кравчука – Кучми – Плюща – Мороза – Литвина? І, головне, надихнути його на боротьбу з диктаторством і лжесвободою. Але й на сьогодні для політологів і соціологів є робота: пошукати відповідь стосовно причин та джерел диктатури, її носіїв, форм та методів її здійснення, прояву тощо.

У підсумку ми можемо сказати, що з парламентськими виборами березня 2006 р. Україна вступає в новий етап свого буття. Вибори на пропорційній основі, коли треба голосувати тільки за політичні партії чи партійно-виборчі блоки, безумовно сприяють партійно-політичній структурованості українського суспільства. У зв'язку з цим же неминуче постане питання про партійну систему, яка склалася в Україні, і яка бажана, яка доречна.

Вибори на пропорційній основі зверху донизу, від Верховної до сільських Рад, відкривають можливість творення відчутного партійного впливу на суспільні справи і долю країни по вертикалі, якщо одна і та ж партія у Радах всіх рівнів (Республіка – область – район (місто) – село) зуміє посісти чільне місце у згаданих владних структурах.

З урахуванням конституційної вимоги про необхідність формування парламентської більшості, в українській спільноті все більше буде утверджуватися розуміння, що вони обирають не тільки законодавчу, але й виконавчу владу. Разом з цим, сподіваємось, буде зростати відповідальність електорату, кожного виборця за власні дії, позицію під час голосування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – К., 2005.
2. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – К., 2005.
3. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Передвиборні програми. – К., 2006.
4. Список обраних народних депутатів України // Голос України. – 2006. – 27 квітня.
5. Їм довіряють // Деснянська правда. – 2006. – 15 квітня.
6. Дергачов О. Політичні партії за рік до виборів // Політичний календар. – 2005. - № 1 (67).
7. Макеєв С. Політичні упообання громадян // Там само.
8. Мостова Ю., Рахманін С. Рік після майдану: повторення проценого. // Дзеркало тижня. – 2005. – 19-25 листопада.
9. Зарахович Ю. Контрреволюція на Україні? // Time (США). – 2006. – 30 березня.

РОССИЙСКО-УКРАИНСКЕ ОТНОШЕНИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.

Для современного анализа Российско-Украинских отношений и прогнозирования будущего их развития целесообразно осуществить небольшой экскурс в исторические взаимоотношения двух стран.

Начнем с исторических аналогий: при всех проблемах, экономических и политических, самостоятельная Украина для Российской Федерации скорее безусловное благо: если существует «вільна» Украина (а наряду с ней Финляндия, Польша, государства т.н. Балтии), то Россия находится в своих естественных суперэтнических границах с Западной Европой. Значение данного обстоятельства трудно переоценить. Включение в любой суперэтнос этносов из другого «этнического мира» с неизбежностью создает почву для борьбы за освобождение от власти чужаков. Зона суперэтнического контакта неизбежно становится источником национального сепаратизма. В свое время для России присоединение Финляндии, Прибалтики, а также Польши, Украины и Белоруссии, где проживало еще и весьма пассионарное еврейское население, имело последствия роковые. Отсюда вышло множество теоретиков мировой революции и практиков террора, воплощавших радикальные идеи в жизнь. Украина также служила вполне **самостоятельным** «базисом революции». Украинское национальное движение являлось составной частью революционного «освободительного движения», импортируемого в Россию из Западной Европы. Все видные деятели «украинского возрождения» XIX–XX вв. ориентировались на Польшу, Австро-Венгрию и Германию и принадлежали к народникам, эсерам и эсдекам.

Ничего не изменила и советизация. В 1939 г. Сталин, присоединив Галицию, повторил столетней давности роковой демарш Николая I с органическим статутом Польши. Борьба с вооруженными формированиями украинских националистов очень скоро превратилась в войну на истребление, которая продолжалась несколько лет после капитуляции Германии. Да и роль ниспровергателя сталинского режима пришласть в пору именно «вождю большевиков Украины» Хрущеву. Поэтому объективно украинская независимость сужает этническое поле для развязывания в стране «борьбы за национальное освобождение». Это делает новую Россию гораздо более защищенной от того импорта европейских идей, который уже привел к гибели и Российскую Империю, и Советский Союз.

При любом заметном кризисе российского суперэтноса проблема самостоятельности Малороссии/Украины тут же появлялась на свет. Петровские реформы, великие реформы 1860-х гг., революции в начале XX в., крах Советского Союза — это и есть этапы становления украинского сепаратизма. Недаром и украинская «незалежная»

государственность стала реальностью сначала в результате гибели Российской Империи, а затем при распаде СССР. И потому чем более слаба и унижена Россия, тем значительнее роль «самостийной» Украины в глазах Европы и мира.

Подобную роль Украина играла в истории не только по отношению к России. Не иначе «воссоединялись» украинцы с Западной Европой. В конце XVI — начале XVII в. запорожские казаки восставали против власти польского короля, требуя религиозной свободы и шляхетских привилегий. Но тогда, в эпоху могущества Польши, православие не мешало им вместе с поляками идти на Москву под руководством гетмана Сагайдачного. Вопрос о «воссоединении» не возникал. Когда же к середине XVII в. Польша ослабела, тут-то Украина и встала на сторону «царя московского, православного». (Даже кратковременное усиление Турции быстро сформировало на части современной Украины движение за независимость под эгидой Порты, возглавляемое гетманом Дорошенко). Позже блестящие победы Карла XII побудили гетмана Мазепу изменить Петру Великому и стать союзником шведского короля. Похожим образом делала свой выбор Украина в XIX–XX вв. в пользу Австро-Венгрии, а затем и Германии. Сейчас, снова принимая сторону сильного, независимая Украина стремится стать частью единой Европы.

Конечно, русские и украинцы — ровесники по этническому возрасту. Оба этноса возникли как результат пассионарного толчка XIII в. Весьма похожими были их этнические субстраты. К XV в. малороссы/украинцы сложились на Малой Руси из русичей, торков, половцев и татар, а великороссы/русские — на Великой Руси из тех же русичей, татар, литовцев и финно-угров. Оба этноса унаследовали от общего предка православие, сохранив былое религиозное единство. А вот стереотипы поведения и историческая судьба оказались у «братских народов» различны.

Червоня Русь/Галиция с XIII, а Малая Русь с XIV в. превратились в окраину Западной Европы. В XV в. Малая Русь окончательно становится «окраиной», пограничьем между Европой, Россией и Турцией. Именно маргинальное географическое положение на стыке суперэтносов определило историческую судьбу Украины. Желая самостоятельности и независимости, Малороссия на деле могла выбирать лишь вариант сиюминутного подчинения одному из великих соседей. Как следствие, пассионарная элита страны изначально оказалась разделена на сторонников и противников разных сценариев объединения. Конфликт этих партий никогда не прекращался. Собственно говоря, актуализация проблемы объединения — это и есть многовековая история Украины. Не учитывать сих реалий и уж тем более подменять их взвешенную оценку рассуждениями демагогией насчет мифического «славянского братства» и мнимого «церковного единства» для России непозволительно. Слишком серьезные последствия имело и имеет для Москвы единство с Украиной.

В качестве идиллического примера обоюдного стремления к этому единству обычно фигурирует Переяславская Рада и вступление русских

в войну за Украину. Пусть так, но в аспекте поведения важно, как именно и с какой мотивацией принималось такое решение. Царь Алексей Михайлович, человек весьма ревностный в вопросах православной веры, получив просьбу о воссоединении, довольно долго не давал на нее никакого ответа. Молчал он вовсе не потому, что заботился о малороссийских единоверцах меньше наших посткоммунистических «патриотов». «Тишайший» прекрасно понимал реальные последствия «воссоединения». Они отнюдь не ограничивались неизбежной войной с Польшей. Алексей Михайлович все же решился на единение ради «торжества православия», поставив «божие выше государева». В итоге за религиозную свободу малороссов сотни лет платила вся Россия — истраченной пассионарностью, денежными вливаниями, международными и дипломатическими осложнениями.

Иначе и быть не могло. Включение в суперэтнос нового этноса и его удержание в системе через многообразные связи всегда требует колоссальных затрат ресурсов. В XVII в. пассионарности у россиян было в избытке, а значит, и прочих ресурсов хватало. Россия тогда могла удовлетворять свои религиозные амбиции, жертвуя жизнями энергичных подданных, царской казней и пороховым зельем. Теперь у России нет ни лишней пассионарности, ни лишних денег, ни лишнего газа. То немногое, что осталось, требует бережного и ответственного отношения. В фазовом переходе от надлома к инерции просто нельзя ставить и решать задачи, присущие переходной фазе. Одна попытка их решения неизбежно окончится для России катастрофой. Сегодня дефицитную российскую пассионарность Москве нужно тратить не на восстановление прежнего единства с Украиной, которого уже нет, а на сохранение нынешнего единства России, которое еще есть.

Именно с этой точки зрения стоит подходить и к формированию отношений с независимой Украиной. Нравится кому-то очередной выбор «братского народа» в пользу «общеевропейского дома» или не нравится — не суть важно. Российская власть обязана уважать этот выбор как данность, а власть украинская — принять как данность естественные последствия этого выбора. Если Украина — самостоятельное европейское государство, то из экономических отношений с ней можно и нужно элиминировать все отжившие элементы былого «братства», невыгодные России. Если Украина стремится занять место в НАТО, то есть видит в России угрозу своей безопасности и суверенитету, России целесообразно расширить поиски надежного стратегического партнера.

Выстроить эту политику невозможно, игнорируя очевидное и питая старые иллюзии. Украина сделала свой исторический выбор в момент кризиса России и вышла за пределы российского суперэтноса. Российско-украинское единство исчезло, достигнуты основные цели украинского национализма. Но теперь удовлетворением его провинциальных амбиций будет заниматься единая Европа.

Короче говоря, новые отношения с Украиной должны соответствовать новой фазе этногенеза России — этнической инерции. И потому не государственное единство с Украиной, а экономическое

сотрудничество с Украиной и расширение политического влияния на нее нужно принять как генеральную линию российской политики.

Итак, мы перед лицом исторического факта: в ближайшем (обозримом) будущем Украина может стать членом НАТО. Как это повлияет на геополитический расклад?

Прежде всего учитываем аксиому: Украина и Россия, их народы, имеющие общие корни, прожили многовековую, подчас драматическую, историю. И последние почти три с половиной столетия — в едином государстве, претерпевшем тяжелейшие войны, революции и глубокие социальные трансформации. Историческая Переяславская Рада произошла, когда Украина вела многолетнюю изнурительную войну с Польшей, катастрофически нуждаясь в союзнике-спасителе. Только в таких условиях одно государство идет «под руку» другого. Но сегодня для Переяславской Рады нет ни объективных, ни субъективных предпосылок. Объективных — потому что сегодня для Украины нет внешней угрозы, настолько страшной, чтобы она пошла «под руку белого царя». Субъективных — потому что среди украинской элиты сложился практически полный консенсус: сегодня ее вполне устраивает положение независимой страны, и почти никто (пожалуй, даже коммунисты) не хочет объединяться «на самом деле».

Часто в качестве контраргумента выдвигается то, что большинство украинцев хочет объединения. По данным опросов последних лет, проводимых Институтом социологии НАН Украины, доля сторонников объединения составляет около трети. Большинство же — по данным недавнего опроса, почти 60%, — хотело бы, чтобы Украина и Россия были дружественными державами, чтобы между ними была открытая граница, но чтобы Украины оставалась независимой. Сторонники объединения на выборах голосуют преимущественно за коммунистов; партии, агитировавшие «за Россию, против коммунистов», на последних (2002 г.) выборах провалились. Идея объединения, по-видимому, еще долго будет популярной, но питают ее, главным образом, ностальгические воспоминания.

С другой стороны, возможно ли вхождение Украины в западное сообщество? Западный мир не очень-то жаждет принимать к себе страны намного богаче и благополучнее Украины. Сами украинские политики весьма охотно говорят о «вхождении в Европу», но говорят они об этом как об абстрактном явлении, которое случится, по расчетам не ранее десяти-двадцати и т.д. лет. Единственное, что можно прогнозировать довольно точно, — что Европа получила бы сильнейшую головную боль, пытаясь интегрировать подобную страну. Хотя по своим ценностям украинцы, может быть, меньше отличаются от европейцев, чем турки или греки, но уж очень велико различие в уровне жизни.

Может показаться, что по всем этим причинам Украина сегодня «обречена» на независимость. Что же это такое: украинская независимость? Есть точка зрения, что Украина просто-напросто балансирует между НАТО и Россией, шантажируя каждую из сторон

другой и пытаюсь получить в этой ситуации максимум возможного? Да, в какой-то мере это так. Впрочем, не стоит забывать, что в таком положении находились многие другие, вполне уважаемые страны — взять хотя бы Канаду, балансировавшую между Великобританией и США в те годы, когда Великобритания еще числилась великой державой.

Украинская независимость остается пока что незаверенной главным образом потому, что на Украине слаба элита, которая призвана мыслить национальными, но не националистическими категориями. Даже завзятые националисты, которым, вроде бы, полагалось бы мыслить так, — в действительности мыслят скорее в категории «как бы подальше отойти от России» — и не научились понимать, в чем же подлинные интересы украинского государства. Украинские государственные деятели стремятся на переговорах получить не столько какие-то реальные выгоды, сколько заверения в том, что «Европа рассматривает Украину как самостоятельное государство, а не буфер», что «Украина — европейская держава». И преимущественно получают именно такие, ни к чему не обязывающие заверения.

Для Украины сейчас даже не столько важна государственность, сколько важна национальная идея. Без идеи будет государство, но не будет нации. Это одна из важнейших украинских (впрочем, и русских) проблем. Не секрет, что не все украинцы ощущают себя гражданами страны. По одному из последних социологических опросов, таковых сейчас в Украине насчитывается не более 30%. Несколько лет назад эта цифра составляла 50–45%.

Все эти соображения свидетельствуют о незавершенности украинской государственности. Поэтому сейчас в Украине первостепенной задачей является построение гражданского общества. Важно, чтобы украинские граждане все-таки начали осознавать себя таковыми. Идея Украины как одного из благоприятных мест воплощения *american dream* по Ющенко является скорей почвой для проб пера публицистов. Украина — европейская держава, и для нее характерен дух европейской традиции уважения к предкам, особый дух религиозной культуры, неведомый антитрадиционной стране, которой является в настоящий момент Америка и нашим заокеанским коллегам. Украина — это страна, которая стремится сформировать полиэтническую политическую нацию.

Украина, безусловно, сейчас является государством, признанным во всем мире и к тому же, имеющим не очень плохие шансы на развитие. Почему-то мало кто замечает, что Украина уже начала выходить из затяжного десятилетнего экономического кризиса. Но опять же, никогда не следует забывать, что на Украине экономика далеко не самодостаточная, хотя и имеет самую энергоемкую промышленность в мире. Украина наводнена предприятиями т.н. «сектора А» тяжелой промышленности (классическая «оборонка»): в Николаеве, Харькове и других городах находились большинство заводов Советского Союза по авиастроению, кораблестроению, танко- и ракетостроению. Фактически, от Украины во многом зависела основная военная мощь СССР.

Поэтому сейчас, прекрасно отдавая себе отчет в реальных военнопроизводящих потенциалах Украины, Запад препятствует всякому сотрудничеству Украины в этих областях с любыми странами. Традиционно на Украине практически нет собственных энергоресурсов. И платить за мощности старого советского потенциала она не в состоянии. Отсюда вывод: одна украинская рука протянута на Запад, другая — на Северо-восток, в Россию. В результате одна рука получает западные кредиты, другая рука обещает северо-восточному партнеру «реструктуризацию».

Но реально окончательно примкнуть Украина ни кому не может, иначе это вызвало бы целую волну острейших кризисов. Поэтому иной политики, чем политика балансирования, вопреки всем декларациям о «Европейском выборе», в Украины не может быть в принципе. Отсюда еще одна немаловажная деталь — чтобы упредить возможные и даже неизбежные толки про «поглощение» Россией Украины. Думается, что у России не хватит собственных ресурсов на возможное «поглощение» украинской территории с ее энергоемкостью и почти 48 млн. человек.

Украина должна сделать все, чтобы отношение к России как к врагу украинской государственности исчезло. Объективно украинцам следует осознать: *Украина не может выступать на внешнеполитической арене как недружественное России государство.* Социологические исследования показывают, что больше 60% украинских граждан не хотят слышать про присоединение к России, но активно поддерживают идею открытых границ, дружественных взаимоотношений обеих стран. Из внешнеполитических приоритетов — более 85% граждан Украины выбирают сближение с Россией (из них 55–56% ратуют за сохранение уровня паритета отношений двух независимых государств), 25% хотят сближения с Европой и только 2,5 % желают достижения во внешней политике приоритета отношений с США.

Идея присоединения Украины к Союзу России и Республики Беларусь не только непопулярна — она нереальна в принципе. Более того, сегодня любая идея присоединения Украины к какому бы то ни было евразийскому союзу будет обречена на калькирование и скатывание в область российско-белорусского «штампа», несмотря на то, что некоторые варианты (идея Союза Четырех: Россия, Украина, Беларусь, Казахстан) не кажутся такими уж утопичными и подписание договора о едином экономическом пространстве между этими странами — лишний раз тому подтверждение.

В силу вышеперечисленных факторов «политики балансирования», Украина не может фактом подобного союза порвать с Западом. Однако Украина — в силу той же специфики — будет ориентироваться на Европу: сейчас только ленивый не говорит в Украине о «Европейском выборе». Судьба Украины в наступившем веке выглядит достаточно определенно: она имеет все шансы стать проектной площадкой места реальных встреч России и Запада, своеобразной осью Европа–Украина–Россия.

Но есть действительное поле для интеграции. Экономика. С тем, что народнохозяйственный комплекс Украины создан в годы, когда она

входила в состав Российской империи и СССР, не будет спорить даже самый отъявленный «борец» за самостоятельность. К наследию «проклятого советского прошлого» и «кровавой индустриализации» можно относиться как угодно, но нельзя не признать одного: в короткие сроки удалось создать мощную промышленную базу. Причем в условиях планового ведения хозяйства большое внимание уделялось именно вопросам территориального размещения производительных сил и межрегиональной производственной кооперации. Соответственно, и промышленность на Украине создавалась и развивалась с учетом особенностей ее экономико-географического положения. При этом основной упор делался на развитие тяжелой промышленности, а также пищевкусовой. Основными отраслями специализации Украины были отрасли ТЭК, добывающая и химическая промышленность, а также тяжелое и транспортное машиностроение. При этом один из основных акцентов делался на межрегиональную кооперацию — поскольку выделение Украины в самостоятельное государство советским политикам могло присниться лишь в страшном сне.

Наличие кооперативных связей в промышленности в сочетании с протяженной общей границей естественнейшим образом стали основой для создания совместной инфраструктуры. Россию и Украину связывает густейшая цепь авто- и железных дорог, трубопроводов, ЛЭП. Здесь велика и доля инфраструктурных объектов «экспортной» направленности — в первую очередь, в части транзита на Запад энергоносителей: нефтепровод «Дружба», газопровод «Уренгой–Помары–Ужгород». Даже международные железные и автомобильные дороги. Порты Одесса и Ильичевск для перевалки российских грузов по некоторым позициям куда удобней Новороссийска. Все это очень хорошо увязывается с концепцией трансъевропейских коридоров. Таким образом появляется надежда, что реализация взаимной реинтеграции российской и украинской экономик возобладает над политической трескотней. Не следует называть этот процесс «экспансией» — если это и экспансия (хотя скорее — возрождение), то на благо обоих народов — и, в частности, национальных элит. Когда, к примеру, компания «Русский алюминий» инвестирует десятки миллионов долларов в развитие и модернизацию Николаевского глиноземного завода — от этого, наверное, все-таки выигрывают экономики обеих стран. Создание же единого экономического пространства, обеспечивающего свободное перемещение товаров, капиталов, рабочей силы - обеспечит ещё большую эффективность в развитии экономик России и Украины.

Само геополитическое положение Украины, ее своеобразная цивилизационная принадлежность и к Западу, и к Востоку создают уникальную ситуацию, когда наша страна действительно может выполнить роль связующего звена, своеобразного моста между Западной Европой и Россией (и не только Россией). Однако использовать эту ситуацию в своих интересах Украина сможет лишь в том случае, если достигнет баланса своих политических отношений и

с Западной Европой, и с Россией. Само собой разумеющимся является тот факт, что во всех своих внешнеполитических действиях и инициативах Украина должна исходить исключительно из своих национальных интересов. Впрочем, у нас часто и много говорят о национальных интересах Украины, хотя в действительности говорящие об этом зачастую пытаются выдать свои собственные или групповые амбициозные интересы за интересы всей нации в целом.

Важность сохранения добрых отношений с Россией для Украины резко возрастает сейчас, когда определенные политические силы прозападной ориентации делают всё, чтобы сорвать реализацию договора о едином экономическом пространстве, максимально дистанцироваться от России, раздувая с этой целью конфликт между Россией и Украиной по любому поводу. Украинским политикам пора наконец усвоить, что не смотря на периодически возникающими между странами противоречия, Россия и Украина остаются главными стратегическими партнёрами, поэтому любые спорные вопросы необходимо решать спокойно и взвешенно за столом переговоров на благо народов обеих стран.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амосов М.М. Світ на порозі XXI століття // Вісник НАН України. — 1999. — № 10. — С. 3–14.
2. Бжезинский З. Геостратегия для Европы // Независимая газета. — 1997. — 24 октября.
3. Богорш О., Гриньов Б. Прогнозування міжнародного науково-технічного співробітництва України з країнами СНД і ЧЕС // Вісн. НАН України, 1998, № 9-10. — С. 55-67.
4. Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали Круглого столу / Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут українсько-російських відносин, Конгрес української інтелігенції. — К.: НІУРВ, 1999. — 88 с.
5. Врублевский В., Мороз О. Саєнко Ю. «Доктрина Кравчука». Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. — К.: ІВЦ «Інтелект», 2001. — 84 с.
6. Гавриш Олег. Украина–Россия: десять лет спустя // Зеркало недели. — 2001. — 25августа–1 сентября.
7. Доктрина развития российской науки. — М.: ЦИСН Миннауки РФ и РАН, 1998. — 16 с.
8. Евзеров Р.Я. Украина: с Россией вместе или врозь? — М.: Весь мир, 2000. —160 с.
9. Евразийский вестник — 2000. — №7.
10. Експортний потенціал України на російському векторі: стан і прогноз / За ред. Пирожкова С.І., Сухорукова А.І. — К.: НІУРВ, 1998. — 168 с.
11. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки

(теоретико-методологічний аспект) / Наукова монографія. — К.: Світ знань, 2002. — 528 с.

12. Интервью А.Кинаха «Известиям». Киев. — 2002. — №61. — 9 апреля.

13. Комаров В.В. Инвестиции и лизинг в СНГ. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 424 с.

Таже використані матеріали з сайту Internet

В.М. Гаврилов,
кандидат історичних наук

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ОБЛАСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПІСЛЯКУПАЦІЙНІ РОКИ

Проблема розгортання торгівельної мережі у повоєнні роки в загальній системі розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості займає значне місце. Сільські торгівельні точки в перші повоєнні роки працювали переважно незадовільно, в них часто були відсутні необхідні сільському жителю товари першої необхідності: сіль, мило, сірники, гас, значна частина асортименту будматеріалів, не кажучи вже про тканини, взуття, одяг. Не вистачало, зрештою, й самих крамниць, а більшість з них знаходились у малопритатних приміщеннях. Сільському жителю доводилось розраховувати переважно на базарну торгівлю. Але тут спостерігаємо сильний дисонанс у співвідношення цінового виміру товарів між промисловою та продовольчою групами. Базарні ціни в обласних містах досліджуваного регіону на 24 листопада 1943 р. виглядали наступним чином:¹

Товар	Одиниця виміру	Суми	Чернігів
Хліб	кг.	50	35
Сіль	кг.	75	21
Цукор	кг.	500	300
Чай	50 гр.	100	—
Горілка	0,5	300	350
Мило	400 гр.	150	150
Сірники	Коробка	25	10
Гас	Літр	60	80
Білизна чол.	Пара	800	550
Костюм чол.	шт.	6000	4000
Калоші чол.	Пара	2000	2500
Чоботи хромові	Пара	5000	—
Чоботи ялові	Пара	4000	5000
Черевки жіночі	Пара	3500	3500

Для порівняння приведемо ціни на сільськогосподарську продукцію, яку реалізовували колгоспники та одноосібники на колгоспних базарах за інформацією станом на 25 листопада 1943 р.:¹

	Суми	Чернігів
Борошно житнє	40	34
Борошно пшеничне	50	84
Пшоно	50	82
Картопля	5	4
Цибуля	60	80
Буряки	6	10
Сало	700	875
М'ясо (свинина)	200	200
Олія (1 літр)	400	600
Молоко (1 літр)	40	40
Масло	600	600

Як бачимо, різка цінова відмінність між промисловою та продуктовою групами товарів змушувала селян продавати вирощену продукцію у великій кількості. З огляду на незначну кількість точок офіційної торгівельної мережі базарна торгівля набувала особливого значення.

На 1 грудня 1943 р. у Чернігівській області працювало 848 торгових точок, з них 730 системи споживчої кооперації¹. Значно поступалась в цьому відношенні Сумська область. Там з запланованих для відновлення в 4 кварталі 1943 р. 218 хлібно-продуктових магазинів почали працювати 145, з 55 промтоварних — 41. Крім того, на початок 1944 р. розпочали роботу 9 продовольчих та 7 промтоварних баз².

Відновлення торгівельної мережі відбувалося досить мляво. Станом на 1 січня 1947 р. по Україні було запрацювали 51 565 різноманітних торгових закладів або 57,9% довоєнного рівня. При цьому за 1946 р. відновились 13 247 точок, з них 8.010 в сільській місцевості³. В Сумській області ці показники виглядають наступним чином – 649 точок у містах та 1 346 у сільській місцевості з загальним показником 52,4%. Стосовно Чернігівщини то тут на кінець 1946 р. відновили роботу 552 торгові точки в містах та 1 518 в селах, що складало 55,4% передвоєнної кількості. У деяких, особливо віддалених районах, кількість торгових точок взагалі була мізерною. Наприклад, на весь Коропський район Чернігівської області їх було 32⁴. Разом з тим індивідуальна торгова діяльність селян різко обмежувалась. Так, на півтора роки ув'язнення було засуджено Ф.А.Белкіна з Прилуцького району за систематичний продаж хліба та тютюну⁵.

До війни в Україні працювало 68 286 магазинів та 20 727 павільйонів. На початок 1947 р. вже працювало 62,3% довоєнного рівня магазинів та 43,6% павільйонів. Закінчення першої повоєнної п'ятирічки не принесло бажаних результатів у відновленні торгівельної мережі. У сільській місцевості кількість торгових точок становила 41 257 одиниць, або 76,2 % рівня 1940 р. Тому частка села в загальній кількості підприємств роздрібною торгівлі досягла лише 51 % (проти 59 % в 1940 р.)⁶.

Та незважаючи на значні показники відновлення торгових точок в сільській місцевості, обсяг товарообігу в містах значно перевищував

сільський показник у загальному товарообігу республіки, до того ж у містах він постійно зростає. Так, якщо обсяг товарообігу в містах у 1945 р. становив 74%, то вже у 1946 р. - 78,3%, в селах відповідно — 26,0% та 21,3%. На збільшення товарообігу у 1946 р. значно вплинув процес розвитку комерційної торгівлі. Коли питома вага комерційної торгівлі в загальному товарообігу 1945 р. складала 7,3% (1 413 млн. крб.), то в 1946 р. обіг комерційної торгівлі склав 31,3% (11 058 млн. крб.) загального товарообігу. З початком, у лютому 1946 р., комерційної торгівлі хлібом, його продаж в день на один магазин складав 2 – 2,2 тони, а загальний показник щодня зростає на 15 – 20 тонн⁷. Лише за перші три дні від початку торгівлі хлібом у Сумській області його було продано на 111 тис. крб., у Чернігівській – 78 9 тис. крб., а загальноукраїнський показник склав 11 271 тис. крб.

Як свідчить довідка про комерційну торгівлю хлібом від 1.03.1946 р., незважаючи на неповне розгортання мережі комерційної торгівлі, рівень продажу перевищував середньодобову можливість виробництва та зі збереженням темпів значно перевищував виділені фонди⁸. За березень 1946 р. за комерційними цінами було реалізовано 10 882,9 т. Міністерство торгівлі СРСР додатково виділило на квітень 2 000 т. борошна для комерційної торгівлі. Звернемо увагу на факт повідомлення, що в чергах до комерційних магазинів знаходиться багато сільського населення, а також було виявлено чимало фактів перепродажу хліба.

У 1946 р. через комерційну торгову мережу було продано продовольчих товарів на 4 997 млн. крб. і промислових товарів на 2 001 млн. крб. Але виділені фонди в цьому році не було повністю отоварено, особливо по господарчому милу – 65,2%, гасу – 66,2%, вовняних та шовкових тканинах – 69,6%.

Для надання допомоги селянам у районах, що постраждали від посухи, споживчою кооперацією було організовано 4 036 сільських їдалень, в яких станом на 1 березня 1947 р. отримували харчування 423 тис. чол. Але цього звичайно не катастрофічно не вистачало. Як згадує жителька с. Петруші Ріпкинського району Анастасія Яківна Бовда багато селян рятувались вживаючи липу, товчені голівки конюшини, соковиту траву, щавель, напівгнилу картоплю⁹.

Під час голоду, звичайно, різко подорожчали продукти харчування. До грошової реформи в грудні 1947 р. комерційні ціни на хліб зросли в порівнянні з 1946 р. у 5 - 6 разів, на картоплю — в 2,5 рази. Якщо в 1946 р. 1 кг хліба коштував 8 - 14 крб. то в 1947 р. 50 - 70 крб¹⁰. В цей же час продовжувала діяти карткова система розподілу продуктів. Селяни ж, як відомо, не мали карток і тому були відрізані від державної торгівлі.

Невизнання факту голоду давало можливість уряду ухилитись від надання допомоги селу. Лише у окремих випадках, коли приховати голод уже не можна було, держава надавала лихварську допомогу — у вигляді позики з процентами. Позика могла бути пільговою з 2 цт., та звичайною з 10 цт. нарахування на кожні 100 цт. виданого зерна, за умови повернення її з чергового урожаю, і в дуже обмежених випадках через 2 роки.

Антинародний характер правлячого режиму переконливо демонструє такий факт: за доби, коли жертвами голодомору стають мільйони людей по всій країні, а особливо в зернозбиральних регіонах, радянський уряд у відповідь на прохання новостворених соціалістичних держав Східної Європи, таких як Болгарія, Румунія, Польща, Чехословаччина експортує їм близько 2,5 млн. т. зерна¹¹.

Крім того, на початку вересня 1946 р. вдвічі були підвищені ціни на пайковий хліб в державній торговій мережі.

У 1946 р. значно посилилась робота по кооперуванню сільського населення. На початок 1947 р. по Україні було охоплено членством в сільських споживчих товариствах 52,6% дорослого сільського населення. Протягом року було прийнято до цих товариств 1 233 тис. чол., а в 1947 р. до них мало бути залучено вже 6.004 тис. чол. Пайовий фонд споживчої кооперації УРСР складав на 1 січня 1947 р. 535,2 млн. крб., що перевищувало на 585 суму довоєнного пайового фонду. В 1946 р. виконання плану збору пайових внесків склало 132 млн. крб., або 176% до плану. Взагалі за 1943 – 1946 рр. споживча кооперація УРСР збрала 505 млн. крб., тобто у 1,5 рази більше, ніж було зібрано пайових внесків за весь період її існування. Стосовно областей Північного Лівобережжя то ці показники виглядають наступним чином:

	Сумська		Чернігівська	
	1.01.1941 р.	1.01.1947 р.	1.01.1941 р.	1.01.1947 р.
Сільські* споживчі товариства	467	427	480	450
Райспоживспілки*	31	31	39	39
Кількість пайовиків сільпо*	556.000	361.000	593.000	460.000
Пайовий фонд кооперації**	20.000	32.172	21.206	39664

* дані в абсолютних цифрах

** дані в тис. крб.

Але лише в 1946 р. сільські споживчі товариства та райспоживспілки України заборгували селянам, які здавали сільськогосподарську продукцію досить значні суми. Так, у Сумській області цей борг становив 74 тис. крб., у Чернігівській 220 тис. крб¹. Постійними були нарікання на роботу торгових точок райспоживспілки².

Варто зазначити, що можливості для кооперативної торгівлі на селі були вкрай обмеженими, оскільки держава майже не забезпечувало її товарами. Існування всієї інфраструктури забезпечувалось, переважним чином, шляхом самозабезпечення. Таку ситуацію фактично узаконювала постанова Ради Міністрів СРСР від 9.11.1946 р. "Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селах продовольством та промисловими товарами та про збільшення виробництва продовольства

та товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами” хоча і мала на меті якраз протилежне. Згідно з нею заклади сільської споживчої кооперації мали власними силами розширити виробництво товарів широкого вжитку, а також самостійно опікуватися підсобними господарствами з фермами, садами, полями. Розширення товарообігу між містом і селом передбачалось досягти за рахунок “залучення в товарообіг кооперативної торгівлі великих лишків сільськогосподарської продукції та сировини, що залишаються в селі після виконання державних зобов’язань та планових заготівель”, а також “розвитку виробництва товарів широкого вжитку та виробництва місцевою та кооперативною промисловістю за рахунок заготовленої, головним чином місцевої, сільськогосподарської сировини”³. Насправді споживча кооперація не могла на рівних конкурувати з державною торгівлею котра набула фактично монопольного становища.

За 10 місяців 1946 р. питома вага товарів вироблених промисловою кооперацією, кооперацією інвалідів та місцевою промисловістю зросла на 4,4%, а товарів вироблених підприємствами споживчої кооперації в їх товарообігу лиш на 0,8%⁴, оскільки їхня кількість зросла так само не на багато, незважаючи на стимулюючу постанову — зі 121 до 129⁵. Ситуація ускладнювалась положенням за яким з усієї заготовленої, переробленої чи виробленої продукції кооперація мала 25% передавати державній торгівлі, а решту продавати за затвердженими роздрібними цінами⁶.

Проблема забезпечення сільських регіонів промисловими товарами через торгівну мережу залишалась актуальною і наприкінці 40-х початку 50-х рр. У повідомленні до ЦК партії від 28.10.1949 р. з Чернігівської області зазначалось, що на партійних зборах у районах гостро критикується ситуація пов’язана з нестачею в торгових точках багатьох товарів господарчого вжитку: відер, сокир, кіс, пилок, будівельних матеріалів, а товар, який завозиться не користується попитом. Для прикладу наводилась Новгород-Сіверська райспоживспілка куди, ще у 1947 р. було завезено неякісних возів на 30 тис. крб., які не змогли продати і в 1949 р⁷. Крім того, за 9 місяців 1949 р. в області було виявлено крадіжок і розтрат на 2 100 тис. крб., з них в системі споживчої кооперації на 1 788 тис. крб.

Констатуюча частина постанови Чернігівської облпромради зазначає, що підприємства промкооперації “не спрямовують свого виробництва на забезпечення попиту споживачів, асортимент продукції дуже обмежений і випускається в недостатній кількості, особливе відставання по цеглі, черепиці, пічному литтю, посуду, милу, швейних виробх, мішковині”⁸.

Постійно не виконувались плани товарообігу. Так, по Сумській області у відповідності з виділеними фондами план товарообігу в 372 200 тис. крб. був виконаний на 60%⁹.

Важливою подією з точки зору оцінок становища селянства у післявоєнну добу була реалізація постанови Ради Міністрів та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. “Про проведення грошової реформи і відміну карток

на продовольчі та промислові товари”. У преамбулі документу зазначалось “потрібно, щоб частину жертв прийняло на себе і населення, тим більше що це буде остання жертва”. І це була дійсно жертва, але не остання а чергова. До 22 грудня 1947 р. вся грошова маса, яка перебувала в обігу, за винятком розмінних монет, була поміняна на нові гроші у співвідношенні 10 до 1. Вигідним у нових умовах був лише безготівковий обмін для вкладників ощадкас. Там вклад до 3 тис. крб. обмінювався 1 до 1, від 3 до 10 тис. крб. у співвідношенні 3 крб. старих грошей на 2 крб. нових¹⁰. Цілком зрозуміло, що переважна більшість селян-колгоспників не мали заощаджень, а, отже, знову втратили зароблені тяжкою працею гроші. Фактично населення не було готове до проведення цієї реформи і за результатами її можна поставити в один ряд з фінансовими мобілізаціями попередніх років. Навіть тепер селяни згадують ту реформу з обуренням. Житель с. Дібрівне Індучний Яків Дмитрович говорить, що повністю втратив надію після реформи придбати велосипед, оскільки він став коштувати у декілька разів дорожче¹¹.

Внаслідок проведеної реформи знизилась купівельна спроможність населення, яка доповнилась підвищенням пайкових роздрібних цін на продовольчі товари до рівня комерційної торгівлі. У той же час роздрібні ціни на промислові товари були збережені і в пореформений час.

Лише у 1950 р. було проведено зниження роздрібних цін на продукти харчування. По різних групах продуктів це зменшення було на рівні 10 – 30 %.

Продукт	Стара ціна	Нова ціна	% зниження
Хліб житній	2,50	1,85	28
Хліб пшеничний	5,60	3,90	30,5
Рис	13,80	12,20	12,3
Сіль	3,25	1,95	4,0
Свинина	44,0	33,40	24
Яловичина	30,0	22,80	24
Баранина	30,0	21,60	28
Сало	56,0	40,80	27

Зниження державних роздрібних цін автоматично викликало падіння цін на базарах, а це в свою чергу вплинуло на зниження товарності продукції, вирощеної у власних селянських господарствах. Подібні акції досить суттєво впливали на матеріальне становище селянської родини, оскільки готівку вони могли отримати переважно на базарі, а в ситуації ескалації державних фінансових мобілізацій продавати доводилось значно більшу частину вирощеної продукції.

Таким чином бачимо, що в перші повоєнні роки торгівля відігравала в житті селян досить важливого значення, перш за все з точки зору забезпечення найнеобхіднішими товарами першого вжитку. Особливий наголос зробимо на базарній торгівлі. В силу повільного відновлення державної торгівельної мережі, високих цін в комерційних

зкладах та неякісного функціонування кооперативної торгівлі вона набувала для сільського населення серйозного альтернативного значення. Крім того, постійні фінансові кампанії по вилученню готівки, неймовірна кількість податків примушували селян збувати на базарах, часто зовсім не вигідно, вирощену на власних присадибних ділянках продукцію лише з єдиною метою — розрахуватися з фінансовими органами. Ножиці цін вкотре боляче вдарили по сільськогосподарському виробникові. Це стосувалося як колгоспів, так і мешканців села — колгоспних селян і одноосібників. Цінова політика сприяла вилученню продукції з села та перекреслювала прагнення селян до заможності. Абсолютно не розв'язала наявних проблем грошова реформа, що пропагувалась як незаперечне досягнення радянської системи. Насправді, вона як і багато інших заходів держави на селі в післявоєнний період, мала фіскальну сутність. Реальне зменшення цін відбулось лише на початку 50-х рр. Але разом з тим стабільно високими залишались ціни на промислові товари, на купівлю яких селяни витрачають понад третину своїх фінансових надходжень.

Отже, абсолютно нехтування ринковими законами, суцільне адміністрування не сприяли швидкому виходу з післявоєнної кризи як окремого селянина, так і всього сільського господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5014.— Арк. 46.
2. Правда Прилуччини.— 1946.— №69.— 9 червня.
3. Постановление Совета Министров СССР от 9 ноября 1946 г. «О развёртывании кооперативной торговли в городах и поселках продовольствием и промышленными товарами и об увеличении производства продовольствия и товаров широкого потребления кооперативными предприятиями» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В 5 Т.— М., 1969.— Т.3.— С.350.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.2.
5. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.34.
6. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.5.
7. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.6004.— Арк. 70.
8. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.42.
9. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.6004.— Арк. 96.
10. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. В 4-х т. Т.3 1946 – 1952 гг. — М., 1958.— С259.
11. З архіву автора.
12. Зима В.Ф. Голод в России // Отечественная история. — 1993.— №1. — С.36.
13. Зима В.Ф. Голод в России... — С.49; Волков И.М. Засуха и голод 1946 — 1947 // История СССР. — 1991. — №4. — С.11.
14. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5014.— Арк. 46.

15. Правда Прилуччини.— 1946.— №69.— 9 червня.
16. Постановление Совета Министров СССР от 9 ноября 1946 г. «О развёртывании кооперативной торговли в городах и поселках продовольствием и промышленными товарами и об увеличении производства продовольствия и товаров широкого потребления кооперативными предприятиями» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В 5 Т.— М., 1969.— Т.3.— С.350.
17. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.2.
18. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.34.
19. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.5.
20. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.6004.— Арк. 70.
21. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.2. — Спр.13. — Арк.42.
22. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.6004.— Арк. 96.
23. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. В 4-х т. Т.3 1946 – 1952 гг. — М., 1958.— С259.
24. З архіву автора.

*Т. П. Демченко,
кандидат історичних наук
С. С.Капітова,
ст. викладач*

ІЛЛЯ ШРАГ ПРО СЕЛЯН – ПОСЛІВ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЇ (ДО СТОРІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ФРАКЦІЇ)

Столітній ювілей революції початку ХХ ст., безумовно, ще раз приверне увагу дослідників та громадськості до діяльності українських парламентських фракцій у перших двох Державних думах Росії (1906, 1907 рр.). Свого часу відомий український історик В.Сарбей, високо оцінюючи захищену 1991 р. у Гарвардському університеті США докторську дисертацію Ольги Андрієвської на тему: “Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904 – 1912 рр.”, підкреслював важливість головного висновку дослідниці щодо того, що найвищої точки національного відродження до 1917 р. рух досяг своєю парламентською діяльністю ¹. Десятиріччя, що пройшло від часу появи його статті, загостило до краю проблему ролі парламентаризму у державотворчих процесах в Україні. Відтак, на нашу думку, нове звернення до подій далекого 1906 р., коли в Наддніпрянській Україні постало принципово нове явище – український парламентський рух – досить актуальне не тільки в історичному сенсі.

Метою даної розвідки є аналіз думок, поглядів та оцінок І.Шрага щодо селянських депутатів, з’ясування їхнього місця і ролі в Думах.

Звернення до постаті чільного діяча українського національно-визвольного руху не є випадковим. Саме йому судилося очолити першу українську парламентську фракцію. Отже, уже в силу цієї обставини до його суджень варто прислухатися. Окрім того, як адвокат Шраг знав і селян, і їхні потреби з перших рук. Аналіз правничої діяльності І.Шрага далеко виходить за межі роботи, але варто навести фрагмент із широковідомих спогадів М.Ковалевського про захист у суді одного селянина, який “демонстративно заявив, що він не розуміє по-російськи”. “Промова Шрага була коротка, але дуже виразна і переконлива. Між іншим, він заявив, що в українських місцевостях суд мусить відбуватися українською мовою...”. “Після цього засідання суду було перерване і я бачив, як старий Шраг схилився до селянина і, посміхаючись, підбадьорював його”². Цей епізод виразно засвідчує позиціонування адвоката. Нарешті треба відзначити, що Шраг брав активну участь у виборах і добре знав ситуацію в селі. У листі до М.Грушевського від “6/19 Березоля [1]906 р.” він писав: “Почалися вибори від селян і дрібних власників земельних: ніякої агітації, ніяких зборів – агітує уряд та “чорна сотня”. Тюрми повні “кандидатами у виборщики”, чимало і засилають”³.

Поки що немає ґрунтовного дослідження про роботу українських фракцій у перших двох Думах революційної Росії. Декілька невеликих праць швидше стосуються регіональних аспектів теми⁴. У статті О.Коника зроблено успішну спробу проаналізувати роль селянських депутатів у думській діяльності⁵. Між тим, у публікаціях дореволюційних авторів їй надавали виключно важливого значення. Зокрема, М.Грушевський, познайомившись з українськими послами-селянами, писав у травні 1906р., що українське селянство: “показує таку величезну – як на обставини свого життя – силу інтелігенції, політичного й суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах”⁶. У книзі В.Дорошенка серед портретів “основників Української Громади” у І-й та ІІ-й думах знаходимо фото селянських представників М.Онацького, Г.Зубченка, Є.Сайка, В.Хвоста, С.Нечитайла⁷.

До пріоритетних напрямків діяльності Шрага у Першій думі належать його зусилля по згуртуванню депутатів-українців і формуванню парламентської фракції. Спільно із В.Шеметом, П.Чижевським, А.Вязловим, М.Біляшівським та деякими іншими депутатами від українських губерній, причому це не обов’язково були українці – О.Свечин та Ф.Штейнгель теж пристали до гурту – Шраг заснував клуб українських послів. В контексті нашої теми доречно наголосити, що клуб одержав підтримку з боку свідомих своєї місії селянських посланців. І саме ця обставина дозволила фракції з 1 травня 1906 р. приступити до роботи і артикулювати головну мету: підготовку законопроекту про автономію України. Вона не змінилася і під час існування Другої думи.

Серед депутатів від Чернігівської губернії до І-ої думи селян за станом приналежності було 6: О.Бабич, Я.Гужовський, П.Куриленко, Т.Локоть, Л.Остроносів та І.Тарасенко⁸. Проте за реальним своїм

статусом до селян власне можна зарахувати тільки Бабича, Куриленка і Тарасенка. Цей останній зовсім не випадково і привернув увагу Шрага. Надто вже непересічною виглядала ця постать селянського посла. “Энциклопедический словарь Гранат”, інформує, що “Тарасенко Іван Васильович, 1873 року народження, селянин, землероб, освіта нижча, але доповнена читанням, кореспондент українських газет, колишній волосний писар, був підданий адміністративним репресіям”⁹. Дані відомості суттєво доповнюють факти, зібрані свого часу дослідником селянських рухів на Чернігівщині І.Дроздовим. Історик, спираючись на жандармські архіви, твердив, що І.Тарасенко до 5 грудня 1905 р. працював писарем волосного суду у містечку Воронежі “з робітничим населенням до 800 чоловік.” Його посада створювала чимало можливостей для спілкування з селянством. Помічник справника вважав його “людиною здібною від природи, яка зуміла заслужити довір’я народу і вільно проводити свої ідеї”. В чому вони полягали? Поліцейські донесення дають про це уявлення: І.Тарасенко влаштовував мітинги, на яких “роз’яснював селянам”, що вони повинні приєднатися до Всеросійського селянського союзу¹⁰.

Відтак відразу після виборів, 20 квітня 1906 р., І.Шраг, писав у листі до Б.Грінченка: “Найбільше з обраних послів мене цікавить Тарасенко, селянин Глуховського повіту; на жаль, я познайомився з ним в останній день виборів, і не міг докладно з ним побалакати. Він – свідомий українець, дописує до “Гром[адської] Думки”. Його вірші уміщено у “Першій Ластівці”. Уживу усіх заходів, щоб добре познайомитися з ним у Петб [Петербурзі] і заведу його до українського гурту”¹¹. Участь в альманасі молодих авторів “Перша Ластівка” (Херсон, 1905, упорядкування М.Чернявського), дописи до першої у Києві української газети “Громадська Думка” – це надійна візитівка свідомого українця. Дуже симптоматичним видається той факт, що І.Шрага значно менше зацікавив О.Бабич. У цитованому листі він якось немов байдуже відзначив: “За Бабича нічого певного сказати не можу, про нього різно розповідають, я ж його знаю мало, напням його безперечно радикальний, навіть соціалістичний і здається, він належить до селянської спілки¹². У Думі І.Тарасенко виправдав сподівання – він став одним з найактивніших депутатів. Д.Дорошенко поставив його прізвище першим поміж інших селян – членів української фракції¹³. Гарні враження від знайомства з депутатом залишилися у видатного історика надовго. У своїх спогадах він відзначив, що “З ним я не мав жадних труднощів: Тарасенко був співробітником “Громадської Думки”, надсилав до неї статті”¹⁴.

Характеристика цієї непересічної постаті буде неповною без оцінки, яка прозвучала у тогочасній статті М.Грушевського: “Щодо селян, то серед них стрічаємо і глибоко переконаних українців, що свідомо боронитимуть наші національні постулати. Так, незвичайно приємно було мені поговорити з чернігівським послом Тарасенком, з Кулішевої отчини м. Воронежа; я знайшов у нього і добре розуміння сучасних обставин, й обзнайомлення з фактами із сфери українства”¹⁵. На жаль, у нас немає інформації про подальшу співпрацю І.Шрага та І.Тарасенка. Проте добре

відомо, що досвідчений адвокат не помилився у своєму визначенні духовної сутності цієї людини. Все подальше життя першодумця було віддано служінню українській справі, а потім розбудові Української автокефальної православної церкви. Земне життя І.Тарасенка скінчилося у 1922 р. Його розстріляли разом з донькою, а згідно з деякими інших джерелами і неповнолітнім сином, у 1922 р. разом з іншими “контрреволюціонерами” у Києві¹⁶.

Безумовно, що І.Шрага, як і інших діячів українського національно-визвольного руху, бентежив низький освітній рівень, виразна байдужість до проблем, які безпосередньо не зачіпали земельне питання, брак національної свідомості. І.Шраг був дуже далекий від ідеалізації українського села та його типових представників. Тим більше враження на нього справляли ті з них, що далеко відходили від тих затурканих гречкосіїв, що їх ідеалізували українофіли.

Найповніше характеристика нового типу селянина дана у некролозі пам’яті депутата Першої Думи М.Онацького. У біографічному покажчику членів Державних дум Росії про нього сказано: “Онацький Микола Степанович, від Полтавської губ., р[оку] [народження] 1878, козак-землероб, низча освіта, к[олишній] с[ільсько]-гос[одарський]. приказчик, організатор місцевого сільськогосподарського товариства, труд[овик], виборж[ець]. Помер [1]906 до процесу”¹⁷. Насправді Онацький помер у 1907 р., про що свідчить інформація у “Рідному краї”: “20 квітня в своєму рідному селі, в Бірках [тепер Зіньківського району Полтавської області – Автори], умер від кровотечі в лехких колишній депутат до І-ої Державної Думи, член української парламентської фракції Микола Онацький. Смерть його зробила тяжке вражіння на селян з окружних сіл”¹⁸. У наступному числі часопису було вміщено некролог І.Шрага під заголовком “Посол до першої Думи М.Онацький (спомини члена першої Думи)”¹⁹. Очевидно, в редакції вирішили за краще поставити підзаголовок “спомини”, бо Шраг власне відтворив тільки одну, добре відому йому сторону життя небіжчика – його депутатство у Думі. Віддавши данину пам’яті та підкресливши позитивні риси вдачі М.Онацького: “З липня минулого року я не бачив Онацького, а і тепер уявляю собі зовсім живо його чудову постать: типовий українець, розумна, енергійна, свідома людина, небіжчик одразу звертав на себе увагу кожного, хто його бачив і знав”²⁰, Ілля Людвигович зупиняється на тому, що донедавна складало сенс і його життя – діяльності української парламентської фракції, до якої пристав і молодий полтавський селянин. “До самого того часу, коли Думу було розігнано, – зазначив автор, – небіжчик брав участь у праці української фракції. Фракція складалася з депутатів українців, які належали до інших парламентських фракцій, але хутко виявилось, що тільки тоді вона матиме вагу, тільки тоді вона придбає собі відповідне місце поміж інших парламентських фракцій, коли вона перетвориться у самостійну фракцію, виробить свою програму, матиме свою тактику, свою дисципліну, коли члени її не залежатимуть від інших партій, – до такого стану прямували найбільш

свідомі її члени, до цього цілком пристав Онацький. Останнім часом збори фракції було присвячено іменню тому, щоб поставити її на такий ґрунт; чимало праці треба було ужити для цього, а все ж можна було сподіватися, що промине якийсь час і сю мету можна буде досягти. Онацький належав до тих, які погодилися, що коли виробиться така цілком самостійна українська фракція, то вони виступлять з інших фракцій і усю працю свою присвятять українській. Багато надій покладали тоді на Онацького, але – не так склалося, як жадалося, праця припинилася – думу було розігнано”²¹. Доречно наголосити, що М.Онацький належав до тих селян, які зовсім не розгубилися у Таврійському палаці, виступаючи з думської трибуни, чітко і однозначно проводили лінію трудовиків, а вона виявлялася не тільки в аграрному питанні. Так, Онацький різко виступив проти права Державної Ради відмінити законопроекти Думи: “Ведь в Манифесте 17 октября сказано, что ни один закон не будет иметь силы без одобрения Государственной Думы. Зачем же Государственный Совет? Он может разъехаться по домам. Если не согласиться разъехаться, то можно дать им денег на дорогу”²². Явна іронія цих рядків, зафіксованих стенографістом, дає уявлення, чому Шраг особливо виділив, що Онацький був “видатний гумориста”²³. У споміні-некролозі згадується також про знаменитий виступ Онацького на з’їзді кадетської партії навесні 1906 р. Текст його викладено на сторінках часопису “Рідний край”. Увагу присутніх привернула головним чином мова представника селянської України: “Коли виходить член державної думи селянин-українець Онацький і починає промову по українському, – інформує газета, – “Може хто й не зрозуміє мене, як я буду говорити просто і своєю рідною українською мовою”. (Гучні оплески і крики “браво!” – хвилини дві покривають слова промовця)”²⁴. М.Онацький, як у наступній Думі ще один селянський посол В.Хвіст, став улюбленцем українських журналістів. Про цей факт теж йдеться у тексті Шрага²⁵. Власне, є всі підстави для твердження, що й мемуарист головний сенс своєї публікації вбачав у підкреслюванні саме українства Онацького: “Кожен народ, – казав Онацький на зборах, – а також 25 мільйонів українців, мусять сами для себе закони видавати, а не з Петербургу їх одержувати”; він був свідомим прихильником і оборонцем автономії України, він добре знав історію України, надзвичайно цікавився нею, він був переконаний у тому, що тільки автономічний лад справді забезпечить національні права українського народу, забезпечить йому самостійну національну культуру, можливість її розвитку, забезпечить права і інтереси тих, що працюють”²⁶.

Таким чином, із зрозумілих причин у аналізованому документі переважають згадки про зовсім недавню історію – діяльність Першої Державної думи, яка вже через рік стала легендою. Разом з тим ми дізнаємося про певні риси вдачі одного з тих селян, які значно випередили свою добу. Відчувається також і щирий сум вже літньої людини з приводу ранньої смерті молодого чоловіка. “Смерть застала Онацького ще молодою людиною; багато б доброго міг зробити Онацький

для свого рідного Краю, для свого народу, яких він гаряче любив, потреби яких добре були йому відомі. До самої смерті був він щирим сином України, – завершує свої спомини-некролог Шраг²⁷, і це було найвищим визнанням заслуг покійного.

Від Чернігівської губернії до II Державної думи обрали чотирьох селян Т.Веремієнка, Н.Дементьєва, А.Лосика і В.Хвоста²⁸. Можна припустити, що І.Шраг непогано знав і селянських-депутатів цієї Думи. Хоча в нашому розпорядженні немає прямих свідчень його інтересу до них, але побічні докази переконливо засвідчують, що думці добре знали і шанували І.Шрага. Так, 6 чернігівських послів 3 квітня 1907 р. надіслали телеграму першодумцю І.Шрагу у зв'язку з переслідуванням за підписання Виборзької відозви. Цитуємо мовою оригіналу: "Возмущенные Вашим исключением из сословия. Мы шлем Вам горячее сочувствие и твердо надеемся, что солнце правды, права и свободы неизбежно взойдет над тяжелой русской жизнью". Серед них і підписи селянських репрезентантів: Веремієнка, Дементьєва, Хвоста.²⁹

Особливо тісні зв'язки виникли у І.Шрага з В.Хвостом. Їх зблизила чернігівська тюрма. В.Хвоста влада вважала особливо небезпечним злочинцем, умови його утримання були нестерпні. Шраг як міг допомагав своєму товаришу по нещастю: продуктами і книжками³⁰. Зв'язки не перервалися і тоді, коли В.Хвоста відправили на заслання. Збереглося декілька його листів, адресованих Шрагу³¹. В них відчувається глибока повага і довіра засланця до людини, котра на початку минулого століття цілком заслужено вважалася одним з лідерів українського національно-визвольного руху.

Підводячи підсумки, варто відзначити, що І.Шраг вельми ретельно приглядався до українських селян. Природно, що найбільший інтерес викликали ті з них, хто міг прилучитися до діяльності в українській парламентській фракції. Критерієм придатності служили виразна національна свідомість, заангажованість у практиці українського руху, здатність триматися з гідністю у різних колах, організаційні здібності. Очевидно, що дана точка зору поділялася й іншими речниками руху. Користуючись революційними подіями, вони прагнули залучити до своїх організацій якомога більше неофітів. Селяни для цього підходили найкраще. Але й охранка спостерегла це зближення, і, добре розуміючи його небезпечні наслідки для імперії, масовими арештами в неспокоїному селянському середовищі зробила вельми проблематичним широке поширення ідей українського відродження на селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сарбей В.Г. "Українське питання" в Російській імперії початку і кінця ХХ ст. // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 41.
2. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С.35–36.
3. Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л.Шрага до М.С.Грушевського // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 23. – С. 254.

4. Онищенко В.І., Демченко Т.П. До питання про участь делегатів від Чернігівщини в роботі Першої Державної Думи // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. II. – С. 74 – 79; Вони ж. Чернігівські депутати у Другій Державній Думі // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – Вип. III. – С. 46 – 49; Вони ж. Депутати Першої Державної Думи Росії – посланці чернігівського селянства // Історія та культура Лівобережжя: Матеріали Міжнародної конференції, травень, 1996. – Київ – Ніжин, 1997. – С. 148 – 152; Вони ж. На чолі української парламентської фракції (До характеристики думської діяльності І.Шрага) // Україна на порозі ХХІ століття: Актуальні питання історії. Збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 149 – 156 та ін.
5. Коник О.О. Селянські депутати з України в І і ІІ Державних думах Російської імперії // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1. – С. 58 – 66.
6. Грушевський М. У українських послів Російської думи // Твори у 50 томах / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань – Т.1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – Львів, 2002. – С. 352
7. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітніші часи. З портретами. – Відень, 1916. – С.62 – 63.
8. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). – 13-е изд. – М., [Б.г.]. – Т.17. – С. 2 ?– 23 ?.
9. Там же. – С. 23 ?.
10. Дроздов И.Г. Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также и по другим архивным материалам). – М. – Л., 1925. – С. 171.
11. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, III, 40 053.
12. Там само.
13. Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – Т. 1 (січень). – С.14 –15.
14. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914). – Виннипег, Манітоба, 1949. – С. 82.
15. Грушевський М. Назв. праця. – С. 350.
16. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 р.): Джерелознавче дослідження – К., 1999, – С. 253;
17. Члены Государственной Думы. – С. 17ў.
18. Рідний край. – 1907. – 30 квітня (апреля). – № 17. – С. 13.
19. Шраг І. Посол до першої Думи М.Онацький (спомини члена першої Думи) // Рідний край. – 1907. –7 травня (мая). – Ч. 18. – С. 6.
20. Шраг І. Посол до першої Думи.
21. Там само.
22. Государственная Дума: Стенографические отчеты. – СПб, 1906. – Т. 1. – С.180.

23. Шраг І. Посол до першої Думи.
24. Рідний край. – 1906. – 6 травня (мая). – № 18. – С. 10.
25. Шраг І. Посол до першої Думи.
26. Там само.
27. Там само.
28. Члены Государственной Думы. – С. 31 ?– 50 ?.
29. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал. 59 – 238 / 603. – Арк. 17.
30. Рада. – 1908. – 2 вересня.
31. ЧІМ. – Ал. 59 – 214 / 603.

В.В.Голець,
кандидат історичних наук

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ (ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА)

Завданням визначеної дисертаційної розвідки стало комплексне вивчення кооперативного руху окремо взятого регіону в період непу. З цієї метою добиралися та аналізувалися відповідні історичні джерела. Першочергова увага зверталася на опубліковані та архівні джерела, в яких втілювалися й фіксувалися проблеми народногосподарського розвитку країни в період нової економічної політики в цілому та кооперативного сектора зокрема. Оскільки комплексне вивчення проблеми кооперативного руху вимагає ґрунтовного аналізу статистики, виникла потреба визначити найхарактерніші форми її використання. Статистичні дані, від первинних – на рівні кооперативних товариств до узагальнених, зведених у відповідні таблиці, – на рівні кооперативних союзів та центрів, велися в основному, починаючи від губернських до центральних, кооперативними органами. Варто підкреслити, що статистичні відомості, які містяться у відповідних довідниках, слід використовувати критично, враховуючи значні зміни в адміністративно-територіальному устрої країни. Наступною особливістю джерельної бази кооперації є її нерозробленість, що вимагає не тільки збільшення загальної кількості опрацьованих джерел, які вводяться в науковий обіг, але й вдосконалення методів їх аналізу. На особливу увагу дослідників заслуговують докладні коментарі, наукові посилання, географічні та іменні покажчики, а також нормативні акти як правові норми, які завжди необхідно співставляти з реальною практикою втілення їх у життя. Отже, після зроблених загальних зауваг приступимо до аналізу визначених нами джерел.

Опубліковані джерела. До опублікованих джерел, які дають значне прирощення інформаційної насиченості, належать стенографічні звіти з'їздів та конференцій ВКП (б) і КП(б)У, пленумів центральних комітетів, їх виборних органів, які почали публікуватися з 1920-х років. В них містяться доповіді офіційного характеру, виступи учасників партійних

форумів, прийняті на них резолюції та постанови. Їх доповнюють звіти губернських і окружних партійних комітетів, стенограми партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП(б)У. Опубліковані й тематичні збірники, в яких поряд з іншими подані найважливіші рішення з питань кооперативного життя країни.

Другу групу опублікованих джерел становлять законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Стенограми Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК 6-9 скликань та матеріали до них, збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК, що почали публікуватися з 20-х рр. До цієї групи ми відносимо також: щорічні звіти про роботу урядів СРСР і УРСР, декрети, закони, постанови з аграрно-селянських, землевпорядкувальних та кооперативних питань.

У зазначених публікаціях зосереджені тексти постанов найвищих органів радянської влади, що регулювали й спрямовували роботу державних, господарських та громадських організацій, відтворювали всі особливості радянського будівництва, в тому числі й по кооперативних відносинах. Аналіз стенографічних звітів, доповідей та виступів делегатів дає підстави оцінювати факти реального становища в економіці України, у тому числі й кооперації, а вони беззастережно свідчать про зміцнення радянської тоталітарної системи і поступове обмеження нової економічної політики.

На особливу увагу дослідників заслуговують археографічні збірники, видані з другої половини 50-х років. З цього часу в Україні розпочалася кодифікація законів, яка закінчилася виданням хронологічного зібрання законів та розпоряджень уряду УРСР, у тому числі й проблеми досліджуваного нами періоду.

Загальною характеристикою для опублікованих джерел, форм і методів їх використання в науковому дослідженні, на думку автора, є доступність, аргументованість, довготривалість і, як правило, поінформованість. Звичайно, на сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набуває поглиблений і більш ефективний аналіз як опублікованих, так і архівних джерел.

Архівні документи та матеріали. При їх вивченні ми виходили з того, що для історика архівний фонд – первісний емпіричний об'єкт дослідження. Головне завдання – отримати добротний фактологічний матеріал, для чого необхідно виявити інформативні можливості фонду та зробити вірну оцінку закладеної інформації. Наслідки дослідження, як засвідчує набутий досвід, обумовлені тим, що потрібно історик, який звернувся до архівного фонду. Основа архівних фондів – масові джерела, до яких серед радянських фондів належать перш за все документи органів партійної та державної влади, господарські і громадські організації, а також підвідомчі їм установи. Висхідним нашим завданням у вивченні масових джерел стало виявлення саме того фактологічного корпусу матеріалу, який характеризує явища і процеси кооперативного руху в зазначений період.

Цінну інформацію про стан кооперативних структур містять архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Вивчення фондів Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1); Народного комісаріату землеробства УРСР (Ф. 27); Народного комісаріату продовольства (Ф. 30); Народного комісаріату фінансів (Ф. 35); Укрсільбанку (Ф. 376); Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних товариств – Вукоопспілка (Ф. 296); Всеукраїнської кооперативної ради (Ф. 4049); Південного управління Центроспілки (Ф. 209). Для дослідження кооперативного руху на селі автор скористався інформацією, зосередженою в архівному фонді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації “Сільський господар” (Ф. 396). Ці фонди містять неопубліковані документи вищих законодавчих і виконавчих органів влади (стенографічні звіти Всеукраїнських з’їздів рад, сесії ВУЦВК, звіти Наркомзему, Наркомпроду, Наркомфіну, Укрсільбанку та ін.). Вивчення зазначених фондів дало можливість дослідити, яким чином здійснювалася політика непу, зробити достовірні висновки щодо характеру і особливостей розвитку кооперативного руху в Україні.

У Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) заслуговують на увагу матеріали фонду Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1). Великий інтерес для дослідників мають документи і матеріали Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО)(Ф. П – 8477 – губком КП (б)У, Ф. П – 10, Ф. П - 11 – окрпарткоми КП(б)У, Ф. П - 470 – обком КП(б)У). Протоколи, звіти, матеріали засідань по стану народного-господарського розвитку – дають можливість ширше розкрити суть політики більшовиків в період непу. Автором введено до наукового обігу відповідний обсяг партійної інформації з питань кооперативного руху.

В ДАЧО зосереджені основні фонди, в яких розкривається діяльність кооперації в Північному Лівобережжі України в період непу. До них насамперед належать фонди Чернігівської губернської ради народного господарства – губнаргоспу (Ф. Р- 804), яка діяла з 1919 по 1925 рік, 1483 од. збер. У фонді містяться постанови, накази, обіжники, інструкції губвиконкому, губраднаргоспу, губернської особливої продовольчої комісії про стан промисловості, торгівлі, заготівлі сировини, відправку експонатів на Всеросійську сільськогосподарську виставку, стан харчових підприємств тощо.

У фонді Чернігівського губернського продовольчого комітету – губпродкому (Ф. Р – 1394) зібрані накази губернської особливої військово-продовольчої комісії, губпродкому, протоколи засідань, звіти, доповіді про діяльність губпродкому, повітових продкомів, повітових комітетів постачання, в яких розглядаються питання кооперації. Значна кількість відомостей про діяльність кооперативних структур зосереджена в фонді статистичного бюро виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів - губстатбюро (Ф. Р – 942). Бюро здійснювало статистичні обчислення

по промисловості, торгівлі, сільському господарстві, транспорту, фінансах, кооперації, народній освіті, охороні здоров'я, культурі. У фонді містяться плани, доповіді, звіти про діяльність губстатбюро і його відділів, губернських і повітових установ, про діяльність дрібної промисловості, кустарних промислів, артілей та кооперативних товариств. Заслужують на увагу відомості про кількість торговельних підприємств, ринкові ціни, рух товариств, бюджетні обстеження селянських господарств.

Цінна інформація про діяльність кооперативних структур регіону міститься у фонді планової комісії виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – губплану, (Ф. Р – 776). Постанови і обіжники губернської бюджетної комісії, губфінвідділу, протоколи губплану й окрпланів, доповідні записки, акти обстеження, відомості про подання експонатів на Всесоюзні сільськогосподарські виставки - саме той корпус фактологічного матеріалу, який характеризує явища і процес розвитку кооперативного руху.

Варто підкреслити важливу інформативну віддачу архівного фонду управління у справах дрібної кустарної промисловості та промислової кооперації Чернігівської губернської ради народного господарства – губкустпрому, (Ф. Р – 805). Матеріали першого губернського з'їзду працівників кустарної промисловості, протоколи засідань комісії кустарного і кооперативного підвідділів губкустпрому, загальних зборів членів артілей, статuti, виробничі плани та списки кустарних артілей використані дисертантом при вивченні робітничої та кустарно-промислової кооперації.

Окремого підходу вимагало опрацювання фондів фінансових органів, до яких належать матеріали і документи Чернігівського окружного сільськогосподарського банку – Чернігівсьбанку (Ф. Р - 1324). Вони були використані при дослідженні про виробничої кооперативної діяльності. Протоколи засідань правління Сільгоспбанку, наради представників кредитних товариств, фінансово-кредитні плани і звіти, листування про відкриття та реєстрацію кооперативів містять важливу інформацію по темі дослідження. У фонді фінансового відділу виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів – губфінвідділу (Ф. Р – 1282) містяться плани, доповіді, звіти про діяльність губфінвідділу, кооперативних товариств, статuti районних спілок кооперативів, відомості про надходження акцизного збору. Інформативна віддача названих фінансових фондів допомагає з'ясувати особливості галузевої структури кооперативного сектора економіки.

Для дослідження проблеми кооперативного руху у Північному Лівобережжі України в період непу важливе значення мають матеріали і документи фондів окружних кооперативних комітетів, створених у 1925 р. на виконання постанови окрвиконкомів для здійснення керівництва діяльністю всіх видів кооперації, які контролювали виконання декретів і положень про кооперацію, захист її інтересів. У вищезазначених фондах зосереджені протоколи засідань, плани, звіти, доповіді про роботу Чернігівського (Ф. Р – 2056), Ніжинського (Ф. Р – 5550) окружних кооперативних комітетів, листування про реєстрацію статутів товариств

використаних при дослідженні виробничих і невиробничих форм кооперативних відносин.

Важливим джерелом стали також документи і матеріали Чернігівського робітничого кооперативного комітету – губробкооперкому (Ф. Р – 1361). Створений у 1922 р., він постачав споживчим товариствам і кооперативним об'єднанням товари широкого попиту, переймався заготівлею сільгосппродуктів, про що свідчать звіти, доповіді, акти обстежень споживчих товариств, використані при вивченні споживчої кооперативної мережі Північного Лівобережжя.

Значний фактологічний матеріал міститься у фонді правління Чернігівського єдиного робітничого-селянського споживчого товариства Чернігівської губернської спілки споживчих товариств (Ф. Р – 1583). Мережа споживчої кооперації в Україні, протоколи засідань правління, плани обстеження єдиних споживчих товариств, листування з торговими підприємствами, списки та особисті рахунки членів товариства також важливе джерело інформації про діяльність споживчої кооперації.

Організацією культурно-виховної роботи серед членів кооперативних товариств займалися центральні робітничі кооперативи: Чернігівський (Ф. Р – 1367), Ніжинський (Ф. Р – 6339), Прилуцький (Ф. Р – 5467), що знайшло своє відображення у вивченні невиробничих форм кооперативних відносин.

Всього автором вивчено 56 фондів центральних та обласних архівів і їх відділів, що дало можливість шляхом ретроспекції діяльності кооперативних товариств Північного Лівобережжя України відтворити особливості кооперативного руху в умовах непу.

Періодична преса складає найчисельнішу групу опублікованих джерел. Часописи та газети, і в першу чергу кооперативні, яскраво відображають особливості кооперативного життя як України в цілому, так і кожного регіону зокрема. Періодична преса до кінця 20-х років надавала відносно об'єктивну інформацію про стан справ у кооперативному русі, про взаємовідносини держави з кооперацією та проблеми, які виникали при цьому, особливо напередодні запровадження непу; заміни воєнно-комуністичної форми господарювання на ринково-економічну, що ґрунтувалася на розвитку товарно-грошових відносин, принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки; прийнятих нормах оподаткування товаровиробників; широкому розвитку кооперації; співіснуванні різних форм господарювання; використанню приватної ініціативи у межах і формах, дозволених у радянських умовах.

Відношення радянської влади до кооперації простежується в часописах: “Вісник кооперації”, “Вестник кустарной промышленности”, “Известия Народного Комиссариата по продовольствию”, “Известия Центросоюза”, “Союз потребителей” та ін. Аналіз їх змісту свідчить, що вся побудована впродовж трьох попередніх років кооперативна система, яка трималася на продрозкладці, вимагала негайної заміни. Реалізація накресленої програми кооперативного будівництва радянському керівництву не вдалася, більше того, комуністичний

штурм викликав непередбачений економічний колапс. Вивчення матеріалів періодичної преси переконує, що на X з'їзді у березні 1921 р. партія, перейшовши до нової економічної політики, зробила спробу пристосувати кооперативну структуру до елементів ринкової економіки. Була визначена нова стратегія розбудови кооперації, розрахована на тимчасове повернення до вивірених у минулому організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва в умовах допущення державного капіталізму.

Тактика або механізм повернення системи кооперативних відносин в умовах непу простежується в республіканських журналах та газетах. Серед них такі видання, як “Бюлетень Українського народного Кооперативного Банку”, “Наша кооперація”, “Кооперативний бюлетень”, “Кооперативне життя”, “Продовольчий бюлетень”, “Сільський господар”, “Українська кооперація”, “Наша хата”, “Рілля”. Змістовний і різноманітний матеріал про кооперативний рух міститься в газетах “Вісті ВЦВК”, “Комуніст”, “Український економіст” тощо. Значно збагатили джерельну базу губернські та обласні періодичні видання – часописи “Бюлетень Черниговского Губсоюза”, “Кооперация и жизнь”, “Полтавский кооператор”, “Харьковский потребитель”, “Черниговский кооператор”. Для дослідження кооперативного руху та його впливу на розвиток народного господарства були використані матеріали регіональних газет: губернських - “Знамя Советов”, “Известия”, “Красное знамя”, обласної “Більшовик”, окружних - “Червоний стяг”, “Червоне село”, районної - “Червоний стяг на селі”. Опрацювання матеріалів преси дало можливість “вжитися” в епоху, зрозуміти історичний контекст існування кооперативних структур, процеси, що в них відбувалися в умовах непу.

Отже, республіканська та місцева преса репрезентує організаційно-партійну і державно-кооперативну політику щодо механізму запровадження видів і форм кооперації, визначення їх ролі і місця в суспільно-економічних відносинах. Засоби масової інформації відтворюють нормативні положення, і перш за все статuti, якими визначаються права й обов'язки членів товариств, вищі керівні органи кооперативних структур та їх обов'язки. Вивчення визначеної проблеми дало можливість простежити динаміку утворення фондів і розподілу прибутків у кооперації, організацію й оплату праці, формування її органів управління, використання засобів виробництва, організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва.

Таким чином, автором використані різні за видовою належністю та змістом джерела (документи офіційного державного та партійного діловодства як у центрі, так і на місцях, законодавчі акти, інструкції та обіжники до них, матеріали періодичних видань), які були необхідні для розв'язання визначених завдань, та які певною мірою допомогли зрозуміти суть і значення кооперативних форм господарювання в умовах непу, їх організаційну структуру, кількісний склад, роль, місце та методи діяльності. Реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до узагальнюючих висновків і положень з визначених автором конкретно-історичних сюжетів.

ОРГАНІЗАЦІЯ О.КОНИСЬКИМ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Важливим напрямком культурно-просвітницької діяльності О.Кониського стала організація видавничої справи, проблематика розвитку якої в другій половині XIX ст. ще мало вивчена в історичних джерелах. Як установа, що відала різними видами друкованої продукції, кожне видавництво розпочиналося з заснування друкарні, навколо якої утворювався певний творчий колектив з відповідними завданнями, метою і фінансовими можливостями. Нерідко фінансова сторона висувалася на передній план і визначала подальший характер видавничої діяльності, що створювало немало проблем для широкого кола представників української національно-свідомої інтелігенції. Антиімперська спрямованість національно-визвольної боротьби, яку висували перед собою учасники суспільно-політичного руху, вимагала об'єднання їх навколо центрів видавничої справи, найпоширенішими формами якої були редакції українських газет та журналів.

Розпочав Олександр Якович свою творчу і видавничу справу з „Чернігівського листка” [1-7]. Дослідження М.Возняка, який готував до друку листи Л.Глібова і С.Носа до О.Кониського, свідчать, що ці документи „обертаються головно коло справи видавання „Чернігівського листка”, його програми, труднощів із друкарнею, співробітництва О.Кониського у ньому і плану видавання часопису в Полтаві” [8, арк.2. Епістолярна спадщина засвідчує досить значну роль О.Кониського в організаційній роботі, пов'язаній з виданням вищеназваної газети. Його співпрацю з газетою підтримував і П.Куліш у своєму листі до Олександра Яковича: „Гарно Ви написали про гулящих літераторів у „Чернігівському листку”. Піддержуйте его. Нехай хоч такий органець у нас буде” [9, с.157].

Активно прилучився О.Кониський до видавничої справи на початку 60-х років, коли як член Полтавської громади разом зі своїми однодумцями збирав кошти на видання газети „Нива” [10, с.155]. Несподіваний арешт та заслання до Вологди зруйнували плани молодого громадівця. Наступним етапом стала організація недільних шкіл, в яких навчання велося не офіційною російською, а українською мовою. Як прояв активізації українського національного руху, окремі громадівці викладання в недільних школах розпочали не за офіційними, а за особисто підготовленими підручниками. О.Кониський підготував рукописи та організував їх видання у друкарні П.Куліша в Петербурзі, де за допомогою М.Костомарова на зібрані громадівські кошти побачили світ два підручники автора – „Український пропис” (1862) та „Арифметика або Щотниця” (1863) [11, с.308]. Написані Олександром Яковичем підручники для недільних шкіл з історії, географії та права були заборонені цензурою [12, с.3].

Аналіз джерел свідчать, що О.Кониський допомагав у розповсюдженні журналу „Основа”, який закликав українську

інтелігенцію активно приймати участь в культурно-просвітницькій діяльності, піклуватися про піднесення національної свідомості [13, с.37-38]. Водночас Олександр Якович активно співпрацював в журналі як постійний його кореспондент, виконував завдання редакції, їздив по містах і селах України, вивчав життя і свої враження від поїздок публікував у формі листів і нарисів під псевдонімом О.Переходовець [14-19].

Восени 1865 року О.Кониський виїхав за кордон на лікування, а прибувши до Львова, приймав активну участь у зміцненні організаційного та фінансового становища редакційних колективів галицьких видань, з якими встановив переписку і де друкував свої твори ще перебуваючи на засланні [20, с.94-95].

Далі необхідно зазначити, що в 1872 році Олександр Якович, прибувши до Києва, займався активною літературною і громадською діяльністю [21]. Він вступив до Київської громади, опікувався укладанням популярних книжок та брав участь у редагуванні „Київського Телеграфа” [22, арк.2]. Водночас він намагався відкрити популярне видання українською мовою, але події, пов’язані з Ємським указом (1876 р.) зруйнували всі його плани.

Варто підкреслити – 80-ті роки на ниві видавничої справи можна назвати роками затишшя, спричиненого посиленням цензури і відповідних до ситуації циркулярів та наказів (Валуєвський та Ємський – О.М.). Серед малочисельних видань того часу, потрібно відмітити Київський український альманах „Луна” (частина перша), що вийшов 1881 р. за ініціативи Олександра Кониського [23, с.23] і містив поетичні, прозові та драматичні твори, хоча в ньому лишилася тільки невелика частина поданого до цензури матеріалу [24, с.30]. 1883 року О.Кониський видрукував свій підручник „Грамматка” [25, арк.56-58], на сторінках альманаху друкувалися також вірші Т.Шевченка, О.Кониського, М.Щоголева, В.Лиманського, оповідання В.Левицького та М.Старицького [26, с.382].

Думки про видавництво української книги, шляхи уникнення пазурів цензури та розповсюдження друкованої продукції постійно обтяжували О.Кониського. У його листах до І.Шрага цей мотив зустрічається постійно. „Чи дійшла до Вас VI кн. „Записок”, – вболівав він, – дивна річ: її цензура не допустила ні до Казанського, ні до Дерптського університетів” [27, арк.37]. В іншому листі він пише: „Я друкую в Ялті З. М. своїх оповідань: книжка буде більше 26 арк. і, коли не задержить довго цензура, так на май вийде. Напишіть, будь ласка, скільки примірників можна переслати до Вас, з проською, щоб примостити її по книгарнях і так по людях!” [28, арк.28]. Але найбільше дбав Олександр Якович про розповсюдження друкованої шевченкіани. Звертаючись до І.Шрага, він писав: „Отам з Києва прийде до Вас фотографія Шевченкової „Катерини.” Будьте ласкаві, і прямо, і через других доложіть рук, щоб якомога більш продати її. Не гріх би було, коли б в Чернігові продали її сотень дві. (Усіх маємо 1000). А куди саме повернути гроші за неї – про се порадимось гуртом, уважаючи на те, скільки продамо. В усякому разі гроші підуть на щось таке, що

нероз'єднано злите з іменем Шевченка. Треба б сподіватися, що хоч на сей раз українці будуть солідарні і куплятимуть твір батька нашого слова” [29, арк.54].

Зрештою, така палка зацікавленість у друкуванні та поширенні української книги привела О.Кониського разом з його однодумцями до ідеї заснування книжкової крамниці. З оприлюдненого донесення жандармського агента М.Железняка видно, що О.Кониський поруч з іншими членами “старої громади” утримував книжковий магазин „Киевской Старини” – останній „фактически принадлежит большому обществу рьяных малороссов, живущих не только в Киеве, но и далеко за пределами его – Одессе, Чернигове, Полтаве, Херсоне, Харькове и др. городах” – доносив сексот [30, с.79].

Нариси О.Кониського, друковані в „Слові” І.Франко називав „...першою спробою Українця безпосередньо заговорити до Галичан...” [31, с.9]. Часопис „Слово” був на той час єдиним політико-літературним виданням в Галичині, заснований 1861 року, що редагувався Б.Дідицьким [32, с.502]. Про знайомство з останнім імовірно версію висунув дослідник творчості Олександра Яковича К.Студинський: „Певна річ, що Богдан Дідицький, редактор „Слова”, який читав твори Кониського в петербурзькій „Основі”, зацікавився українським письменником: добув його адресу від Куліша, потім звернувся до нього з проханням о співробітництві в „Слові” [33, с.18]. За час роботи в „Слові” (а це з 1862 – по 1864 рр.) Олександр Кониський опублікував 14 листів до редакції, 17 поезій та один роман. Повертаючись до його співпраці з часописами, підкреслимо, що особливо плідною вона була з галицькими виданнями. Власне, тут уже треба говорити не про співробітництво, а про пряму участь у заснуванні і матеріальній підтримці періодичних та інших друкованих видань.

„Зоря” з’явилась за його прямої фінансової допомоги. „Про журнал думали: у Женеві – Драгоманов, у Києві – головно Олександр Кониський, а більше від усіх львов’як – Іван Франко” – слушно підмітив М.Возняк [34, с.23]. Влітку 1884 р. під час свого перебування в Галичині, де О.Кониський особисто познайомившись з І.Франком, прийшов до висновку про необхідність реформування львівського журналу „Зоря” на широкому національному ґрунті. 7 жовтня 1884 р. у своєму листі до І.Франка Олександр Якович писав, щоб журнал був не приватним, а громадським, щоб редакція пильнувала якомога більше чистоту української мови і став він спільним для всіх українців. Зі свого боку він обіцяв 1200 руб. щорічної підмоги з Наддніпрянщини та просив І.Франка обговорити цю пропозицію зі своїми прихильниками, у який спосіб поліпшити зміст і форму часопису [35, арк.2].

І.Франко у листі-відповіді від 11 жовтня того ж року писав: „...вся наша львівська й поза львівська Русь щиро дякує Вам за ті старання, які Ви підіймаєте около здвигнення нашого літературного і наукового життя... Маю надію, що слова доброї ради й ініціативи, кинені в Ваших листах до різних людей в Галичині, не пропадуть марно, а стануть тими зародами, з яких виросте свіжа й здорова паростка” [36, с.91]. Водночас

І.Франко пропонував включити до складу редколегії часопису М.Павлика, О.Терлецького та В.Кацовського – відомих літераторів і публіцистів Галичини, завдяки яким можна було значно покращити справу з часописом.

Опікувався І.Франко також фінансовими справами. У своїх листах він не тільки ставив питання про кошторис часопису, тираж якого становив 500 примірників, але й конкретно зробив такі щомісячні розрахунки: папір – 180 зрен* , розсилка кожного номера – 20 зрен, експедиція – 30 зрен, гонорар авторам – 60 зрен, податки, реклама, дрібні видатки – 5 зрен, оренда приміщення для редакції – 20 зрен, а разом місячний видаток – 315 зрен. Отже, річний кошторис часопису дорівнював – 3780 зрен [37, с.92].

Погодивши проблеми господарського характеру, І.Франко вносив пропозиції по покращенню змісту часопису, у зв'язку з чим пропонував опублікувати нещодавно прочитаний ним рукопис повісті М.Павлика; рукопис монографії О.Терлецького про розвиток галицько-руської спільноти з 1772 по 1872 рік, де на основі історичних джерел були відтворені національні, літературні та суспільні відносини в регіоні упродовж сторіччя; наукових праць по філології В.Кацовського; поезії І.Франка, Ю.Шнайдер, І.Косачевої, С.Крутя та ін. [38, с.93].

Наступною проблемою, про яку йшла мова під час листування з Олександром Яковичем була структура часопису. І.Франко пропонував побудувати її таким чином, щоб, крім творів галицьких авторів, там друкувалися наддніпрянці, у тому числі обов'язково – О.Кониський. Редактор передбачив, щоб у часописі були розділи белетристики (романи, повісті, оповідання), поезії, публіцистики (висвітлення актуальних проблем суспільства), рецензії, огляди, анотації [39, с.93].

Заслуговує на увагу, що під час листування І.Франко звертався до О.Кониського з проханням надіслати адреси майбутніх наддніпрянських авторів, щоб з ними часопис міг вести особну переписку, особливо М.Костомарова та Д.Мордовця, виступи яких на сторінках „Зорі” значно піднесли б авторитет журналу. Наступна особливість – пропозиція в обмін на підписку „Зорі” присилати русомовні видання художньої літератури, яка не доходить до Галичини [40, с.94].

Відтоді у новоствореній „Зорі” О.Кониський часто друкувався [41], піклувався він своїм „дітищем” і тоді, коли журнал переживав реформи і знову стояла проблема нового редакторства [42, арк.295-296], і хоча на той момент Олександр Якович, перебуваючи в Києві, мав складні відносини з жандармським управлінням за свої національні переконання, він завжди намагався бути в курсі подій [43, арк.9]. Широкого розголосу набув часопис, коли редактором став В.Лукич (літературний псевдонім В.Левицького), людина з молодшого покоління, коли справу було довірено не скомпрометованому ніяким радикалізмом політичним, але все-таки радикальному в національним погляді і рішучому прихильникові духовного поєднання українців з галичанами [44, арк.14]. Очевидним є те, що це був один із молодих сподвижників О.Кониського, який ідею соборності України, її духовність і літературу сприймав через національну ідею з таким же завданням і наполегливістю.

Журнал „Зоря” тривалий час залишався єдиним всеукраїнським друкованим органом, призначеним для україномовного населення. Немало номерів журналу потрапляло і в Східну Україну. За ініціативи редакції часопису відбувалися українські літературні конкурси. Навіть за рівнем поліграфічного оформлення журнал помітно вирізнявся з-поміж тогочасної україномовної періодики. Була в нього ще одна особливість. Щономера „Зоря” відводила першу сторінку під повнополосну обкладинку. У верхній її частині – початок епіграфа: „Возвеличу малих отих рабів німих; я на сторожі коло них поставлю слово”. Нижче – селянська хатина, біля тину якої на пагорку сидить кобзар, поруч нього – дві дівчини. Знизу – дівчина в українському вбранні дивиться услід селянинові, який волами оре ниву назустріч сонцю, що вже починає сходити. Воно осяє в центральній частині малюнка портрети Т.Шевченка, І.Котляревського, О.Кониського, М.Костомарова, П.Куліша – постатей, вельми помітних на тлі дотодішнього літературного процесу. Біля ніг дівчини – розірвані кайдани, як символ волі, що її несе національне визволення [45, с.6]. Журнал проіснував до кінця 1897 року. На його заміну заходами НТШ було започатковано „Літературно-науковий вісник” [46, арк.2].

Діапазон видавничої діяльності О.Кониського в значній мірі був придушений загальною реакцією, що запанувала в Росії з 80-х рр. XIX ст. Чим частіше Олександр Якович виїздив до Галичини, тим більше часу він там проводив. Роллю дописувача галицьких часописів О.Кониський не міг обмежуватися. Неможливість втілити в життя свої плани стосовно заснування всеукраїнського журналу на Наддніпрянській Україні, він намагався в Галичині створити всеукраїнський літературно-політичний орган для всієї України, російської і австрійської. Таким видавництвом стала „Правда”, відновлена О.Кониським у 1888 р. Задля роботи над її реформуванням Олександр Яковичу довелося на тривалий час виїхати до Львова [47, арк.2]. Під редагуванням О.Кониського „Правда” змінила назву на „Правду: помісячник політики, науки і літератури” [48, арк.1-2]. Він намагався біля неї об’єднати всіх відомих українських письменників і вчених, а також людей, імена яких тільки починали з’являтися в літературі. Однак, політика „нової ери” (замовчування негативного ставлення поляків до українців), одним з ідеологічних батьків якої намагався стати О.Кониський, врешті-решт, відвернула від „Правди” інтелігенцію як Галичини, так і Наддніпрянської України. Невдовзі, уже в 1890 р., він відчув непопулярність свого задуму, і упродовж наступних років „Правда” виходила під редагуванням О.Барвінського [49].

Взагалі, з 1880-х років настав період, який характеризувався доволі широкою диференціацією української преси. Велике значення мала відновлена під час „нової ери” прихильниками компромісної угоди з поляками на крайовому галицькому ґрунті „Правда” (1888-1898) під редакцією Олександра Яковича тому, що широко й об’єктивно описувала українське життя під російською займанщиною, залучаючи до співпраці видатні літературні сили з Центральної України [50, с.985].

Журнал „Русалка” В.Шашкевича також виходив за близької участі і фінансової підтримки О.Кониського. Про саму роль О.Кониського у заснуванні журналу „Русалка” К.Студинський свідчить: „Для мене особисто нема сумніву, що О.Кониський був духовним батьком думки видавати „Русалку” [51, с.324]. Однак ігнорування цього видання галицькою молоддю призвело до закриття „Русалки” з виходом 12 номерів.

Важливо, що О.Кониський всіляко заохочував до більш активної участі у часописі „Правда” своїх земляків, адже вона по праву названа одним з дослідників даної доби, М.Возняком – „друкованим органом „нової ери” [52, с.229]. У одному з листів до І.Шрага Олександр Якович писав: „Ні, Кумові (А.О.Тищинському – О.М.) не йміть Ви віри, що він каже про Магдебурзьке право, що „трудно”, а таки беріться: то от Вам хрест святий що не буде трудно!” [53, арк.83]. Не залишила ся непоміченою також його діяльність по організації випуску „Записок НТШ”. Відомий історик української діаспори В.Дорошенко вважав, що О.Кониському належить редагування перших чотирьох номерів „Записок НТШ” [54, с.104].

Зазначимо, що з усієї сукупності різноманітних видань НТШ, які виходили до початку першої світової війни, найвідомішими були „Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові” (далі – Записки НТШ або „Записки”). Ідея регулярного видання збірника наукових праць належить Олександрові Яковичу, як ініціатору перетворення Товариства імені Шевченка з літературно-видавничого в Наукове товариство імені Т.Шевченка, необхідність збірника регламентувалася окремим пунктом реформаційного статуту, обговорювалася в українських засобах масової інформації. Записки НТШ вивели епізодичні українські наукові публікації на широку дорогу системного узагальнення. Збори Товариства імені Т.Шевченка ухвалили розпочати щорічний випуск Наукових записок у 1890 році, причому спочатку планувалося видавати їх двічі на рік, потім – щоквартально, але, врешті-решт, перший том вийшов друком на початку листопада 1892 р., другий – у червні 1893 р., третій і четвертий – у 1894 р. [55]. Як свідчить В.Дорошенко, перші томи вийшли за підписом О.Барвінського і Ю.Целевича при загальній редакції Олександра Яковича. Відтоді редакцію наступних номерів Записок НТШ перебрав на себе М.Грушевський [56, с.26].

Вивчення історичного матеріалу свідчить, що О.Кониському, згідно з розглянутою і затвердженою тематикою перших номерів Записок НТШ, довелося взяти на себе обов’язки організатора авторського активу. Він намагався залучити до співпраці спочатку провідних східноукраїнських учених, серед яких були В.Антонович, П.Житецький, К.Михальчук. Не дочекавшись обіцяного, він звертається за допомогою до своїх друзів – Т.Рильського, І.Нечуя-Левицького, М.Костомарова, М.Дикарева, І.Паначовного, та інших [57, с.105].

Разом з тим О.Кониський запросив до участі в Записках М.Грушевського і А.Кримського [58, арк.2], які виступили рецензентами перших томів, опублікувавши свої відгуки в „Этнографическом обозрениі”. Дослідники перших томів „Записок” звертають увагу на

особливості їх авторського складу, серед яких тільки двоє були галичанами – О. Колесса та О. Барвінський. Втім за підписом останнього було подано лише інформацію про Товариство [59, с. 105].

Зазначимо, що у справі підготовки наукового збірника О. Кониський вів інтенсивне листування з Ю. Целевичем, О. Барвінським, О. Огоновським, Т. Рильським та М. Дикаревим, намагаючись всіляко пробудити у них інтерес до видань НТШ і навіть приваблював можливістю гонорару. Як з'ясувалося пізніше, Олександр Якович вірно прогнозував майбутнє значення наукового збірника НТШ: „Усім нам треба щосили є і перш за все дбати про „Записки”. Ви тільки зауважте, яка це важна річ! Отже, куймо залізо, доки воно гаряче, і не берім на себе тяжкого гріха за легковаження „Записок”. Справи більш важної досі не було ще в наших руках” [60, с. 370-371].

О. Кониський був переконаний, що Записки НТШ перш за все повинні вміщати матеріали, присвячені патрону Товариства – Т. Шевченку. Він був невдоволений російськомовними публікаціями життєписів Т. Шевченка і розпочав сам готувати біографічний нарис про поета, видавши його окремими частинами у I, IV, VIII, XI, XIII-XVI томах „Записок”, інші ж матеріали до Шевченкознавства він продовжував публікувати до самої своєї смерті в 1900 р. [61, с. 106].

Конкретизуючи досліджувану проблему, зазначимо, що Олександр Якович пильно стежив, щоб у „Записках НТШ” не друкувалися матеріали, які вже були опубліковані в російських виданнях, оскільки вважав їх перекладами, а не оригінальними працями українською мовою, що мали становити основу національної видавничої діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка. Він рішуче виступав проти публікацій в „Записках” радикально налаштованих авторів, що свідчить про його не тільки організаційні, але й ідеологічні редакторські функції. Особливо тяжко далася О. Кониському підготовка першого тому видання, яка розтягнулася на два роки і набула загрозливого характеру, бо серед авторів гору брали позанаукові інтереси, серед яких були антипатії, всілякі непорозуміння та амбіції. Так, М. Драгоманов відмовився вступати та співробітничати з НТШ і навіть переконував І. Франка поступити таким же чином [62, с. 412].

Багато прикрийостей прийшлося пережити О. Кониському, коли професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький запропонував НТШ відмовитися від ідеї власного збірника і приєднатися до його видання „Руська школа”, що свідчило б про визнання організаційно-наукової неспроможності Товариства. Як пізніше писав з цього приводу М. Грушевський, „академічне гасло” серед українського громадянства поширювали не стільки вчені з академічними інтересами, скільки громадські діячі, для яких реформа Товариства імені Т. Шевченка, наукове видавництво були надзвичайно цінними агітаційними засобами в умовах громадської тиші й занепаду українського руху [63, с. 5].

Разом з тим на науковій спрямованості авторського складу перших томів „Записок” негативно позначалася політична забарвленість і гуртківщина, які поділяли їх за партійно-ідеологічними ознаками.

Становище, в якому організаційно-наукову справу брали на себе переважно громадські діячі, таїло небезпеку в цілому для „Записок НТШ” і врятувати їх могли лише нові дійові особи і нові підходи до організації видавничої справи. Таку ситуацію добре розумів і сам Олександр Якович. Науковості і професіоналізму „Запискам” міг додавати тільки голова Товариства О.Барвінський, але він, крім наукової, організаційної, педагогічної, активно займався ще й різноманітною політичною діяльністю, зробивши, зрештою, вибір на користь останньої. Тому перші номери „Записок” виходили спорадично. З прибуттям до Львова М.Грушевського, О.Барвінський з задоволенням передав йому редагування наступних номерів „Записок”, а згодом і головуванням в НТШ [64, с.4-5].

Люди, обізнані з науковими виданнями, бажаючи співробітничати в „Записках”, запропонували перетворити „Записки НТШ” на науковий щоквартальник і заснувати окреме видання для публікації етнографічних матеріалів [65, с.26]. У червні 1893 р. математично-прородничо-лікарська секція НТШ внесла пропозицію скоротити обсяг „Записок” і за рахунок цього змінити періодичність виходу збірника і запровадити реферування статей фахового характеру, а відбитки найважливіших досліджень надсилати редакціям спеціалізованих журналів Австро-Угорщини та інших країн [66, с.186]. Запропонована пропозиція була схвально зустрінута представниками інших секцій НТШ, які розуміли, що природничі знання про прискорення обігу наукової інформації, будуть сприяти входженню українських досліджень у європейський науковий простір. Поділяв цю думку і Олександр Якович, дбаючи про те, щоб редагування Записок від О.Барвінського прийняв молодий історик М.Грушевський, перед яким стояло завдання організувати регулярність виходу та вдосконалити структуру збірника відповідно до академічних стандартів наукових видань [67, с.394-395].

З 1895 року Записки НТШ виходили під редагуванням М.Грушевського кожні два місяці, за чим стояла напружена робота редакції, яка намагалася розширити коло потенційних авторів, створити резерв статей та ознайомити своїх читачів з маловідомими в науковому світі виданнями. Особливу увагу М.Грушевський, на пропозицію О.Кониського, звертав на підготовку до друку бібліографічних оглядів, рецензій, анотацій перш за все університетською професурою [68, арк.1-2].

Особливістю Записок НТШ було друкування статей окремими частинами, за принципом їх продовження в наступних номерах. Започаткував такий порядок О.Кониський уже названим біографічним нарисом про Т.Г.Шевченка, а за ним таким же чином друкувалися статті В.Доманицького, З.Кузеля, С.Томашівського, М.Грушевського, Ф.Колесси та інших авторів. Заслугою О.Кониського був і критично-бібліографічний відділ, який уперше з'явився у другому томі Записок, а згодом став основою трьох нових рубрик: „Наукові хроніки”, „Бібліографії” та „Джерела”. На сторінках „Записок НТШ” привертала увага нова на той час серед дослідників історико-економічна, національно-культурна, суспільно-політична і релігійна проблематика. Друкувалися також статті

з етнології, археології, фольклору, української церковної архітектури. В цілому Олександр Якович свою діяльність в НТШ і „Записках” спрямовував на те, щоб Україна, її народ, історія та культура розвивалися на національній основі в соборному україномовному просторі [69, с.104-105].

Активно співробітничав О.Кониський і з редакцією видання „Громадський друг”, яку редагували І.Франко та М.Павлик. Значення цієї діяльності було надзвичайним. Пошлемося на авторитет І.Франка, який критично оцінюючи стан сучасної йому галицької літератури, писав: „Якщо... галицькі українці не втратили ще цілком інтересу до власного письменництва, якщо, читають речі, друковані цією мовою, то тільки завдяки продукції та допомозі з України, завдяки тамошнім авторам як Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О.Кониський, Д.Мордовець та інші” [70, с.108]. З огляду ж на зміст нашого дослідження, підкреслимо, що ця праця О.Кониського заклала фундамент соборності України, і дуже суттєво сприяла зростанню національної свідомості як у Наддніпрянській, так і в Наддністрянській Україні.

О.Кониський допомагав видавати журнал „Світ” [71, арк.2], який з поміж інших вирізнявся поміркованістю, що давало змогу уникати утисків цензури, але найголовнішою прикметою часопису було те, що в ньому на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, наддніпрянської українці й українські емігранти [72]. Саме це стало першою спробою компромісу поступових і радикальних носіїв, елементів національного руху на теренах України серед визначних і переконаних передових діячів свого часу. Це мало неабияке значення, бо єдність у поглядах і методах та ідеології стояла тривалий час на заваді спільної праці і братерства українців. Події змінювалися і уми українців все з більшою силою полонили радикальні рухи. Навіть О.Кониський, який завжди вирізнявся своєю поміркованістю, на схилі свого віку „вбирав певні риси радикалізму”, про що особливо яскраво свідчать його „Листи про Ірландію”, написані в душі політичного радикалізму, які вийшли друком уже після його смерті [73].

Не оминув своє у вагою О.Кониський і такі періодичні видання як газети „Черниговские губернские ведомости”, „Галичанин”, „Мета”, „Діло”, „Дзвінок”, „Буковина”, „Голос”, „Руслан”, „Судебный вестник”, „Азовський вестник”, „Биржевые ведомости”, „Педагогический музей”, „Семья и школа”, „Молва”, „Вечерняя газета”, „Русский Курьер”, „Русская мысль”, „Русская старина”, „Ateneum”, „Одеський листок”, „Крымский вестник”, журнали „Вестник Европы”, „Северный вестник”, „Журнал для всех” [74].

У 1886 р. Олександр Якович допомагав організації й фінансово О.Барвінському створити видавництво „Руської історичної бібліотеки” в Тернополі, яке друкувало переклади історичних праць, друкованих російською або польською мовами, а основним завдання ставило за мету публікацію повного циклу історії українського народу [75, арк.1].

Нарешті, джерела свідчать, що на схилі своїх літ О.Кониський звертається до видавничої діяльності на Україні Наддніпрянській. Він опікується виданням збірника своїх повістей та намагається організувати видавничу справу в Києві [76, арк.116-118]. Свої нагальні

проблеми з цього приводу Олександр Якович описав в оповіданні „Турботи українського письменника і видавця”, яке намагався опублікувати в „Літературно-науковому Віснику” на жаль, „Вісник” з цензурних причин не розмістив на своїх сторінках це оповідання. Світ воно побачило по смерті автора [77].

Разом з В. Доманицьким та редактором часопису „Киевская старина” В. Науменком [78, с.104] О. Кониський у Києві заснували видавниче товариство „Вік”, яке стало першим українським видавництвом на території Російської імперії і відіграло важливу роль у наступному виданні і поширенні українського художнього слова. Відбулося це в 1895 р., хоча назву свою видавництво отримало лише у 1900 р. [79, с.265]. Воно, започаткувавши дві важливі серії українського книгодрукування – „Українська бібліотека” та „Селянська бібліотека”, видавало твори класиків національної літератури [80]. Визначальну роль О. Кониського у заснуванні цієї інституції засвідчує Г. Берло, яка у статті, присвяченій В. Доманицькому, наголошувала, що „видавниче товариство” було засновано „з ініціативи Ол. Як. Кониського” [81, с.227]. Видавництво розпочало свою діяльність з підготовки збірки української поезії, яка отримала назву „Вік” – масштабне видання, яке готувалося довго і ретельно. Започаткували роботу видавництва на кошти О. Кониського, про що йде мова в оповіданні „У тісної баби”. Через багато років у США з’явилося достовірне свідчення щодо факту, які і коли О. Кониський надавав кошти на цю справу, розуміючи, що треба зробити, аби надати новій наснаги українській ідеї, бо „національна культура – це, передусім, національна книга” [82]. На початку свого існування видавництво, представляло собою гурток, до якого входили С. Єфремов, В. Доманицький, В. Дурдуковський, Р. Матушевський, О. Лотоцький і Г. Берло – це була в основному молодь, якій О. Кониський все своє життя намагався передати найкращі здобутки і прагнення, щоб вони потім продовжили справу боротьби за національну ідею в Україні, але незабаром після заснування видавництва Олександра Яковича не стало. Певний час молоді допомагав Я. Шульгин [83, с.38-39]. Про роль видавництва „Вік” в українському національному відродженні ХІХ ст. „яке стало першим українським видавництвом на території Російської імперії і відкрило важливу роль у виданні й поширенні українського художнього слова” – неодноразово наголошував М. Гончарук [84, с.23]. Усі справи у видавничій сфері освячувались О. Кониським, до нього звертались за порадами і підтримкою в організації та виданні часто досить відомі люди, в тому числі й І. Франко, який ще в січні 1885 р. приїздив до Олександра Яковича за фінансовою підтримкою в Києві і він був непоодиноким [85, с.148].

Таким чином, Олександр Якович своєю організаторською і творчою діяльністю на ниві культурного просвітництва зробив вагомий внесок у розвиток української видавничої справи. Огляд його літературно-видавничих уподобань свідчить про широкий діапазон інтересів письменника і громадського діяча, який своїм особистим життям виборював право українського народу на національну ідею, мову і літературу, глибоку індивідуальну самобутність і багатобарвну духовну спадщину, неповторну за своєю наповненістю та актуальністю.

Заслугує на увагу організація О.Кониським видавничої справи. Як людина причетна до національно-визвольної боротьби, він розумів необхідність об'єднання усіх учасників суспільно-політичного руху навколо окремих видавців. Уперше плани про заснування газети з'явилися в нього ще в Полтавській громаді, але несподіваний арешт і заслання зруйнували намічене. Виїхавши за кордон на лікування після заслання, О.Кониський приймав активну участь у зміцненні організаційного та фінансового становища редакційних колективів Галичини. Укладання книжок та участь в роботі „Киевского Телеграфа” розпочалася уже в Києві. Серед видань того часу альманах „Луна”, створений за ініціативою О.Кониського, відкриття книжкового магазину „Киевской Старини”, фінансування галицьких часописів „Слово”, „Зоря” та „Русалка”, організація і редагування перших випусків „Записок НТШ”. Активно співробітничав він з редакцією видання „Галицький друг”, допомагав друкувати журнал „Світ”, був співзасновником першого україномовного на території Російської імперії видавництва „Вік”.

В цілому О.Кониський, спрямовуючи свою культурно-просвітницьку діяльність на пошуки ідеалу соціальної і національної справедливості, виступав проти поневолених українців російським царатом і австро-угорською монархією, популяризував особисто ціннісні надбання українського народу, закликав інтелігенцію організовувати мережу національних видавництв для вивчення і поширення народно побутових традицій громадянського життя в одній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кониський О. До вбогої [Г. П. Ф-р.] // Чернігівський листок. – 1861. – № 6. – С. 46.
2. Кониський О. Беглые (Очерк) // Чернігівський листок. – 1861. – № 8. – С. 58-60.
3. Кониський О. П'яниця (Рассказ) // Чернігівський листок. – 1862. – № 2. – С. 10-12.
4. Кониський О. Безталанна // Чернігівський листок. – 1862. – № 6. – С. 47.
5. Кониський О. Неважное мертвое тело (Рассказ) // Чернігівський листок. – 1862. – № 14. – С. 108-111; № 15. – С. 117-119.
6. Конисский А. Из Полтавы: / Письмо в редакцію „Листка” // Черниговский листок. – 1861. – №5. – 9 авг. – С. 34-35.
7. Кониський О. Купований батько (З народних уст) // Чернігівський листок. – 1862. – № 32. – С. 253-255.
8. Кониський Олександр Якович, про нього. Возняк Михайло. З життя чернігівської громади 1861-63 рр. (Листи Леоніда Глибова й Степана Носа до Ол. Кониського) // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.17000. – Арк. 22.
9. Возняк М. Листування П.Куліша з Ол. Кониським // Нова Україна. – 1923. – Ч. XI (листоп.) – С. 158-159.
10. Українська культура.: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993, – 592 с; іл.

11. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – 650 с.
12. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С.3-23.
13. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і Український літературний процес кінця 50-х – 60-х років ХІХ ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 216 с.
14. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Полтави. Вісті (Положення шкільного образования в Полтаві) // Основа. – 1861. – Май. – С. 71-74.
15. Переходовець Ол. (Кониський О.). Листи з дороги (із Херсона) // Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 145-148.
16. Кониський О. Дорожні заметки (Из Кременчуга) // Основа. – 1862. – Февраль. – С. 55-58.
17. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Млинів // Основа. – 1862. – Май. – С. 19-22.
18. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Старих Санжар // Основа. – 1862. – Май. – С. 11-16.
19. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Лубенського уезду // Основа. – 1862. – Май. – С. 16-19.
20. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л.Винар, І. Гирич. Ч. I і II. – Нью-Йорк-Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с.
21. Спасович В. Лист до Кониський О.Я. від 13. I. 1873. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.107. – Арк. 1.
22. Кониський О.Я. Лист до Федьковича Ю.А. 1876. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.482. – Арк. 2.
23. Кониський О. Листи про Ірландію. // Світ. – № 10. – С. 23-26.
24. Єфремов С. В тісних рамцях // Слово і час. – 1992. – № 5. – С. 22-31.
25. Канцелярія Киевского отделения цензора // ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.226. – Арк. 233.
26. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – 650 с.
27. Кониський О.Я. 56 листів до Шрага І.Л. // ЧИМ (Чернігів). – Ал. 59-113/603, – Арк. 108.
28. Там само. - Арк. 28.
29. Там само. - Арк. 54.
30. Палієнко М. Діяльність редакції „Киевской старины” в оцінці жандармського агента (1900 р.) // Київська старовина. – 1997. – № 1. – С. 74-85.
31. Франко І. Про жите і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – 36 с.
32. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: МП „Райдуга”, 1992. – 524 с. – Репр. відтворення вид. 1913 р.
33. Студинський К. Зв’язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862-1866 // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 271-338.
34. Возняк М. Журнальні плани Франка в рр. 1884-86 // Україна. – 1927. – № 3. – С. 17-88.

35. Кониський О.Я. Лист до [Франка І.Я.] з Києва від 7. X. 1884. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1602. – Арк. 2.
36. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 84-98.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Кониський О.Я. „Літературна хроніка” кореспонденція до „Зорі” [1885]. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 2.
42. Кониський О. Запросини до передплати на часопис „Зоря” [кінець 1884 р.], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.17 – Спр.1601. – Арк. 334.
43. Черниговское ГЖУ // ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.2, 3, 8. – Арк. 11.
44. Матеріали допитів А.А. Богословського по старій громаді // ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.830. – Спр.41а. – Арк. 22.
45. Сидоренко О. Популяризатор культурних надбань // Образотворче мистецтво. – 1994. – № 1. – С. 6.
46. Грушевський М. Лист до Кониського О.Я. 17/29. III. 1897. Автограф Марії Грушевської // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 2.
47. Кониський Олександр Якович. Барвінський Олександр – Грінченко Марії Миколаївні. Лист 24 вересня 1926 р. з Львова в []. Наводиться текст листа Б.Грінченка до О.Кониського // ІР НБУВ. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.245. – Арк. 2.
48. Кониський Олександр Якович, про нього. Возняк Михайло. Драгоманов у відновленій „Правді”. (З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього. (Стаття). 20 рр. XX ст. Машинопис. Є правки олівцем // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.14697. – Арк. 105.
49. Кониський О.Я. Лист Петрову Миколі Івановичу від 2 серпня 1883 р. // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.13126. – Арк. 1.
50. Гніп М. Передмова // Кониський О. Оповідання. – Харків: Дніпропетровське державне вид-во України, 1930. – С. 3-12.
51. Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862-1866 // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 271-338.
52. Возняк М. Драгоманов у відновленій „Правді”. З додатком його листів до Ол. Кониського й Ол. Барвінського та й останнього до нього // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1930. – Кн. 5. – С. 229-329.
53. Кониський О.Я. 56 листів до Шрага І.Л. // ЧІМ (Чернігів). – Ал. 59-113/603, – Арк. 108.
54. Дорошенко В. Герой національної праці // Календар „Відродження” на 1955 р. – Буенос-Айрес, [1955]. – С. 98-106.
55. Кониський О.Я. Віщування про ХХ вік // Правда. – 1892. – Вип. ІІ. – С. 92; Вип. V. – С. 281.

56. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1951. – С. 24-36.

57. Зайцева З.І. „Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-135.

58. Перебендя О. [Псевдонім Кониського Олександра Яковича]. Лист Кримському Агатангелу Юхимовичу 12 лютого [1897] з [] // ІР НБУВ. – Ф.ХХХVI. – Оп.1. – Спр.416. – Арк. 2.

59. Зайцева З.І. „Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-135.

60. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи „Записок” (3 додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 339-390.

61. Зайцева З.І. „Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-135.

62. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. І. Листування І.Франка і М.Драгоманова. – К.: ДВУ, 1928. – С. 347-415.

63. Грушевський М. Ювілей львівських „Записок” і постулати Української Академії наук // Україна. – 1930. – Кн. 40. – С. 5.

64. Грушевський М. В двадцятиліття заснування українського наукового товариства в Києві і його видавництва. Велике діло // Україна. – 1929. – Січ. – лют. – С. 3-9.

65. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. 1892-1930. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 254 с.

66. Справозданне про діяльність і розвиток Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ (Впоряд. Ол. Барвінський). – 1893. – Т. 2. – С. 182-195.

67. Крип'якевич І.П. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХII. – С. 392-411.

68. Грушевський М. Лист до Кониського О.Я. від 28.XI/8.XII. 1897, Рукою М.Грушевського // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.60. – Арк. 3.

69. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1883-1939). – Львів: Світ, 1991. – 104 с.

70. Цит. за: Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955. – С. 108.

71. [Перебендя] [Кониський]. Лист [Нечую-Левицькому Івану Семеновичу від 16 січня 1885 р. з Києва до [] // ІР НБУВ – Ф.І. – Оп.1. – Спр.27969. – Арк. 2.

72. Кониський О.Я. Лист [Петрову] Миколі Івановичу від 29 лютого 1883 р. з Києва в [] // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.13125. – Арк. 1.

73. Кониський О. Листи про Ірландію. – Львів: З друк. НТШ, 1904. – 63 с.
74. Доманицький В. Библиографический указатель сочинений А.Я. Конисского, написанных по-малорусски // Киевская старина. – 1901. – Январь. – С. 131-151.
75. Кониський О. Лист до [Романчука] від 10/22. IV. 1878. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.37. – Арк. 2.
76. Донесение агента гжу М.Железняка от 2 янв. 1900 г. О распространении Кониським А.Я. нелегальной украинской литературы и книг среди народа // ЦДІАУК. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.536. – Арк. 143.
77. Кониський О. Турботи українського письменника і видавця // Руслан. – 1902. – № 18-23.
78. Кучинський М. Літературно-видавнича діяльність Володимира Науменка – редактора журналу „Київська старовина” // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 103-114.
79. Крижанівський С. „Вік”: антологія і видавництво // Історичний календар, 98/ Упор. А.Денисенко, В. Туркевич. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв, 1997. – Вип. 4. – С. 265.
80. Маркович Д. Лист до Кониського О.Я. від 13. XI. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.95. – Арк. 2
81. Берло Г. З листування Василя Доманицького // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX початку XX століття. – [Б.м.]: ДВУ, 1927. – С. 226-238.
82. Львов А. До 80-річчя збірки поезії „Вік” // Українські Вісті. – 1980. – Ч. 35. – 10 вересня.
83. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 92-101.
84. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 20-24.
85. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. В 2-х т. – Т.1. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.

О. В.Пономаренко,
ст. викладач

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Складні історичні, політичні, економічні процеси, які відбувались протягом всієї історії України, зумовлювали непослідовні, часто неадекватні дії її еліти, що призводило до втрати авторитету, довіри як з боку українського населення, так і на міжнародній арені. Гетерогенність українського суспільства, яка особливо була виражена в XVII столітті, постійні війни, як внутрішні так і зовнішні, сприяли поглибленню хаотичності суспільних відносин, втраті моральних цінностей. Дії політиків часто визначалися непрофесійністю, обмеженістю політичного мислення, відсутністю загальнонаціональної мети.

І на сьогоднішній день причини негараздів українського буття політологи вбачають переважно у несформованості, хаотичності, ситуативності влади, залежної від архаїчних традицій. Явний доказ слабкості влади вбачається у постійному порушенні всіма гілками законодавства, Конституції, тобто у сваволі. Посада і гроші визначають „елітність” і авторитет представників влади.

Передусім слід відзначити, що дані тенденції ми отримали далеко не сьогодні, вони визрівали і проявлялись протягом усієї української історії, яка, як відомо, має закономірність своєрідного повторення у видозміні її форми. А це означає, що і на сучасному етапі треба враховувати досвід попередників.

Найбільш колоритною добою, коли Україна то отримувала, то втрачала свою державність, виступала і суб'єктом політики на міжнародній арені, і територією – сателітом Польщі, Туреччини, Московського царства, була доба Гетьманщини. Філософсько-політична криза, суть якої полягала у зміні орієнтації на Річ Посполиту та у формуванні відносин з Росією, поряд з визріванням розуміння національної самостійності та державності призводила до виникнення різного роду суперечностей. Ці суперечності знаходять свій вираз у політиці Ю. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, І. Мазепи тощо [13, с. 7]. Балансування між минулим і майбутнім в осмисленні кращого буття зумовлювало своєрідну незавершеність української державності, поступове послаблення влади гетьманів і втрату здобутих цінностей.

Отже, враховуючи те, що українська політична думка формувалася упродовж століть внаслідок взаємодії, синтезу і напластувань багатьох ідей, що були актуальні колись і не втратили своєї значущості тепер (ідея єдності, внутрішньої консолідації, вірності договорам тощо), причому реалії політичного життя, як правило, демонстрували протилежне, актуальним є виділення тенденцій, які визначали специфіку політичної думки.

Даний період української історії мав особливе значення, хоча і не завершився встановленням національної держави. Але наявність певних інститутів, правлячої верхівки і бюрократичного апарату, що позиціонували себе як зародки сформованої державності, можна вважати одним з кроків до її затвердження. В цьому сенсі слід прослідкувати позиції гетьмана, козацької старшини, представників православної церкви для того, щоб, спираючись на історичний досвід, виділити загальні тенденції, сприяти формуванню сучасної методології управління.

Слід зазначити, що дана тема неодноразово знаходила відображення в XIX – XX століттях. Зокрема спроби пояснення суті політичних явищ притаманні невідомому авторові „Історії Русів”, Бантиш-Коменському, представникам народницької школи XIX століття (П. Кулішу, М. Костомарову, М. Драгоманову, В. Антоновичу, М. Грушевському). Ці дослідники намагались осмислити дипломатичні невдачі гетьмана і козацької старшини, пояснюючи останні божественним провидінням, недостатністю цивілізації, культури, патріотизму, недобррозичливістю

Польщі та ворожою політикою імперської Росії стосовно Малоросії і українців, жаданням збагатити Росію і Російську православну церкву за рахунок українських багатств тощо.

Починаючи з другої половини ХХ століття, в зв'язку з актуалізацією процесів, пов'язаних з національною політикою, в українській історичній і історико-філософській літературі знову починають згадувати події ХVІІ століття, аналізуючи їх як початки державотворення. Такі автори, як В. Шевчук, Н. Яковенко, С. Плохій торкаються певних аспектів політологічної думки доби Гетьманщини, акцентуючи увагу на різному ступені державотворчого мислення козацької еліти, ролі релігії. Ґрунтовно проаналізована філософська думка ХVІІ – ХVІІІ ст., як світоглядно-методологічна база гетьманської влади і суспільства, В. Нічик, В.Горським, В. Шевченком, В. Кашубою, Я. Стратієм, І. Огородником Проте комплексно дана проблематика практично не досліджувалась.

Тому мета даної розвідки полягає в тому, щоб дослідити особливості політичної думки в Україні доби Гетьманщини.

Дослідження специфіки політичної думки може спиратись на різні методики. Проте в процесі дослідження вважаємо за доцільне скористатись доказовою методикою, яка робить наголос на системність. Більше того, наукове дослідження з погляду доказовості шукає відповіді на конкретні питання, котрі весь час супроводжують людське життя. Отже, різноманітна аргументація „за” і „проти” сприяє визнанню і вирішенню поставлених проблем.

Методико-методологічним орієнтиром є дослідження політичної та соціально-філософської думки М. Михальченка, В.Шевченка, С.Плохія, Н.Яковенко тощо.

Важливим принципом буття українського народу, який характеризував українське суспільство ще з прадавніх часів і може пояснити багато чого в світогляді українського народу доби Київської Русі, козацької Гетьманщини і навіть сьогодення нашої держави, є принцип „собісобства” або етнокультурної спорідненості, який наголошував на тому, що причина народу в самому народі [14, с.76]. Тому будь-які непорозуміння, конфлікти в суспільному житті українська громада намагалась вирішувати, шукаючи правди [3, с. 5], яка, наприклад, в Київській Русі, мала вічевий характер і сприймалась як керівництво до дій. Громада (віче) приймала загальне рішення, яке розумілося як таке, що співпадало з рішенням князя.

Слід зазначити, що доки народ мав свою державність, наприклад Київську Русь, зі своїм владним центром, навколо якого згуртовувалося життя громади, доти всі події співвідносились з цим центром. Тривале перебування під владою Великого князівства литовського, „лімітрофне” положення по відношенню до Золотої Орди, „межове” становище між польською і великоруською державою, потенційна економічна нестабільність спричиняли формування різного, іноді протилежного розуміння провідниками спільноти своїх позицій, засобів, дій. Визнання чужої влади, тим більше в такому її різноманітті, призводило до втрати

згуртованості, провокуючи конфлікти як з зовнішнім ворогом, так і з власними побратимами.

Особливість соціального життя України (Малоросії) XVII століття полягала у відсутності впродовж тривалого часу власної держави і упорядкованих релігійних відносин. Безумовно, це не могло сприяти виробленню в українському суспільстві сталих цінностей і певних традицій державного устрою, що в подальшому породжувало невміння формувати свої позиції.

В результаті Визвольної війни Б. Хмельницького 1648 – 1654 рр. на Лівобережній і частково Правобережній Україні створюється державність, яка в джерелах тих часів часто зустрічається під назвою „Малоросія” або „Гетьманщина”, іноді „Україна”.

Визвольна війна українського народу середини XVII ст., спровокована приватним інтересом, проте легітимізована гаслами боротьби за віру, проти порушення прав козацтва і суспільного стану та направлена в першу чергу проти польського панства, перетворила козацьке повстання на потужну силу, яка об'єднала і втягла в свій вир майже всі прошарки суспільства: від традиційних союзників козаччини – міщанства та селянства, до обережнішого православного духовенства.

Утворення козацької держави на чолі з гетьманом під протекторатом Московського царства середини XVII ст. сприяло зміні геополітичної ситуації на Лівобережній Україні: до 1654 року в Малоросії, як і на правому березі Дніпра, переважало велике шляхетське землеволодіння і землеволодіння монастирське. Проте народний рух 1648 – 1654 року приніс зміни, зокрема володарів, але ж різні стани, що формували козацьку верству, і при нових політичних відносинах не полишали своїх амбіцій, які успадкували від попередньої влади. Це можна прослідкувати з петиції козаків до царя 1669 року, в якій у пункті 17 наголошується на тому, що „піддалися вони під високу руку його царської величності та б'ють чолом, щоб його царська величність звелів дати їм привілея з вислими печатками, один на вольності козацькі, а другий на вольності шляхетські, аби було це незрушно на вічні часи. А коли те отримують, то вони самі роздивляться поміж себе: хто козак, той матиме козацьку вольність, а хто хлібороб-селянин, той віддаватиме звичні повинності, як це було і раніше” [4, с. 139].

Отже, реорганізація політичних відносин не змінила суті цих відносин, змінивши лише певні напрямки: політико-правові, економіко-господарські, які фіксувались гетьманськими універсалами, а не литовськими статутами. Тож не відбулось ні заперечення, ні певних кардинальних змін українського буття, а постала лише інша парадигма його функціонування. До того ж новосформований бюрократичний апарат значною мірою складався з елементів старої влади, наприклад, шляхтичів, що мали знання про державне управління „заставивши на себя работать несколько разных народностей” [5, с. 161], і різностанової старшини, яка своє розуміння рівності пов'язувала з бажанням зайняти місця панів, утиски яких терпіла в минулому.

Легалізована та легітимізована козацька верства, яка після Визвольної війни Хмельницького стала провідною на Гетьманщині, об'єднувала в собі всі стани, які за висловом П. Куліша, „перебували в козаках одинично, всі спирались на них корпоративно, всі знаходили в їхньому устрої при нужді те, що шукали” [6, с. 167]. Однак об'єднані спільною метою – боротьбою з польським панством, ці верстви суспільства бачили своє майбутнє по-різному.

Щоб охарактеризувати тенденції в політичному житті народу Малоросії, слід звернути увагу на особливості розуміння світу, що визначились в українській думці XVII століття. Відчуття світу традиційно знаходить свій вираз у проповідях, поезії, де архетипічного значення набуває образ життя, як моря, безодні, корабля в чи-то спокійній, чи-то бурхливій стихії. „Плаваю и я в море, - зазначає Л. Баранович – среди столь многих обуреваемый, и внутренних и внешних” [9, с. 33]. Важливого значення в зв'язку з цим набуває питання „людина-влада”, яке духовні мислителі (П. Могила, Л. Баранович, Г. Сковорода) намагаються пояснити, розглядаючи суспільство і державу.

Суспільство в українській філософії розуміється як система компенсації нездібностей або як система взаємної допомоги людей, які мають різні здібності. Людська свобода, особливо в даний період, досить щільно межувала з рівністю, причому вона характеризувалась визнанням рівними нерівних здібностей людей, завдяки чому вони доповнювали одне одного, утворюючи суспільство. Тому різниця між людьми полягала в тому, які духовні дари вони отримали від Бога. Власник певного дару, вважалось, не має підстав претендувати на більші пільги, ніж це потрібно для виконання його справи. Отже, нагромадження з боку панства багатства в результаті насилля, тобто відібрання права пільги інших на забезпечення свого дару, задля власного забезпечення і отримання влади викликало природну ненависть до нього.

В другій половині XVII століття в Україні особливо актуалізуються проблеми національного характеру. Вплив реформації і Просвітництва змусив згадати старі традиції, які вона мала в державний період – період Київської Русі. І хоча в Україні людина розумілась вільною, розуміння держави було традиційним аж до XIX століття. Держава розглядалась як особлива форма повної власності, котра проявляється у володінні (гетьманом, царем) певним народом з його матеріальними багатствами. Отже, гетьман репрезентував не лише військо, але й цілу Малоросію, виступаючи для козацтва в ролі прямого зверхника, а для решти населення Малоросії – найвищого арбітра.

Однак, згідно з пануючими в тодішній Європі уявленнями про легітимність воєн і державних утворень, гетьмани не мали жодних династичних прав на управління тією територією, яка перебувала під їхнім контролем, адже козацька верхівка не могла історично обґрунтувати права, яких вимагала. Тяглість минулого не можна було простежити через династичні зв'язки, бо козаки були простолюдом. У зв'язку з тим, що жодна верства не може панувати виключно силою,

гетьман змушений був шукати історично і політично обґрунтовану законність і легітимність. Виходячи з цих міркувань, згідно бачення гетьмана, політика в Україні передбачала міцний союз або навіть патронат таких потужних сусідів, як Московське царство, Польща чи Турецька держава. Таким чином, гетьмани намагались не творити політику в інтересах державності, а шукати, з ким краще піти, незважаючи на те, що така зовнішньополітична залежність, особливо після Переяславської Ради, послаблювала їхню владу.

Так, наприклад, І. Брюховецький, виходець з низів суспільства, оцінював ситуацію відповідно до свого хлопського розуміння політики. Орієнтуючись на рядове січове козацтво, він особливо наголошує на рівності. П. Куліш у „Чорній раді”, де події трактується відповідно до „Літописа” С. Величка, так характеризує програму Брюховецького: „Не знатиме під моєю булавою жодного козака, або козацької старшини над собою паном: усі будемо рівні”. [8, с. 102]. Чи „У нас на січі чи Гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік – усе рівний товариш, усе християнська душа”. (Виділено автором – О. Пономаренко).

Але досить скоро зрозумівши, що діставши булаву хитрими інтригами, не так легко втриматись на гетьманській посаді, бо „до булави треба й голови”, Брюховецький їде до Москви для того, щоб там укріпити своє політичне і соціальне становище. Не впевнений у легітимності своєї влади, Брюховецький намагається утвердитись за допомогою авторитетної влади в особі Москви, жертвуючи своїми правами - „щоб гетьману без волі государевої із чужими землями не зсилатися” [11, с. 266], і правами державності, яку він представляє - „щоб козаків, і міщан, і їхні землі, і млини, і всілякі угіддя, і оренди, і комори переписати і в суму покласти число козакам, а з міщан і з поселян та з їх угідь побори брати, щоб звільнених нікого не було” [11, с. 263]. Це, звичайно, аж ніяк не зміцнювало владу гетьмана.

В свою чергу будь-яке послаблення влади гетьмана призводило до жорсткої опозиції з боку старшини, яка, сприймаючи себе рівною гетьману, перебільшувала розуміння своїх „вольностей”. Відокремившись від основної маси козацтва і створивши особливий аристократичний прошарок, так зване „знатне військове товариство”, на яке спирався в своїй політиці гетьман, вона отримала багато привілеїв, причому одним з головних було право володіти земельними ділянками. Однак, сформувавшись, як земельна аристократія, старшина не мала ідеологічної опори для свого існування, а відсутність національно-державницької ідеології і мети, яких не могли запропонувати гетьмани через постійне хитання від Москви до Москви, сприяло зосередженню уваги старшини на своїх вольностях.

Спонтанність же формування елітних верств старшини сприяла розгортанню як міжстанових, так і внутрішньостанових конфліктів. Боротьбою за цінності Древнього Адама називав ці відносини поважний церковний ієрарх Лазар Баранович, характеризуючи їх в одному зі своїх віршів так:

„Як в морі човен хвилі хитають,
так Україну війни донимають”.

Або і гірше: човен в морі плава,
В крові Україна. В чварах гине слава!
Над морем, Боже, пан Ти і вітрами –
Дай, щоб затихли бурі поміж нами [12, с. 207].

Тож постійна внутрішня боротьба за маєтності і зовнішня за вольності визначала специфіку існування старшини.

Дана козацька, так би мовити, еліта, здобуваючи освіту за кордоном в католицьких навчальних закладах, що світоглядно відбивалося на їхньому житті, переймалась філософією томізму, основним поширеним філософським принципом якого було визнання права підданих на повстання проти тиранічної влади. Тому проведення гетьманом політики, що не співпадала з інтересами того чи іншого стану, розглядалась як посягання на вольності, а слабкість його влади трактувалась як нездатність до влади, що в підсумку викликало супротив. І хоча така традиційна козацька поведінка за часів Хмельницького придушувалась волею останнього, однак в наступні часи „Руїни” саме старшинський елемент найбільше сприяв дезорганізації і отже послабленню державності.

За таких умов при відсутності реального консенсусу в суспільстві рушійною об'єднавчою силою повинна була виступити саме еліта, яка могла б сприяти його консолідації, проте сегментоване суспільство могла об'єднати лише високоосвічена професійна національна еліта, що мала до цього хист. Її представники в той час підтримували інтереси Польської держави, малоосвічена ж козацька верства більше переймалась матеріальними цінностями. Так, проаналізувавши історію українського народу, П. Куліш дійшов висновку, що все зле й лихе в Україні „сталось через політичну темряву, - через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не спиралась на єдину філософію, достойну свого імені” [7].

Отже, в русі до держави вирішальну роль відігравав внутрішній фактор, який полягав у відсутності спільного розуміння України, а також методу об'єднання в цілісну територію, що в кінцевому підсумку і визначало специфіку політики Гетьманщини.

Незважаючи на те, що в Малоросії православна релігія була організаційно роз'єднаною на Київську митрополію і ряд ставропігій, включаючи Чернігівську архієпіскопію, православ'я виступало об'єднуючим началом, яке більш послідовно виражало інтереси населення.

Зміцнившись, особливо внаслідок реформ Петра Могили, коли право надання церковним осередкам статусу ставропігій належало не королю, а православному митрополиту, церква постала як новий централізований та ідеологічний інститут. До того ж формальна залежність від Константинополя, що полягала в затвердженні патріархом нового митрополита, якого залежно від обставин обирав собор або призначав король, сприяла утворенню церкви як самостійного

суб'єкта політики. Релігійні гасла, які запропонував Богдан Хмельницький, щоб надати козацтву статус легітимності і залучити до нього всі верстви українського суспільства, зробили православ'я домінуючою конфесією в козацькій державності. Однак концентрація необмеженої влади в руках гетьмана суперечила ідеї домінації духовної влади над світською.

І хоча представники вищої церковної ієрархії в Україні, що були представлені шляхетським станом і не визнавали влади гетьмана, як і відповідно повної влади московського царя через абсолютизм правління, і зберігали традиції лояльності щодо Варшавської влади, вироблені ще в Могілянську епоху (про що свідчить позиція С. Косова), однак пов'язані матеріально з гетьманською владою, до того ж відчуваючи надійний захист з боку Хмельницького, орієнтувалися на гетьманську владу. Вміле лавірування гетьмана між антимосковськими і промосковськими партіями, коли останньому доводилось розв'язувати конфлікти як світського, так і релігійного характеру, надавало йому верховне право патронату над церквою, яке раніше належало королю.

Але після смерті Хмельницького обставини змінилися. Політична Руїна була пов'язана з церковною. На владну арену виступає гетьмансько-старшинська влада, опозицією якій час від часу ставало Запоріжжя. У містах формується нова влада у вигляді прибуваючого з Москви російського воєводства, що посилюється внаслідок урядування Брюховецького.

В Україні було одночасно два митрополити на Правобережжі та „місцєблуститель” на території Гетьманщини За Богдана Хмельницького Москва ще не вживала заходів щодо підкорення Київської митрополії Московському патріархові, в „Переяславських” статтях не згадувалось про релігію. За Івана Виговського ситуація докорінно змінилась, адже митрополитом було обрано Діонісія Балабана, про що не було попереджено Москву, а сам гетьман перейшов на бік поляків. Крім того, малороси зверталися до московського уряду, щоб духовництво московське перебувало під владою константинопольського патріарха [1, с. 58]. Тому вже у „Переяславських” статтях 1659 року було вміщено положення про духовну владу московського патріарха.

Однак стан духовенства був специфічний: підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріарху через віддаленість останнього сприяло певній самостійності, але слабкість патріархату через залежність його від Туреччини призводила до суперечливих дій з боку останнього. Так, наприклад, патріархи могли накладати і знімати анафеми залежно від розстановки політичних сил. Брюховецький, Многогрішний відчули на собі результат політичних ігор. Так, у 1670 році протопоп Романовський, що представляв інтереси Дорошенка – союзника султана, вимагав анафеми Многогрішному, що і отримав від патріарха. Коли ж через деякий час з Москви приїхав посол і теж просив, але вже прощальну грамоту Многогрішному, константинопольський патріарх теж її надав [1, с. 63]. Отже,

непослідовність патріарха через слабкість влади внаслідок залежності від Туреччини не сприяла утвердженню авторитету Константинопольського патріарха.

Слід зазначити, що церква виступала єдиною важливою українською інституцією, яка, принаймні, частково інтегрувалася в імперську структуру. Адміністративні практики, закони, система податків (зокрема подушний) та військова повинність, властиві Росії, не були запроваджені в Гетьманщині. Поєднання військової козацької адміністративної структури з польсько-литовськими інститутами створювали адміністративну систему, яка різко відрізняла Гетьманщину від Росії. Об'єднувала ж їх лише влада царя.

Отже, щоб не втратити Гетьманщину, де в російського уряду не було відданих осіб, тому що „гетьмани Юрій Хмельницький і Виговський, а також митрополит Д. Балабан зрадили і зорієнтувались на Польщу” [1, с. 71] „ була зроблена ставка на єдиного після віддалення Балабана єпископа в Малоросії Чернігівського Лазаря Барановича, який після смерті Сильвестра Косова стає Блудителем Київської митрополії. [1, с. 71].

Оскільки гетьмани часто змінювались і ще частіше змінювали свою орієнтацію, Баранович, споглядаючи ці перипетії, зробив висновок, що „роком управляються и на авось действуют”. Тому компенсувати відсутність національної держави релігійний і політичний діяч намагався „Духовною Україною”. Таким чином, духовна влада, яку уособлював єпископ часто поєднувала в собі функції світської. Особливо після зради І. Брюховецького, коли Баранович був надзвичайно корисний для російського уряду, архієпископ намагається проводити свою політику.

З одного боку Баранович вважав за необхідне приєднання до Москви, вбачаючи в православному монархові не лише запоруку внутрішнього миру, але й гарантію від ісламської загрози. В своєму творі „Труби словес проповідних” автор, називаючи царя орлом, уславлює його як найвищого і справедливого суддю: „...Орел всюди смотрить,

Аще кто добры творить, или
в царстві лотрить.
Меч злomu, а добромy
Вінець зготований,
Злий будет покаранный,
А добрый вічаный”. [13, с. 2]

З іншого боку, він вмовляв московський уряд робити поступки козакам, наголошуючи на тому, що саме в їх особі уряд знайде надійний захист від поляків. „Сусідство ненадійне – писав він про поляків, - яка не є собака, але для вовків вона потрібна. Не раз вони дали себе пізнати ляхам” [9, с. 354]. Нерозуміння урядовцями козацької сили знаходило у Барановича такі поради: „якщо це рідне нашого українського краю, - писав він, - то чим його перехрестить? Покропити тільки освяченою водою, і, хоча він чорний, записати в білу книгу” [2, арк. 84]. В інтересах Малоросії Баранович клопоче про направлення до Малоросії

московського війська для захисту від турків і поляків, але категорично виступає проти перебування воєвод. [1, с. 75]. Крім того, Баранович розділяє Чернігівську архієпископію на протопопії, що не співпадали з полковим поділом, населення яких незалежно від стану в світоглядно-церковному плані було підпорядковане архієпископу. [15, с. 13].

Розуміючи себе репрезентантом гетьманської влади під протекторатом Московського царства, вважаючи себе послідовною в політиці на відміну від гетьманів силою, Л.Баранович, активно втручається в політичне життя Гетьманщини. Однак, через відсутність митрополита, нез'ясованість остаточних стосунків українського православ'я і московської патріархії духовні особи, часом зовсім невідповідні, наприклад протопопи Филімонович та Адамович, входили в особливе довір'я московського уряду й стояли на перешкоді повноті гетьманської влади.

Виходячи з цього, гетьмани, бажаючи позбутись впливу власних ієрархів і сумнівних осіб з боку Московського царства, прагнули встановлення офіційного духовного російського протекторату. Так, наприклад, Брюховецький в Московських статтях наголошує на тому, щоб „ в Києве на митрополюю, по указу государскому, руськой святитель с Москвы посланный был ” [11, с. 270]. Бажаючи всілякими мірами притиснути духовенство, Баранович віднімав маєтності у Печерського монастиря і у Чернігівського архієпископа, при цьому писав до Москви, щоб відмовляли „попам, которые из Малороссийских городов без ведома гетманского и войскового к Москве ездят и выпрашивают себе маєтности” [11, с. 339]. А вже гетьман Самойлович заборонив будь-яке спілкування українських ієрархів з Гетьманщиною і з Московією.

Таким чином, суперечливе розуміння влади, гетьмансько-старшинської і духовної, при створенні козацької держави, перетворилось в період „Руїни” в конфлікт влад, коли світська влада не явно, а іноді і явно конфліктувала з владою духовною.

Підбиваючи підсумки нашому короткому дослідженню, слід зазначити, що в політиці Гетьманщини можна прослідкувати дві головні тенденції: гетьмансько-старшинську та релігійну. Споглядаючи дані тенденції, російський політикум не міг не скористатись політичними обставинами, надаючи військово-політичну підтримку як гетьманові, так і старшині, що ще більше відсікало гетьмансько-старшинське бачення України, її ідейне згуртування, що повинне було знаходитись в руках духівництва. Але стан останнього відзначався своєю специфічністю. Не визнаючи протягом тривалого часу протекторату російського патріарха, а продовжуючи орієнтуватись на Константинопольський духовний провід сприяє тому, що виникає непорозуміння між світською і духовною владою в Малоросії. Отже, логічним є те, що Росія для досягнення своїх імперських цілей змушена була робити акцент на козацьку старшину.

Таким чином, в зазначених політичних тенденціях доби Гетьманщини можна виділити специфічні риси: відсутність спільного розуміння України з боку гетьмана і козацької старшини, єдиного методу

об'єднання в цілісну територію, наявність значних невідповідностей між політикою гетьмана і православного духовенства.

Дана розвідка торкається лише певного пласту проблем, які пов'язані з необхідністю дослідження даного періоду, пояснення яких може слугувати формуванню сучасної теорії управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1872. - Т.V. – Ч. I. – 347 с.
2. Баранович Л. Меч духовный... – К, 1666.
3. Велесова книга / Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. – К., 1996. – 224 с.
4. Величко С. Летопись событий о Юго-Западной России XVII в.: в 4-х т. – К., 1864. – Т. 3.
5. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1877. - Т. 2.
6. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1877. - Т. 1.
7. Куліш П. Твори: У 2 – х Т. – К., 1994. – Т. 1.
8. Куліш П. Чорна рада. – К., 1998.
9. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865.
10. Трубы на дни нарочитыя. – К., 1674.
11. Універсали українських гетьманів. – Київ – Львів, 2004.
12. Чернігівські Афіни / Передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А. Макарова. – К.: 2002.
13. Шевченко В.І. Соціокультурні та філософські підстави вищої освіти у Чернігові. – Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001.
14. Шевченко В.І. Українська людина: час і потреба самоопанування // Сіверянський літопис. – 1997. – с. 68 – 78.
15. Шевченко В.І. Філософська зоря Лазаря Барановича. – К., 2001.

І.М.Акименко,

кандидат історичних наук

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКО-ІПЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII СТ.)

Історія українських православних монастирів була б неповною, якби її розглядали тільки як релігійний інститут, повністю ізольований від духовної культури народу. Кінець XVII- початок XVIII ст. в історії української культури сучасні дослідники вважають у багатьох відношеннях переломним. На ґрунті швидкоплинних політичних подій: української національної революції XVII ст., підписання Зборівської (1649 р.) та Переяславської (1654 р.) угод, утворення Гетьманської

держави, поступового переходу під Російську імперію відбувався процес тісного переплетіння світської та церковної політики, що в свою чергу спричинило прискорення активізації православ'я. Крім того, на теренах Лівобережжя цього часу спостерігалось поступове включення православних осередків у національно - духовне відродження. Починаючи з другої половини XVII ст. кількість православних осередків невпинно зростала, а це в свою чергу надавало більшій можливості для розвитку культурно-просвітницької діяльності. Вплив української православної церкви та її інституцій на всі сфери духовного життя людей був очевидний. Влада православ'я пронизувала все: культуру, ідеологію, сімейно-побутову сферу.

На чернігівських землях у XVII- XVIII ст. існувало біля півтора десятків православних монастирів. Серед них стародавні та відомі поза межами Чернігівщини: Єлецький, Троїцько-Іллінський та П'ятницький у Чернігові, Спасо-Преображенський у Новгород-Сіверському, Густинський біля Прилук та інші. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир в кінці XVII ст. був відомий не тільки як великий землевласник, але й як один з центрів культурно-просвітницької діяльності в Лівобережній Україні (1).

Діяльність цієї православної обителі, враховуючи відомі та новодосліджені історичні матеріали, можна поділити на такі аспекти: видавнича справа, створення монастирської бібліотеки та спорудження архітектурних будівель монастиря як формування провідного напрямку в українській архітектурі другої половини XVII – початку XVIII ст. Багатоплановість напрямків діяльності обителі дає можливість розглянути нам один з найбільш значимих – книгодрукарську справу.

Поширення книгодрукування в українських землях з XVII ст. було викликано внутрішніми потребами православної церкви як панівної духовної та ідеологічної сили. Прагнення якнайшвидше подолати язичництво, протистояти різним релігійним напрямкам. Примусило православні інституції перетворити книгодрукування в ефективний засіб по розповсюдженню православного віровчення. Монастирі та церкви були не тільки першими замовниками, а й головними фінансовими гарантами видавничої справи. Зацікавленість української православної церкви у подальшому розвитку друкарства, привели до розповсюдження його в різних регіонах Лівобережної України. Для Чернігівського краю саме розвиток книгодрукування став важливою віхою культурного життя. Тим більше, що національно-визвольні події надали поштовх до активної ідеологічної діяльності – формуванню національно-самобутньої релігійної думки. Першочергову роль у такому процесі мала відігравати видавнича справа. Чернігівська друкарня Троїцько-Іллінського монастиря була не першою в Україні, але за своїм значенням і впливом стала провідною не тільки в Чернігівській єпархії, а й по всьому Північному Лівобережжю.

Історія заснування друкарні у Троїцько-Іллінському монастирі починається з другої половини XVII ст. Ініціював її відомий церковний та політичний діяч XVII ст. архієпископ Чернігівської кафедри Лазар Баранович. Досліджена джерельна база не дає відповіді на визначенню

період організації друкарні. На думку Т.Каменєвої, становлення друкарської справи почалося з 1675 р., коли засновник монастирської друкарні архієпископ Лазар Баранович перевів її з Новгород-Сіверського. Однак, у більш ранніх працях, в тому числі в “Историко-статистическом описаний Черниговской епархии” Філарета (Гумілевського) підкреслюється, що початок видавничої справи при православній обителі розпочався значно раніше. За його даними, друкарня ще тоді Іллінського монастиря існувала задовго до відкриття друкарні у місті Новгород-Сіверському. Обгрутовується така точка зору Гумілевським тим, що у 1675 р. в Чернігові був надрукований “Часослов”, у 1676 р. - “Скарбниця” І.Галятівського і тільки у 1678 р. в Новгород-Сіверському були видані “Анологион” та “Общая Минея”. Лише після цього Лазар Баранович вирішив для удосконалення чернігівської Іллінської друкарні перевезти все друкарське обладнання до монастиря. Тим більше, що у 1678 р. в новгород - сіверській друкарні сталася велика пожежа, яка остаточно вирішила проблему на користь Чернігова (2). 7 вересня 1679 р. Лазар Баранович розповсюдив Універсал про утворення чернігівської друкарні (3). Ним також було підготовлено ще один документ про організацію даної установи “Пункта на споряжение ддрукарни”, датований 7 вересня 1679 р., який передбачав підписання договору Л.Барановича з Семеном Ялинським (працював ще в новгород-сіверській друкарні) про умови роботи. З обох сторін умови були жорсткі, ще й потребували такого ж виконання. На організацію та обладнання приміщення друкарні Баранович видав своєму помічникові С.Ялинському 4 тис. злотих. У свою чергу, відповідно договірних умов, обов'язком С.Ялинського була організація роботи майстрів та їх учнів. Втім усі матеріали для друкування книжок повинен був поставляти сам архієпископ Л.Баранович (4). Умовами контракту була передбачена також оплата за виконану роботу. Робітники, які добре володіли російською та польською мовами, отримували підвищену платню. Особлива оплата була за вміння виконувати граверні роботи. Учні працювали безоплатно, отримуючи від архієпископа тільки одяг. Знайти хорошого майстра друкарської справи для Лазаря Барановича було проблематично. Не всі вміли оформляти, переплітати, виконувати інші оздоблювальні роботи. З подальшим розвитком книгодрукування таких людей видавничої справи ставало все більше, однак на початковому етапі їх ще не вистачало. З історії чернігівського періоду монастирської друкарні добре відоме ім'я Семена Ялинського (5). Семен Ялинський був знаним майстром друку. Вчився цьому у Вільно, але з часом втратив інтерес до даної справи. Дійшло до того, що “никто не хотел и глядети на так темное письмо”, друкарську фарбу готував погано “можно было рукою чернило отерти” (6). Друковані ним книги не мали потрібного вигляду, й зрозуміло, не користувалися попитом, що в свою чергу помітно впливало на бюджет друкарні. За пропозицією Л.Барановича, С.Ялинського замінив також майстер з Вільно Лукаш, який значно поліпшив справу, а загалом майстри мінялися часто. На початку XVIII ст. тут працювали складачами Віктор та Іоль, справщиком Аверкій, а

майстром “словолитного художества” Іван Созанський. У зв’язку з цим виникла потреба підготовки спеціалістів з видавництва релігійної літератури. У другій половині XVIII ст. політурня Києво-Печерської Лаври організувала школу підготовки спеціалістів друку - інтролігаторів (7). Джерела свідчать, що їх готували в першу чергу для монастирів, серед яких був і Троїцько-Іллінський монастир в Чернігові. Як бачимо, монастирська друкарня дійсно була заснована в 1679 р., спочатку містилась при архієпископській кафедрі в центрі міста, а з часом її було перенесено до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

Організація та обладнання приміщення друкарні не зайняли багато часу і вже у 1680 р. з друку вийшли перші книжки – “Буквар” та “Псалтырь”. З того часу починається систематичне друкування книг. За підрахунком В. Срезневського друкарня з моменту свого існування до 1761 р. оприлюднила понад 46 видань (8). Видавнича справа для монастиря була надто дорогим заняттям. Однак покращення матеріального становища обителі на початку XVIII ст. дало можливість утримувати друкарню тільки на власні кошти, а співробітників брати з числа ченців. Головним і коштовним для книгодрукування був папір. Всі інші матеріали, в тому числі літери та фарби не потребували великих затрат. Папір у XVII ст. завозили з Росії у зв’язку з чим для Л. Барановича він обходився дуже дорого, тому пізніше архієпископ почав турбуватися про створення власного паперового виробництва. Доводилося друкувати книжки на іноземному та російському папері. Єдиний, хто згодом допоміг обителі в організації паперового виробництва, став гетьман Іван Мазепа.

На початку XVIII ст., як свідчать джерела, монастир мав два власні паперові млини на р. Немільня. Папір, на якому друкували книжки до другої половини XVIII ст., і який виробляли монастирські папірні був міцний та еластичний. Він добре вбирав фарбу, внаслідок чого відбитки з літер і гравюр виходили чіткі. Лише в кінці XVIII ст. з’явився грубий, малоеластичний папір з шорсткою фактурою. Друкувати на ньому було важко, очко літер виходило порване, а відбитки з дереворитів - сірі. Причиною таких змін стало закриття власних папірень у зв’язку з проведеною у 1786 р. секуляризаційною реформою. Новий, добрий папір потрібно було закупати, на що колишня монастирська друкарня не мала достатніх коштів. З появою власного виробництва паперу об’єм випуску друкованої продукції збільшився. Друкували в основному релігійну літературу - псалтирі (1673, 1763 рр.), часослови (1675, 1713, 1715 рр.), молитвослови (1692, 1714, 1749 рр.), службеники (1697, 1717, 1733, 1734 рр.), тріоди (1685 р.), навчальну літературу – азбука духовна (1781, 1782 рр.), псалтир учбовий (1712, 1716, 1720 рр.). Заслужують на увагу віддруковані твори відомих релігійних діячів. Майже всі праці священнослужителів за тематикою були або пізнавального, або полемічного характеру. В кінці XVII - на початку XVIII ст. у зв’язку з ідеологічною війною між православ’ям та католицизмом перевага була на боці друкованої літератури, так з 1680 р. по 1683 р. було видруковано чотири твори антикатолицького спрямування архієпископа Лазаря Барановича, з них три польською мовою а, з листопада 1683 р. -

славнозвісний твір Дмитра Туптала (Ростовського) “Руно орошенное”. Упродовж 1681-1685 рр. було видруковано сім праць польською мовою Іоанікія Гялятовського. Серед значної кількості друкованих видань варто підкреслити богослужбову літературу, насамперед панегірики київський авторів Стефана Яворського, Петра Терлецького, Лаврентія Крощоновича.

Видання чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні мали свій характерний самобутній стиль, завдяки традиціям українського малярства, графіки та оздоблення видань. Зауважимо, що випуск такої кількості та якості літератури потребував удосконалення техніки друку. Майстри друкованої справи запроваджували нові види оформлення титульних аркушів. Титульна сторінка творів повністю гравіювалася за новими зразками, а на звороті була гравюра з зображенням Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря саме там, де знаходилася друкарня або зображення Святої Трійці, в цьому до речі полягав особливий почерк друкарні. Саме завдяки йому монастирські видання називали “книгами Черниговской печати”.

Починаючи з відкриття і до 1721 р. друкарня працювала на піднесенні. Це був період вільного друку, коли монастирські друкарі мали змогу вибирати і друкувати. Для цього було все – досвідчені друкарі, гравери, художники, кошти на спорядження та роботу, високим був і рівень художнього оформлення видань. У монастирській друкарні працювали такі видатні для того часу гравери, як Л.Тарасевич, І.Мирський, І.Стрельбицький та інші. Вони одними з перших почали використовувати для друку, крім дереворитів (гравюр по дереву, мідерити (гравюри на мідних листах), що в свою чергу значно збільшувало можливості книжкової графіки не тільки за якістю, але й за кількістю відбитків. Саме це все зробило чернігівську монастирську друкарню провідною в Україні. До неї потягнулись ті, хто хотів мати якісну друковану продукцію. Серед них був і Іоан Максимович, який у 1700 р. відкрив у Чернігові перший навчальний заклад середнього типу - колегіум. Навчання потребувало учбової літератури, тому Троїцько-Іллінська друкарня видавала підручники та твори викладачів. Так, упродовж 1700-1709 рр. було видруковано твори Іоана Максимовича “Алфавит собранный рифмами сложенный”, “Богородице Дево”, у 1710 р. Феофілакта Лопатинського “Службу благодарственную”. Крім того, у 1709 р. вийшли в світ у перекладах Максимовича твори Гефтера “Царский путь креста господня”, 1710 р. - “Богомыслие” Іогана Герхарда, у 1714 р. - переклади твору Дрекселя під загальною назвою “Илиотропион”. Друкуючи таку літературу, видавці розуміли, що вона обмежена в поширенні на території Російської держави, і що такі дії можуть викликати незадоволення з боку царського уряду та вищого православного духовництва. У 1720 р. російське духовництво дійсно зацікавилася перекладними творами І.Максимовича і виявило в них “многую лютерскую противность”, що означало антиправославну пропаганду та невідповідність великоросійським зразкам. Одразу після цього чернігівському монастирю було наказано іменуватися “ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских”. Така політика поступового обмеження прав і свобод монастирського

книгодрукування вилилася у наказ російського імператора Петра I від 5 жовтня 1720 р.: "...таких книг не печатать, если такого рода книги и ныне в Ильинском монастыре находятся, то не велеть продавать их" (9). Крім того, урядовці планували навіть забрати все обладнання друкарні до Петербурга для облаштування нової в Олександро-Невській Лаврі. Зрозуміло, що архієпископ був проти і звернувся за допомогою до гетьмана І. Скоропадського. Зазначимо, що після втручання гетьмана, друкарню було залишено на старому місці, але св. Синод став більш ретельно стежити за українськими виданнями. Спостерігати за роботою друкарень було призначено архімандрита Іпатіївського монастиря Гаврила Бужинського. Упродовж 1721-1722 р. вимоги подібного характеру неодноразово повторювалися в численій кількості царських наказів, інструкцій та циркулярів. Після виходу цензурних наказів основна друкована продукція Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні мала чітко визначену богослужбову тематику та підлягала ретельній цензурі кожного видання. Як наслідок, у цей період було надруковано всього три книги – "Параклис богородице", "Монашеское погребение", "Буквар".

У такому становищі монастирська друкарня перебувала до 1735 р. На думку дослідників, це був хоча й остаточний, але занепад. Нове відновлення друкарні розпочалося з призначення в Чернігів єпископа Никодима Сребницького. Підтвердженням даного факту став дозвіл від 1738 р., в якому засвідчено початок видавництва в монастирі та виділення коштів на відбудову обителі після пожежі. У 1738 р. було розпочато друкування церковних книг невеликими тиражами, у зв'язку з тим, що постійний контроль з боку московського уряду не давав можливості розгорнути роботу в більш широких масштабах. Інтенсивне друкування розпочалося лише з 1743 р. і продовжувалося безперервно до 1785 р. За цей час кількість друкованої продукції збільшилася, видання змінилися за своїм характером, переважно це була богослужбова та літургійна література, повністю ідентична з київськими та московськими примірниками, церковнослов'янською мовою. З 1743 р. по 1785 р. з Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні, за даними дослідника В.Срезневського, вийшло 56 богослужбових видань, 18 книг небогослужбової тематики, а в цілому творів "разного содержания в переплете, тетрадах и листах 11 304 экземпляра на сумму 46 804 руб. 65 коп." (10). Крім того, тут друкувалися накази російських імператриць та імператорів. Отже, користуючись даними, які були отримані з описів екземплярів книг, за кількістю продукції чернігівська монастирська друкарня посідала третє місце після Московської Синодальної та Києво-Печерської друкарень (11). Належить підкреслити, що книжки друкарні розходилися не тільки на Чернігівщині, але й далеко за її межами: на ярмарках Харкова, в Ромнах, Сумах, Києві тощо.

Як свідчать матеріали, видавнича продукція мала широку мережу збуту і була знана в різних куточках Малоросії та поза її межами. Однак для нарощування випуску книг потрібні були не тільки матеріали, а й майстри. У 1771 р. більшість провідних друкарів померла від моровиці, а решта розійшлася по різних містах, у зв'язку з чим, друкарня припинила

свою роботу. Відновлення видавництва розпочалося тільки у 1776 р., коли новий настоятель, архімандрит Євстафій, за наказом Синоду дав дозвіл на друкування богослужбової літератури для Чернігівської та Переяславської єпархій. В такому стані друкарня проіснувала до 1779 р., хоча сам монастир, як відомо, було закрито у 1786 р. Основна тематика видань того часу - релігійно-навчальна література, серед якої були букварі, повчання, а також канцелярські інструкції та твори релігійних діячів XVII ст., зокрема Дмитра Ростовського та Феофана Покоповича.

З правлінням Катерини II російська цензура посилила контроль за друкованими матеріалами практично всіх друкарень Лівобережної України, і в першу чергу тих, що знаходилися при монастирях. Офіційні виступи Синоду за чистоту православної віри та недопущення латинізації переросли в ліквідацію українського книгодрукування, яке за своїм розвитком та оформленням було унікальним. Відлуння такої політики російського уряду позначилося і на чернігівській друкарні. У листопаді 1762 р. було розповсюджено наказ уряду про контроль за друкуванням книг безпосередньо в чернігівській друкарні, який передбачав без представлення Синоду церковних книг не видавати. Під таким контролем монастирська друкарня випустила до 1785 р. всього 5 видань, виключно на потреби Москви. Поступово нанівець зійшли техніка оформлення титульних листів, присвяти та передмови – тобто те, що формувалося традиційно, з часів давньоруського рукописання.

Царський наказ від 11 квітня 1786 р., тобто про секуляризацію малоросійського монастирського землеволодіння та майнової власності, зобов'язував перевести обительську друкарню в архієрейський будинок. У листопаді 1787 р. вийшов новий наказ Синоду про доручення київському митрополиту не відсилати до Москви книжок чернігівської друкарні, після чого в роботі друкарні наступила криза, що привела до скорочення та поступового припинення видавництва. З 1794 до 1800 р. з Чернігова постійно надсилали рапорти в Синод про те, що “в Чернигове никаких книг не печатано” (12.) Після закриття монастиря друкарня ще тривалий час, незалежно від того, де розміщувалася, залишала стару назву, як друкарня Чернігівського Троїцько - Іллінського монастиря.

Отже, підсумовуючи розглянутий матеріал, зазначимо, що початок видавничої справи на Чернігівщині у середині XVII ст. був наслідком політичних та соціально - економічних процесів, які відбувалися у Лівобережній Україні. Організована архієпископом Лазарем Барановичем при Чернігівському Троїцько- Іллінському монастирі друкарня стала культурно-просвітницьким осередком не тільки міста, але й усього північного регіону України. Друкування богослужбової, релігійної, пізнавально-навчальної літератури, полемічних і повчальних творів відомих чернігівських та київських архієпископів давало можливість православному населенню глибше зрозуміти тогочасну суспільно – економічну ситуацію та прилучатися до скарбниці духовної культури народу. Перехід під владну руку Російської держави привів до постійного жорстокого контролю за видавничою справою. В результаті чого, цензурі підлягали всі видання монастирської друкарні, що привело до

остаточного її закриття. Разом з тим, цілеспрямована робота чернігівської друкарні, широка торгівельна мережа, контакти та обмін досвідом роботи з іншими друкарнями, а також покращення матеріального стану як монастиря, так і видавничої бази дали можливість зібрати та організувати при Троїцько-Іллінському монастирі велику науково-просвітницьку бібліотеку, яка за кількістю та якістю зібраних творів займала провідне місце серед інших монастирських бібліотек Лівобережної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филарет. Троицкий монастырь (Из описания Черниговской епархии.- Кн.3.- Чернигов, 1873.) // Календарь Черниговской епархии на 1891- 1892 гг. – Чернигов, 1890.- С.139.
2. Там само, с.140.
3. Универсал преосвященного Лазаря Барановича о заведении типографии в г. Чернигове 1679 г. // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ).- 1856.- 5 ноября.- (часть неоф.)
4. Лазаревский А. Два документа к истории Черниговской типографии // Киевская старина.- 1886.- Т.16.- С.534.
5. Универсал преосвященного Лазаря Барановича о заведении типографии в г. Чернигове 1679 г. // ЧГВ.- 1856.- 5 ноября.- (часть неоф.)
6. Лазаревский А. Назва праця.- С. 571-576.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК), Ф.128, Оп.1. (друкарська), Спр.2, Копії указов и доношений до лаврской типографии касающихся, 1720 р., Арк.1.
8. Срезневский В. Издания церковной печати времени императрицы Елизаветы Петровны 1741-1761 гг. – Пг., 1910.- С.10.
9. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи.- Спб., 1911.- № 2297.
10. Срезневский В. Названа праця.- С.27
11. Срезневский В. Названа праця.- С.13.
12. Державний архів в Чернігівській області (ДАЧО), Ф.679, Оп.2, Спр.4930, Книга опису церковного майна Чернігівського архієрейського будинку, 1871-1882 рр., Арк 14.

*Г.О.Полієнко,
аспірантка*

БРАТСТВО СВЯТОГО МИХАІЛА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Поняття “благодійність” - багатогранне і сутність його проявляється через різні аспекти. Розуміння змісту цієї дефініції для сучасника того періоду, який представляє для нас науковий інтерес, включало, крім приватної та державної доброчинності, ще й громадську опіку, яку ми і аналізуємо на прикладі Братства святого Михаїла.

Хоча братські громади й створювалися при церквах, завдання їх були не лише релігійними¹. На території України роль і функції братств різних регіонів мали дещо свої специфічні властивості, котрі визначалися особливостями історичного розвитку. Якщо на Правобережній Україні церковні братства виступали переважно як сила, що протистояла політичній та релігійній експансії католицизму, то на Лівобережжі та Слобожанщині їм не треба було боронити віру та народність, а тому братства зосереджувалися винятково на справі благодійності й просвітництва².

На думку І.Миговича, у XVI-XVIII ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність набутоків давньоруської общини, відігравала роль станової організації селянства, що регулювало всі аспекти його життєдіяльності, будучи одночасно, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з іншого – демократичною організацією у боротьбі за свої права, за соціальний захист³. Специфічним різновидом громад І.Мигович вважає братства, організації яких були пов'язані з церквами, а їх значення виходило далеко за межі звичайної філантропічної діяльності.⁴ О.Донік, вивчаючи благодійність в Україні, вказує на важливу роль братств в XVI-XVIII ст., які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків, лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді.⁵

Більшість братств основою своєї діяльності вважали релігійно-просвітницьку роботу. Вони вели місіонерську діяльність, боротьбу з розколом, видавали книги і брошури релігійного змісту, відкривали і підтримували церковно-парафіяльні школи, допомагали забезпечувати їх підручниками та утримували найбідніших учнів.

У квітні 1864 року Особливе присутствіє обговорило складений статс-секретарем, членом Державної Ради П.Валуєвим і генералом-лейтенантом А.Ахматовим проект основних правил про православні церковні братства.⁶ Після обговорення і доопрацювання Положення про братства набуло дещо оновленого вигляду, в якому воно і побачило світ 8 травня 1864 року. Братства могли засновуватися при церквах і монастирях за благословінням єпархіального архієрея. Кожне братство мало свій статут і діяло тільки в межах цього статуту. Необхідно виділити два моменти, які визначали всю діяльність братств. По-перше, вони були всестановими закладами, тобто доступними як для духовенства, так і для дворянства, купців і навіть селянства. По-друге, православні братства могли ставити перед собою різні задачі, але ніхто не зобов'язував їх дотримуватися одразу кількох цілей. Вони мали право зафіксувати в своєму статуті лише один чи два види діяльності і працювали у цьому напрямку. Отже, Положення не стримувало ініціативу братств, що обрали для себе ті завдання, котрі вважали найбільш актуальними для своєї єпархії.

Після виходу Положення 1864 р. діяльність православних братств значно активізувалася і до 1 січня 1893 р. в межах імперії налічувалося 159 братств, а число братчиків перевищувало 37 тис. осіб.⁷ Про вагомий

внесок братства святого Михаїла у справу благодійницьких ініціатив православної церкви Чернігівської єпархії є відомості в журналі ради цього братства за № 9, де йдеться про допомогу сім'ям осіб, які знаходилися у війську. Синод в Церковних Відомостях від 20 липня 1914 року розпорядився організувати в усіх православних парафіях допомогу сім'ям при посередництві особливих опікунських рад. Маючи на увазі, що в Чернігівській єпархії існує вже мережа парафіяльних рад братства при всіх парафіяльних храмах і ради ці звітують про свою діяльність і кошти, що надходять в їх розпорядження, єпископ вважав за необхідне всі обов'язки опікунських рад, заснованих Синодом, покласти на парафіяльні ради братства святого Михаїла⁸. До числа благодійницьких ініціатив братства, активізованих воєнним періодом, слід віднести постанови про грошові збори, продукти для фронту та допомоги сім'ям воїнів, влаштування дитячих садків⁹.

О.Кравченко вважає, що в справі милосердя братства південних і західних регіонів у XVII-XVIII ст. визнавалися найсуттєвішими й тому часто отримували переважно значення людинолюбних товариств і називалися "братствами любові", "братствами милосердя". Братства відкривали лікарні, богодільні, надавали підтримку збіднілим від війн, пожеж та іншого лиха верствам населення, об'єднували всіх мешканців парафії в єдину церковно-громадську сім'ю¹⁰.

Взагалі, на Україні в розвитку братств можна умовно виділити три періоди. Перший кінець XV – друга половина XVII ст., коли наступ католицизму тільки починався і функціями цих організацій були благонадійність та обрядно-побутові справи. Другий період – XVII – XVIII ст. - збігся із розколом церкви. Третій - розпочався в середині XIX століття і пов'язаний з відродженням церковних братств у повному обсязі виконуваних ними функцій. Це ж явище було характерним також і для Чернігівської єпархії, де крім братства архистратига Михаїла, діяли ще ряд братств, але вони мали переважно місцевий характер і їх діяльність у справі благодійництва не була активною. До таких належали, зокрема, братство св. Дмитрія, митрополита Ростовського, засноване 27 травня 1890 року в Новгород-Сіверському¹¹, та Ніжинське братство Божої матері всіх скорботних радості, відкривалося 2 лютого 1884 року¹². Але навіть ці два братства відрізнялися за характером діяльності: якщо Ніжинське братство керувалося у своїх благодійництвах більше соціальною підтримкою бідніших верств, (переважно допомоги надавались до свята Різдва Христового та Великодня)¹³, то Новгород-Сіверське братство займалося просвітництвом, відкривало та утримувало бібліотеки, школи¹⁴.

Діяльність Чернігівського братства Михаїла була багатогранною і здебільшого спрямовувалася на малозабезпечений прошарок населення, тоді як російський дослідник Д.Пашенцев відмічає, що ці органи виконували роль соціальної підтримки малозабезпеченого духовенства в Росії¹⁵. Церковні братства Харківської єпархії, які виникли приблизно на 10 років пізніше, ніж у Чернігівській, як стверджує О.Кравченко, не набули такого поширення, як у західних єпархіях і на

Правобережній Україні, а тому діяльність їх у справі благодійницької підтримки не була провідною¹⁶.

Братство святого Михаїла, князя Чернігівського було засноване в 1888 році головним чином з традиційними місіонерськими цілями. Статут братства доповнювався упродовж його існування.¹⁷ Третього року існування братство було дещо реструктуровано. Об'єднавшись за волею керівництва в одне ціле з єпархіальною радою по церковних школах, братство прийняло у своє відання 102 церковно-парафіяльні школи і 279 шкіл грамоти та переглянуло статут.¹⁸ Слід відмітити той факт, що як у благодійницькій діяльності церкви взагалі, так і зокрема в діяльності братства, Чернігівські архіпастирі власним прикладом заохочували духовенство та мирян до справи допомоги ближньому. Так, у 1891 році голова ради братства єпископ Сергій пожертвував братству 100 руб, вручених йому купцем Котляровим за служіння в Кролеві, і 115 руб, отриманих за освячення Воскресенської церкви в Носівці Ніжинського повіту, і зобов'язався жертвувати на користь братства половину грошей виручених від продажу його творів.¹⁹

Діяльність братства була обмеженою до 1911 року, коли єпископ Василій, вирішив дещо розширити його, маючи за мету опікування православного населення єпархії "во всех его проявлениях". Першим і вдалим було відкриття парафіяльного братства в селі Бакланова Муравейка Чернігівського повіту, де юний пастир Василій Андрієвський зумів об'єднати довкола себе 20 чоловік парафіян з членським внеском по 3 руб. Відкрилось парафіяльне братство в с. Красне цього ж повіту²⁰. Новий статут, затверджений 21 листопада 1911 року, містив ідею широкої всебічної діяльності духовенства для блага народу на підвалинах того давнього укладу життя, коли церква була постійною і незмінною керівницею для віруючих в усіх їх справах²¹. Для реалізації задуму в статут було покладено наступне: навчання православного християнства істинам віри, відсторонення їх від хибного вчення та навернення до істини тих, хто заблукав; виховання у православних необхідності дотримуватися заповідей Христа, викорінення пияцтва, брутальності, жebraцтва і злиднів, заснування церковних хорів, надання допомоги тим, хто її дійсно потребує, залучення до праці усіх фізично здорових людей.

Розуміючи значення просвітництва для народу та вбачаючи в книжках вдалий інструмент освіти, братство засновувало та утримувало бібліотеки, книжкові лавки та книжкові склади. Намагаючись полегшити роботу місіонерів у боротьбі з розколом, в 1914 році єпархіальна місіонерська рада організувала при кожному благочинницькому місіонері бібліотеку. На бібліотеку було зібрано по 10 руб з кожного благочинницького округу. Всього братство затратило на цю справу 300 руб.²² Книжна торгівля була однією з прибуткових статей братства. Зазвичай книгоноша за рік продавав брошур і листків на 978 руб. В 1915 році - продано на 1747 руб, в тому числі на 170 руб., роздано безкоштовно, а також продавалось і за півціни.²³ У своїх звітах братчики скаржилися на недостатню кількість коштів для місій, тоді як занепокоєння місіонерів викликав той факт, що

розкольників володіли великими капіталами. Бували випадки, коли вагони Києво-Воронезької залізниці просто закидалися сектантською літературою, до того якісно виданою. Аналіз грошових витрат братства свідчить, що місіонерська робота забирала найбільшу частину бюджету. Так, лише за 1910 рік із загальних видатків розміром 7305 руб, на виплати місіонерам братство витратило 3810 руб. Інші витрати становили: 290 руб - плата окремим особам і закладам, 621 руб - утримання канцелярії та ін., 370 руб – утримання бібліотеки-читальні та обслуги при ній, 1568 руб 25 коп - утримання книжкової лавки і складу тощо. Бібліотеки-читальні користувались попитом у населення, особливо в сільській місцевості, де священник здебільшого був чи не єдиним представником освіченого класу, а заснована при церкві чи при школі бібліотека – доступним джерелом прогресивної думки. Тому за необхідне братство вважало організацію видання корисних книг для населення і шкіл, щоб запобігти розповсюдженню “різного роду хламу”²⁴. У травні 1891 р. безплатну бібліотеку було відкрито при Свято-Троїцькій церкві с. Хотуничі Городнянського повіту. Священик М.Архангельський відмічав, що число підписників із Хотуничів та приписаних до парафії селищ Старі Боровичі й Камка тільки за другу половину 1900-1901 року зросла на 315 чоловік, зазначивши, що підписувачок-жінок було із загальної кількості всього 15²⁵. Справедливості ради слід відмітити, що література в бібліотеках була здебільшого релігійного змісту, але це ніяк не применшує ролі церкви та духівництва у розповсюдженні освіти серед народних мас. Чернігівською бібліотекою-читальнею завідував викладач духовної семінарії Є.Февральов. Плата бібліотекарю та за приміщення становила 405 руб²⁶. Про користь цієї справи говорять цифри, наведені в цьому ж звіті: за рік бібліотеку відвідало 2333 читачі. З книжкової лавки в Чернігові тільки за 1907 рік було продано книг на суму 1334 р.85 коп. Аналіз звітів про роботу повітових відділень братства дає підстави зробити висновок, що справи у них йшли не так активно, як у Чернігові. Це пояснюється природною активністю населення губернського міста і його багаточисельністю порівняно з повітами та парафіями. Єпископ Антоній після огляду церков єпархії вказав духовенству на малочисельність церковних бібліотек, а дещо раніше закликаючи поповнювати бібліотеки книгами та виданнями, погрожував їм штрафами, добиваючись щоб пастирі частіше научали народ не тільки з кафедр при службах, а й у співрозмовах. Братство мало свою бібліотеку, проте до серпня 1902 року вона залишалась без застосування через відсутність належного приміщення, доки голова ради братства єпископ Новгород-Сіверський Ісідор запропонував єпископу Чернігівському Антонію розмістити бібліотеку в одному з приміщень Єлецького Успенського монастиря і відкрити при ній безкоштовну читальню²⁷. Бібліотека відкрилася в день святкування св. Михаїла і боярина його Федора 20 вересня 1902 р. В ній були всі духовні журнали, що видавалися в країні, та “Известия” майже всіх єпархій. Крім періодики, було 952 томи книг в 747 назвах. З дня відкриття до 1 січня 1903 року бібліотеку-читальню відвідало 1090 осіб, а окремі навіть брали книги і

журнали для читання додому²⁸. В цьому ж році, крім братської бібліотеки-читальні, функціонували бібліотеки при Крелевецькому відділенні в м. Крелевці, що складалася з книг, пожертвованих почесним членом місцевого братства А. Тихановичем, та місіонерська бібліотека в заштатному містечку Коропі, цього ж Крелевецького повіту, а також при Конотопському, Ніжинському і Стародубському відділеннях братства²⁹. Відкритий при братстві єпархіальний книжковий склад мав книги богословського, філософського і історичного змісту, священного писання, богослужбові, вказівки для священно- і церковнослужителів, збірники проповідей кращих і найвідоміших церковних проповідників. Крім того, була література місіонерського і полемічного характеру³⁰.

Організатором і управителем усіх братських закладів у єпархії було центральне єпархіальне Братство святого Михаїла у місті Чернігові, очолюване єпископом. Згідно §§31, 32 Статуту Братства в повітових містах, особливо тих, де мали місце прояви сектантства і старообрядництва, діяли відділення. Спочатку, станом на 1908 рік, відділень було 6, а згодом їх стало 15 – відповідно загальній кількості повітів у єпархії.³¹ Повітові відділення братства завоювали симпатію населення, свідченням чому став факт, що через парафіяльні братства пройшло за один лише 1914 рік 70804 руб 32 коп, які мали спеціальне призначення, а на користь самих парафіяльних братств цього ж року надійшло членських внесків на суму 10802 руб 96 коп і кухликового збору 9656 руб 17 коп, а всього надходжень – 91263 руб 45 коп. Парафіяльні братства брали участь майже в усіх справах громади. Так, було відкрито кредитну спілку в селі Уношеве Суразького повіту, а при братстві села Чеплівки Крелевецького повіту братство постановило не видавати грошей із кредитного товариства сумнівним особам. При Городищенському парафіяльному братстві існувала школа чоботярської майстерності. Братство найняло чоботаря, придбало необхідний інвентар і матеріали, і навчало цій справі усіх бажуючих дітей³². Парафіяльні братства з-поміж братчиків обирали членів ради, яку очолював місцевий священник, а по вертикалі всі парафіяльні братства складали повітове відділення на чолі з головою, призначеним єпархіальним єпископом. До членів повітової ради обирались 2 особи (світська і духовна) від кожного із 15-ти повітових відділень. Контролювала роботу ради ревізійна комісія. Завдяки такій структурі в Чернігівській єпархії діяла братська організація з міцною внутрішньою дисципліною, що об'єднувала навколо себе парафіян. Аналіз діяльності Чернігівського братства, дозволяє характеризувати його як важливу установу православної церкви в Чернігівській єпархії (з усіма ознаками громадської, як ми вже зазначали вище), а робота в галузі благодійності, яку воно здійснювало, за обігом коштів і об'ємом наданих послуг, претендувала на роль ключової. За звітом Обер-Прокурора Синоду за 1914 рік в описі діяльності православних братств видне місце відводиться саме Чернігівському братству, якому присвячено 10 сторінок тексту.

Згідно §7 Статуту Братства до складу його входили: почесні, довічні, дійсні та члени-змагальники. Почесних членів представляли відомі сановні та цивільні особи. До довічних відносили тих членів, внесок яких у діяльність братства був особливо вагомим. Це могли бути

великі пожертви на користь братства грошима чи заповіді на нерухомість. Дійсні члени мали щорічно сплачувати членські внески. А члени-змагальники безпосередньо займалися роботою у братстві.

Структура та завдання братства святого Михаїла не були сталими весь час змінювалися упродовж всього періоду існування, вдосконалювалися, пристосовуючись до проблем населення і відгукуючись на них. При братстві перебували, крім релігійно-філософського товариства та місіонерської ради³³, ще редакційний комітет по завідунню виданням журналу “Вера и жизнь” з епархіальною типографією, церковно-археологічна комісія, комітет по завідунню складом церковного начиння і ризниці, комітет по нагляду за іконописом – всього 16 різних комітетів та товариств. Окремо слід відмітити комітет по притулку богомольців, у віданні якого знаходилися “странноприимные” будинки для прийому богомольців та інших бідних на час перебування їх в м. Чернігові. Всього таких будинків було три. Один з них був відкритий з 1898 року в Соборній чайовій на спуску Шосейної дороги, неподалік Катерининської церкви, розміщався в літньому приміщенні. Інший – на Болдиній горі, біля Троїцького монастиря, влаштований на монастирській землі в 1911 році за кошти Чернігівського губернського попечительства про народну тверезість, для розміщення в ньому осіб, що брали участь у зустрічі імператора (5 вересня 1911 року), а потому єпископ Василій передав розпорядженням цю будівлю Братству святого Михаїла. Наступний будинок – під міським валом, біля річної пристані, улаштований на міській землі губернською земською управою в 1911 році, а затим, також як і попередній, 10 грудня ц.р. переданий епархіальному відомству для безплатного притулку богомольців та інших нещасних. Крім того, в цих домах за часів воєнних подій 1914 року знайшли притулок прибулі із районів бойових дій вісім сімей.³⁴

Взагалі, традиції благодійницьких ініціатив православної церкви історично склалися таким чином, що особливо активізувалися напередодні визначних та ювілейних дат. Так сталося і 1913 року, коли вся імперія готувалася до урочистостей з приводу святкування 300-річчя царювання Дому Романових (21 січня 1913 року). Збори епархіальної ради Чернігівського братства, всі епархіальні заклади, корпорації духовно-учбових закладів міста і міського духовенства постановили: в ознаменування цієї дати придбати у власність епархії величавий палац графа Завадовського у с. Ляличах Суразького повіту з великою (до 103 десятин) ділянкою при ньому з тим, щоби відкрити тут заклади просвітницького і благодійного характеру. На заклик братства про пожертви на цю справу відгукнулися і сановні особи, і представники старовинних дворянських родів, і купці, і простий люд. Як свідчить звіт, пожертви надходили і в сотнях рублів, і в копійках³⁵. Упродовж року вдалося зібрати 80.000 руб, але війна внесла свої корективи і палац використали під лазарет для поранених воїнів. Окремою віхою у благодійницькій діяльності братства святого Михаїла, були періоди війни та роки лихоліть, які активізували різного роду добродійницькі ініціативи. Діяльність братства була відмічена княгинею Єлизаветою Федорівною, котра надіслала телеграму зі словами

подяки на ім'я преосвященного за доставлені на склад різного роду речі в кількості 200 тюків³⁶, а в квітні місяці генерал А. із фронту передав теплі слова подяки, за допомогу, організовану братством.³⁷ До 1 січня 1915 року сума пожертв на епархіальні лазарети від одних лише парафіяльних братств сягала 11 733 руб 39 коп. Поза цим, пожертвовано братствами для поранених воїнів простирадл, одягу, білизни, рушників, тощо – всього на суму до 16845 руб 339 коп і харчовими продуктами відправлено братствами в епархіальні лазарети на суму 7428 руб 24 коп. Вартість усіх пожертв, зібраних в 1914 році на користь поранених воїнів (разом з грошима), становила 35947 руб³⁸.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що початок піднесення народного руху в 1860-ті роки та заходи уряду і Синоду в наступний період зумовили активізацію народних мас Чернігівщини щодо організації об'єднаних благодійницького спрямування, в тому числі і широкої мережі братств. Вивчення обсягу добродійницьких ініціатив братства святого Михаїла у Чернігівській єпархії дає можливість вважати його вагомим складовою благодійницьких ініціатив православної церкви в єпархії. Братство мало чітку структуру і відповідну організаційну спрямованість, що вигідно виокремлювало його серед інших церковних установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Релігієзнавчий словник /Зав ред. проф.-ів А.Колодного і Б.Лобовикка – К., 1996. – 392 с.
2. Поляруш С. Церковна благодійність на Лівобережній Україні // Українська духовна культура в системі національної освіти: Тези доп. та повід. наук. конф. 18-19 квітня 1995 р. – Харків, 1995. – С. 106-107.
3. Мигович і. Історичні корені й традиції благодійництва // Соціальний захист. – 1996. – № 4. – С. 81.
4. Там само. – С. 82-83
5. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал – 2005. – № 4. – С. 162.
6. Російський Державний історичний архів – Ф. 804, Оп. 1, Розд. 1, Сп. 73, Арк. 16-17.
7. Папков А. Церковные братства. – СПб., 1893. – С. 11-12, 46.
8. Журнал Совета Епархиального Братства Святого Михаила, Князя Черниговского, № 9. // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – С. 477-483.
9. Див.: Труды епархиального Совета Братства по удовлетворению нужд военного времени. // Вера и жизнь. – 1914. – № 13-14. – С. 62; Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – С. 98-105.
10. О.Кравченко – дис. канд. істор. наук, 07.00.01 Історія України - “Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.)” – С. 67-68.
11. Отчет о деятельности Братства св. Димитрия, митрополита Ростовского за истекший 1890-й год // ЧЕИ – 1891. – № 8. – С. 336-352.
12. Отчет Нежинского братства “Божией Матери всех скорбящих радости” за первое время его существования, от открытия его 2 февраля,

до братского праздника, 24 Октября 1884 года // Прибавления к ЧЕИ. – 1885. – № 2. – С. 45-59.

13. Див. Отчет Нежинского Братства “Божией Матери, всех скорбящих радости”, за 1910-1911 братский год // ЧЕИ. – 1911. - № 23. – С. 683-692.

14. Отчет Братства св. Димитрия, митрополита Ростовского, при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре за 1900 год. / ЧЕИ. – 1901. – № 10. – С. 224-235.

15. Пашенцев Д. А. Благотворительная деятельность русской Православной Церкви во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.02. / Моск. гос. соц. ун-т, М., 1995. – 24 С.

16. О.Кравченко – дисертація кандидата історичних наук “Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.)” – С. – 69, 71.

17. Див.: Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 –го августа 1888 года // ЧЕИ. – 1888. – № 17. – С. 579-590; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского / ЧЕИ – 1894. – № 5. – С. 248-254; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ – 1911. – № 22. – С. 620-633;

18. Отчет Братства Михаила, князя Черниговского, за время с 27 января по 20-е сентября 1891 года // ЧЕИ. – 1891. – № 21 – С. 713-736.

19. Там само.

20. Первые шаги обновленного Братства Св. Михаила князя Черниговского // Вера и жизнь – 1912. – № 6. – С. 97.

21. Братство святого Михаила и его деятельность по всеподданейшему отчету г.Обер-Прокурора. – Вера и жизнь. – 1916. – № 23-24. – С. 3.

22. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаїла князя Черниговского в 1915 г. (продолжение) // Вера и жизнь. – 1917. – № 1. – С. 40-41.

23. Там само. – С. 56.

24. С.Боярковский Приходская библиотека и читальня. // Приб. к ЧЕИ. – 1903. – № 12. – С. 398-404.

25. Архангельский Н. По поводу Хотуничской библиотеки // Приб. к ЧЕИ. – 1902. № 23. – С. 824-834; № 24. – С. 865-874.

26. Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского, за девятнадцатый год его существования. (С 1 Января 1907 года по 1 Января 1908 года) // ЧЕИ. – 1908. – № 11. – С. 367-381.

27. Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского за четырнадцатый год его существования (с 1 сентября 1901 г. по 1 января 1903 г) // ЧЕИ – 1903. – № 10. – С. 242-256.

28. Там само.

29. Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского за двадцать первый год его существования (с 1

января 1909 г. По 1 января 1910 г) // ЧЕИ – 1910. – № 13. – С. 347-363.

30. Григоровский Г. Епархиальный книжный склад при Братстве св. Михаила, кн. Черниговского // Приб. к ЧЕИ. – 1901. – № 18. – С. 638-641. (ч. неоф.)

31. ЧЕИ. – 1908. – № 11. – Там само.

32. Жизнь и деятельность братства св. Михаила, кн. Черниговского, в 1914 году. – Черн. епархиальная типография, 1915.

33. Див.: Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1912. – № 5. – С. 96; Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила князя Черниговского в 1915 г. // Вера и жизнь. – 1916. – № 21-22; 1917. – № 1. – С. 96.

34. Жизнь и деятельность братства св. Михаила, кн. Черниговского, в 1914 году. – Черн. епархиальная типография, 1915.

35. Див. Братство Святого Михаила и его деятельность по всеподданейшему отчету г. Обер-Прокурора. // Там само. – С. 7.

36. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1916. – № 11-12. – С. 140.

37. Там само. – С. 141. (Йдеться про звернення єпископа до братчиків із закликом прийняти посильну участь у влаштуванні окопів, на яке невдовзі до ради Братства почали надходити чисельні заяви керівників парафіяльних братств, що сповіщали про готовність стати до роботи. Домовившись із командуванням де саме потребується допомога в окопних роботах, рада туди направляла членів братства.)

38. Жизнь и деятельность братства св. Михаила, кн. Черниговского, в 1914 году. – Черн. епархиальная типография, 1915.

М.І.Кравченко,
кандидат історичних наук

“ВЕЛЕСОВА КНИГА” – ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ДОХРИСТИАНСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ

“Велесова книга” – збірник епічних оповідей історико-релігійного характеру, складених, на думку дослідника Б.Яценка, “у різний час різними людьми і зведених воедино в IX-X століттях” – переломний період в історії наддніпрянських слов’ян, коли вони потрапили в залежність від варягів. В цих умовах захисники соціального укладу, побуту, світогляду слов’ян не лише Полісся, де, як вважають дослідники, був складений цей літопис, але й інших регіонів, протиставили чужоземному впливові свої народні традиції, свою історію; “Велесова книга” дійшла до нашого часу в копії XVI-XVII ст., хоч міг бути і проміжний список десь XIII-XIV ст.” (4, 243, 259).

Повний автентичний текст “Велесової книги” був зібраний і опублікований 1972 і 1975 рр. П.Скрипником в Голландії, потім передруком 1990 р. – в Ленінграді, а в 1994 р. – вперше з’явився

ритмічний переклад українською мовою в газеті «Русь Київська» (4, 233). З того часу книга стала предметом глибокого вивчення, хоч окремі автори і відносились до неї упереджено, як до підробки. Але той масив історичних фактів і інформації 1500-літньої історії в глибину віків не міг не зацікавити дослідників. І з'являються роботи, в яких досліджується всебічна праісторія нашого народу такими авторами як Буганов В., Жуковська Л., Рібаков Б., Творогов О., Шиян В., Шульман Л., Скурлатов Л., Ребіндер Б., Яценко Б. та ін. Проте обсяг інформації та історичних фактів цього раннього літопису такий багатий, що потребує продовження його аналізу і досліджень. Автор, зокрема, хоче своєю розвідкою долучитися до проблеми історії суспільно-політичного життя дохристиянської України-Русі.

Головна ідея «Велесової книги» – історія русів з часу їх виникнення аж до IX ст. – часу написання пам'ятки. Факти і події в книзі подаються не послідовно, часто повторюються, що свідчить про кількох авторів, оповіді яких часто подаються в міфологічному зображенні історичних фактів, подій та світосприйняття. Так походження родів та племен оповідач виводить «од отця Орія»(I, 27), який наказав «трьом сином своїм поділитися на три роди і йти на південь і на захід сонця. А то були Кий, Щек і Хорив. І так зробили і пішли три роди і сіли всі на землю свою... З того часу почався рід слов'янський аж до днесь»(I, 113, 126). У цьому плані цікавою є розповідь про виникнення назви родів: «Богумир муж слави» і його дружина, «яку звали Славуна» мали трьох дочок і двох синів. Дочкам Богумир привів трьох мужів; «од них три роди пішли, що були слов'янами. Од них походять деревляни, кривичі і поляни. Бо перша дочка Богумира мала ім'я Древа, а друга Скрева, а третя Полева. Сини ж Богумира мали свої імена Сієва і молодший Рус. Звідси походять сіверяни і руси»(I, 61). А першим родом русів, говориться в іншому місці літопису, була волинь, яка по руськолані (об'єднання русів – прим.К.М.) стали антами, «а раніше були русами і лишилися ними»(I, 92). Далі літопис свідчить, що «те було за тисячу триста років до Германаріха»(I, 62), тобто IX ст. до н.е.

В інших оповідях назви родів пов'язуються то з іменами родичів: «І всяк рід називався іменем своїх родичів, які правила»(I, 30), то з місцевостями: «Ту бо даємо на спомин про гори Карпатські, в той час називався рід наш карпинами. А стали жити в лісах, то мали назву дреговичі, а в полі були, то й звалися полянами»(I, 39), їм близькими були боруси і руськолані. Так коли руси «з'явилися із Замор'я... руськолані... порядкували на півдні, а боруси – на півночі... Ті бо родаки не хотіли, щоб руські роди об'єдналися з руськоланню. Дві гілки роду звалися велика і мала борусь, а сурожці звалися Сурозькою руссо»(I, 33). Тут же оповідач дає пояснення руськоланям: з приходом братів на Подніпров'я «Щек пішов до заходу сонця зі своїми воями, а Хорив брав своїх воїв. Тоді інша частина Щекова лишилася з русами, і так на тій землі утворила з ними руськолань. Кий бо усівся в Києві, і йому підкорились, і з ними до цього часу будемо Русь»(I, 52). Розповідаючи

про подальшу історію русів, оповідач говорить, що “ ми слов’яни, руси, які богам славу співають; і таке суть слов’яни”(I, 57), а подаючи земне життя слов’ян-русичів з часу, коли їх народив Дажбо, тобто, коли вони появились, автор оповіді зауважує: “були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси і сурожці. І тако стали діди русове”(I. 48).

Основною соціальною одиницею у східних слов’ян Подніпров’я, як видно із літописного свідчення, була родина, що мала назву поколінь родичів. Кілька родин складали рід. Роди очолювались старійшинами, які управляли усіма справами суспільного (роду) життя, в тому числі й судовими. Роди між собою часто об’єднувались, здебільшого територіально, у племена: “За десяток віків забули своє родство, і так роди жили окремими племенами. Се називаються ті поляни, свередзі (сіверяни – прим.К.М.) і деревляни. Тут бо всі руські, од руськолунян походячи”(I, 22). Передостання фраза говорить ще про одну проміжну одиницю родоплемінної спорідненості руських племен – руськолянь або союз племен.

На чолі племен або їх союзу стояв князь, який володів широкими владними повноваженнями. Але влада князя не мала спадкового характеру, його обирали: “Так ото руси вибирали князів своїх. І ті од родів своїх, і роди дбали про плем’я: кожному князі свої. А із князів вибирали князя старшого, і той вів до битви. І так жили на землі тій”(I, 88). Вибирали князів на рік де од полюддя до полюддя, де від коляди до коляди, де від осені до осені (Див.I, 16, 22, 31, 116) і “їм платили данину з полюддя”; князь очолював озброєні дружини і вів їх на боротьбу з ворогами, ходив на полюддя, керував громадою при переселенні з одного місця на інше, проте всі важливі проблеми роду чи племені вирішувались князем через віче, воно правило, “бо у русів не було іншої ради, крім віча” і, як підкреслюється неодноразово в літописі, “ так правили п’ятнадцять віків через віче”, на якому “всяк міг слово сказати – і те було благом”(I, 19).

На віче обговорювались любі питання і по них приймалися рішення, які стосувалися життя родів і племені. Окрім обрання князів і відлучення їх від влади, “коли люди не хотіли їх”(I, 98), у випадку небезпеки нападу ворогів, віче “веліло готувати оборону”(I, 24), “судити будь-кого із старшин”(I, 19), виробляло поведінку при переговорах з ворогами і т.ін. І далі оповідач заключає: “що віче вирішить, то так і є, а що не рішено – не повинно бути”(I, 16). Правда, літопис не обходить і випадків дій, суперечливих рішенню віча. Про це говорить в зв’язку з боротьбою проти готів 375 року, в результаті чого, вказує літопис, русичі-анти потерпіли поразку. З такого ж приводу, але вже щодо опору хозарам, які пішли війною, оповідач говорить про русів, які, мабуть, замість того, щоб відійти в небезпечне місце, “осіли з синами своїми і внуками наперекір рішенню віча..., а в них не було воїв...” в результаті ця війна, як говорить оповідач, обернулася для русів великою розторговицею, яка “тривала п’ятсот літ. І не закінчилася скоро, й обернулася нам тяглом хозарським”(I, 19).

До того, як східнослов'янські племена, в тому числі руси-анти, почали об'єднуватись під владою Києва в IV-IX ст., в різних регіонах цього величезного простору утворювались особливого типу держави-землі, де існував уже головний город як укріплений центр політичного і торгового життя та менші міста-пригороди. На чолі держави-землі стояли народні збори (віча) головного города, якого обирали родові старшини - князі. Зберігаючи внутрішню спорідненість, племінні землі-держави часто об'єднувались для спільних акцій, чому сприяла мовна і родова спорідненість (Див.2, 11-12). Про це неодноразово ведеться мова в літописі, зокрема, з приводу розселення русів біля Карпатських гір, - згадується Карпатська держава (I, 30): "і там упорядкували на чолі з п'ятьма князями і городи, і села, вогнища і торги великі..."(I, 72); після поразки від готів (375 р.), коли руси покинули Причорномор'я і вдійшли на Київські гори, -говориться про землі-державу Троянь, на яку кидали свої погляди римляни (I, 41). І нарешті, не можна обминути ще одну згадку "про ту зі старих часів землю нашу союзу антів, яка...русою зветься"(I, 95). Розповідаючи ж про ближчі оповідачу часи – боротьбу з варягами, очолювану Рюриком, літопис чітко говорить "про кордони наші ворогами скорочені і земля наша чинить опір" (I, 70).

Все життя русичів – від появи на цей світ – Яви, до відходу в інший – Наві, пов'язується з божою волею. В цьому плані надзвичайно цікавим є свідчення "Велесової книги" про систему віросповідання та пантеон богів у русів-антів у дохристиянський період. Слід відмітити, що весь текст літопису пересипаний молитвами і гімнами на честь богів. Але найбільше автори літопису апелюють до Сварога, Дажбога і Перуна. Всі боги існують у Сварозі і через Сварога, якого русичі величали своїм пращуром. Він обіймає собою світ богів, світ Права як основу Всесвіту, саме, як говорить дослідник "Велесової книги" Володимир Шиян, Універсуму, і, врешті світ Яви, як він нам являється; це той наш світ сьогодні називаємо "фізичним" або Світом Природи. Могутній Сварог представляв небо, він захищав від ворогів – "не інші боги" (I, 93). Його сином був Дажбог і за літописом – він творець усієї світобудови і законів, за якими вона розвивається. Руси ж названі "Дажбожими внуками по уму"(I, 14). Дажбог – це бог всевічного вогню. Бог вогню, що горить у жертві, бог народження. Бог весілля. Бог людської радості і щастя. Він оплодотворює все, що живе вічним вогнем і світлом сонця. (Див.: 3, 262)

Чільне місце займає Перун. Він творить Усесвіт, утримує його, зв'язує його в єдиний лад. Це бог воїн, коваль зброї і повелитель громів і блискавок; вибух його потуги дав початок історії Всесвіту, "а в загиблому на полі бою Перуниця дає воду живу попити, і, попивши її йде (той) до неба на коні білому. І саме Перуньо їх зустрічає і веде до благ своїх і там перебувають (якийсь) час вони і дістануть тіло нове. І там жити мають і радити прісно і до віку віків, за нас молитву творячи"(I, 101).

Часто згадуються Хорс, Велес, Купала, Лада, тотемний бог Птиця-Мати. Оповідач славить також імя бога Індра, називаючи його нашим

богом серед богів . При цьому треба відмітити надзвичайно цікаве свідчення, яке спростовує наше примітивне уявлення про многобожжя у наших предків у дохристиянський період: “ Якщо ж трапиться якийсь блудень, - застерігає оповідач, - що хотів би порахувати богів, поділити в небі, то вигнаний буде з роду, бо не мали богів, лише Вишень і Сварог і інші суть множеством, бо бог є єдин і множенствен. І хай не розділяє ніхто того множення і не говорить, що мали богів многих “ (I, 111). Як бачимо, розуміння русичами єдиного бога у множині виводилось фактично із єдності роду, що підтверджують і слідуючі слова літопису: “І Сварог – отець, а інші суть сини” (I, 85).

Оповідач літопису відстоює переваги своїх богів на противагу грецьким, бо “їхні боги суть із каменя зроблені подобою до мужів, А наші боги суть образи...” (I, 86). Русичі визнають, що “наші отці... ніяк не звалися інакше як язичники” (I, 35), але проти цього нічого не мають. Більше того, вони ревниво захищають свою віру, бачать в ній перевагу і називають її істинною, бо “боги русі не беруть жертви людської, ані тваринної, лиш плоди, овочі, квіти, зерно, молоко, суру питну, на травах настою, і меди, ніколи не живу птицю, ані рибу...” (Див.І, 92). І, мабуть, зважаючи на поширення за сучасника оповіді ідей християнства, він підкреслює: “Тако речемо, що маємо красне вінце віри нашої і не мусимо чужої добиратися” (I, 52).

Розповідь про роди слов'ян – русичів-кравенців, їх вірування і свтосприймання тісно пов'язується із землею оріїв(аріїв), яку такі дослідники як Канигін Ю., Плачинда С., Наливайко С. та ін. відносять до першоназви стародавньої України і розміщують у Прикарпатті. Автор пам'ятки детально розповідає про численні війни з гунами і готами, хозарами, греками і римлянами та ін. народами; в процесі розповіді говорить про більш віддалені за часом пережиті предками його народу події, які славлять ім'я бога Індра, “бо то є наш бог серед богів і Веди знає... Дитиною прийшов він із землі оріїв до краю Інд/ського “ (I, 113). Далі мова ведеться про зворотний рух – вихід слов'ян у VII ст.до н.е. із Пенджаба, бо “були ті слов'яни у великій скруті, не могли нічим прогодуватись”(I, 125). І так покинули той край, говорите оповідач, і пішли в Дворіччя, далі направились до землі Сирійської і там зупинились, після чого “спустились в степи і там були з отарами своїми і худобою. Се перша Права заповідана отцям нашим праотцями...З боями прийшли до гори Карпатської і там упорядкували на чолі з п'ятьма князями і городи, і села, вогнища і торги великі”(I, 72) І підсумовує: з підкорення се починали ми те заселення; бо, зрозуміло, хоч це і власні були землі, але зайняті вже. Це відбулося літ за тисячу п'ятсот до Діра, що припадає на 640 рік до н.е. Але потіснені були готами з заходу; через п'ятсот літ – (десь у 140 р.до н.е. – прим.К.М.) подалися на схід сонця і пішли до Дніпра-ріки. І дійсно, в ці роки, як свідчать археологічні дослідження, відбулася зміна населення, виникла слов'янська, зарубинецька культура (Див.4, 245). Але й тут освоєння прабатьківських земель не далось легко: почалися жорстокі війни з готами, хозарами,

греками та іншими народами: “Стократ починала русь і стократ розбита була од півночі до півдня...Отож худобу повели праотці наші, і були отцем Орієм до краю руського ведені, тому що завжди там перебували...Отак відійшли сюди й оселились огнищанами на землі руській. І все те сталося, - як говорить оповідач, - за дві теми до суть (пори року – прим.К.М.)”(I, 15).

Тривожили русичів гуни, загрожували язиги(яги), “ що стали на слід гунів” (I, 54) і яких розбив Боляяр, за тим напали племена костобоків. Потім почалась тривала – п’ятсот років – боротьба з хозарами. Спочатку руси-степовики на чолі з боярином Скотенем – іронцем (осетинцем – прим. К.М.) відігнали тоді хозарів. Але частина русів все ж таки підпала в залежність від хозарів, які дійшли до града Київського і там осіли: “Русь була відрізана від заходу сонця”; в результаті інші русичі “пішли до сури (сонця – прим.К.М.) на південь і заснували Суражград біля моря, що належало в той час грекам”)(I, 24). Згодом вперше були розбиті хозари, правда не без допомоги варягів, які в той час ішли, як говорить оповідач, до Києва з купцями, після чого хозари утвердилися на Дону, “русь же ввійшла до цієї землі, взятої до Русі до рук” (I, 21). Та в цей час напали готи з півночі під орудою Германарха. Спочатку русичі на чолі зі своїм князем Святояром розбили їх 1003 року “од приходу слов’янського люду на Русь” (I, 23). Це 363 року н.е. Але через десять років готи вже на чолі з Вінитаром повторили навалу. При цьому становище русів ускладнилось, бо в Києві “всілися варяги, які захопили владу після венеда Святояра...”(I, 23). Вони запропонували “іти з ними”, але русичі не зробили цього, тому що “варяги як і перші, і нема різниці між ними” (I, 70-71)”.

Зі слів оповідача літопису відомо, що з приводу опору готам в ускладненій ситуації, в зв’язку з діями варягів, було якесь рішення віча, тим більше, що Бус – на той час князь русичів, “тоді немічний був. І услав синів своїх до брані. А ті варягам піддалися, знехтували рішенням віча, і на те, що речено вічем, не зважили”(I, 15). Причиною такого вчинку, як можна здогадуватись, було одне – сприйняття варягів: “Був народ (варяги – прим. К.М.) родичем з ільмерцями, - говоритьсь в літописі, - з єдиного кореня постали роди наші. Хто прийшов пізніше на Руську землю, то і селився серед ільмерців, бо суть братчики наші і подібні до нас, і в небезпеці обороняли нас од зла” (I, 15-16). Та довіра зіграла злий жарт: русичі були жорстоко розбиті, князь Бус і сімдесят його прибічників знищено, а інших взято в неволю. З цього часу, як свідчать оповіді “Велесової книги”, відносини з варягами становились для русичів з кожним часом все складнішими і проблематичнішими. Вони опановували землі русичів поступово і в різний спосіб. Здавня варяги торгували з русами, підтримували торгівельні відносини з іншими південними народами, зокрема греками, теж через землі русичів – по Дніпру – у спроводі професійних військових – вікінгів; був час, як ми вже бачили, з ними спільно долали набіги гунів та хозарів, за що русичам іноді доводилось відробляти в неволі, бували навіть випадки захоплення

руських земель (див. I, 15)”, інколи варяги втручалися у боротьбу, як наприклад з хозарами, і без згоди русичів, через що останні сприймали доброзичливців з великою підозрою; а потім настали часи, коли “готи і новоявлені варяги” почали втручатись у суспільне життя русів – “вибирали наших отців князями” (I, 39-40). А в часи ближчі до оповідача “прийшли варягове до Дніпра і там взяли землю нашу, і ті то стали людей і землю під себе чільно брати. І не могли те погодити інакше, як мечем нашим. І Рюрика відігнали від земель наших, і турнули його назад, звідки прийшов (I, 70) ”.

Але тепер позбавитись постійного, навального тиску з боку варягів русичі вже не змогли, бо “Аскольд, - продовжує оповідач, - узяв своїх воїв, посадив їх на лодії і пішов пограбувати інших, так ніби йшов на греків нищити міста їхні і принести жертву богам в землі їхній. Але все то була неправда. Бо Аскольд не русич, а варяг, і мав іншу мету. Той гмоть (угіддя – прим.К.М.) руську попирає іншими, і злі діяння погубили імена їхні. Ні, Рюрик - не русич. Той бо лис іде хитрувати до степу і б’є купців інших, які йому довіряються” (I, 103).

В іншому місці літопису, мабуть другий оповідач, знову говорить, що варяги всілися в Києві, але це вже в час теж близький до оповідача, бо для нього “ тут бо вперше варяги прийшли на Русь. І Аскольд силою погримів князеві нашому і розбив того... Аскольд і пізніше Дір усілися на наших землях, як непрошені князі, і почали князювати” (I, 37).

Наведені факти силових дій з боку варягів по оволодінню землями і владою в Русі, повністю суперечить поширюваній пізніше теорії про заклик варягів до управління Руссю. Поширення таких тверджень було не чим іншим як свого роду ідеологічною пропагандою для послаблення опору Рюриковичам з боку місцевого населення - русичів, а воно було: згадаймо долю останнього з автохтонних князів Русі Мала, відома із літописного переказу Київської доби. Силowe опанування Руссю варягами наводить і на таку думку: рід Рюриковичів, оволодівши владою в головних центрах Русі, - Новгороді Великому, Любечі, Києві, а потім і по всій території, де проживали племена русичів-антів, здійснили повсюдно сутільну ротацію автохтонних князів, використавши місцеву традицію їх періодичного обрання, з усією вірогідністю у спосіб погрози силою. А на місце демократичної традиції вони ввели родову традицію, яка категорично забороняла займати княжі посади особам не рюриковичої крові і ввели родове право на владу. Це не могло не викликати негативного відношення до самих рюриковичів з боку місцевого населення, хоч останні й інкорпорувались в його середовище: прийняли пантеон богів, мову місцевого населення, його традиції і навіть імена. Але, мабуть, для місцевого населення вони так і залишились завойовниками, чужинцями, варягами; вони не мали і не пустили глибокого коріння в його середовище, бо стара руська етнічна еліта була ними знищена, а нова, варязька продовжувала залишатись закритою, сама по собі. Покращенню відносин у суспільному середовищі покликано було відіграти хрещення Русі з його монотеїзмом,

який відповідав політичному нововведенню Рюриковичів, але ж і воно здійснювалось примусово, що теж викликало довготривалий опір. Нововведена християнська віра не встигла глибоко оволодіти свідомістю русичів і досягти безумовної консолідації суспільства, підняти його на рівень національного патріотизму як це відбулося за війни 1648-1654 рр. на чолі з Б.Хмельницьким. Тому консолідація суспільства в Київській Русі за Рюриковичів так і не відбулася. Більше того, його єдність постійно підривалася з середини самими Рюриковичами внутрішніми суперечками за владу, спадщину, володіння. Все це стало причиною її розпаду після удару монголо-татарів. Бо національні еліти борються за етнічну незалежність, за свою землю, за поновлення своєї державності, а владна еліта Рюриковичів особливого патріотизму не проявила. Навпаки, вона дбала лише про свої привілеї, власність, можливість триматись влади хоч на васальних засадах, про що свідчить підпадання без усякого спротиву Великому князівству Литовському.

Зробимо підсумовуючий висновок і відмітимо, що “Велесова книга” - ранній літопис, попри всілякі сумніви, - серйозне джерело знань з вітчизняної історії дохристиянської України-Русі, яке заповнюється конкретними історико-філософськими і суспільно-політичними фактами, поглядами, звичаями і традиціями, відсуваючи початкові історичні знання на тисячу п'ятсот років в глибину віків. Вона подає конкретний історичний матеріал відносно одного з найдавніших етносів у світі – українського, - його політичну історію, світорозуміння, облаштування політичних інститутів та форм правління в них, релігійних вірувань і пантеону богів, звичаїв та традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. – К., 7502.
2. Дністрянський М. Кордони України. – К., 1922
3. Шиян В. Наша священна книга. // Велесова книга. Додаток І. – К., 7502/.
4. Яценко Б. Пам'ятка України-Русі V-IX століття. // Велесова книга. – К., 7502/.

ЧАСТИНА III
РЕЦЕНЗІЇ

*В.М. Половець,
доктор історичних наук,*

**КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
(1687-1708)**
**Сергій Павленко. Іван Мазепа як будівничий української
культури. -К.: КМ Академія, 2005.-304с.**

Редактор Всеукраїнського наукового журналу „Сіверянський літопис” Сергій Павленко, заслужений журналіст України, лауреат премій імені Б. Грінченка, М. Коцюбинського та В. Стуса, відомий своїми монографіями „Загибель Батурина 2 листопада 1708 року”, „Міф про Мазепу”, „Іван Мазепа”, „Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники”, опублікував у видавничому домі „Києво-Могилянської академії” свій новий доробок – „Іван Мазепа як будівничий української культури”.

Чергова монографія стала ваговим внеском мазепіани С. Павленка в українську історичну літературу, пов’язану з дослідженням соціально-економічного та культурного становища Гетьманщини в 1687-1708рр. Автор зазначених розвідок переконаний в тому, що саме в цей період відбулося зміцнення інституту гетьманського правління, політичне зростання сотенно-полкової старшини та її вплив на зовнішню і внутрішню політику уряду.

Мета рецензованого дослідження полягала в тому, щоб на основі глибокого вивчення джерел та історичної літератури, опублікованих та нововиявлених документальних матеріалів реконструювати діяльність гетьмана в галузі культури як унікального, багатогранного і неповторного явища на теренах України. Автор прагнув показати добу гетьмана І. Мазепи не стільки як злет до певного рівня культурного життя, скільки не бачений до того розквіт в українських землях творчості і духовних набутків.

Структура монографії зумовлена специфікою визначеної мети, проблемно-хронологічним принципом та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, 12 розділів, висновків і додатків, а також списку використаних джерел і літератури. Обсяг монографії становить 304 сторінки. особливій уваги заслуговують додатки до основного тексту.

У вступі до монографії зроблено **історіографічний огляд**, який містить глибокий і всебічний аналіз літератури про докорінні зміни владної політики щодо питань культури. Зазначається, що „гетьман як її симпатик з розумінням ставився до проблем духовної сфери. Фактично в перший

рік свого правління він очолює процеси церковної реформації в Гетьманщині, сприяє пом'якшенню дії акту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, виступає захисником українських церковників у дискусії щодо трактування релігійних постулатів¹.

Вирішальний крок у реалізації програми відродження духовних пам'яток, монастирських закладів, будівництві новітніх соборів, церков, освітніх установ розпочався з 1690-х років, коли ці питання, на думку автора, стали в центрі уваги діяльності гетьманського уряду. Великі будівельні роботи здійснювалися в Києві – духовній столиці України. Завдяки турботам гетьмана практично всі монастирі в 1687-1708 роках збільшили свої доходи від гетьманських надань за рахунок отриманих у володіння додаткових сіл, своєчасної сплати податків, контролю за самовільним захопленням сотниками монастирських угідь.

На основі вивчення джерел С. Павленко стверджує, що за особистою ініціативою гетьмана відкриті Домницький, Пустинно-Микільський, а з його відома – Кам'янський, Успенський, Вознесенський, Петропавлівській, Корсунський, Онуфрієвський, Золотоніський, Канівській, Ірданський, Чигиринський, Данилівський, Жиботинський, Каташинський, Миколаївський та Любецький монастирі².

Опубліковані джерела містять згадку про 220 церков, збудованих за часів гетьманування І. Мазепи, реальна ж цифра, вважає автор, значно вища. За його підрахунками сам гетьман патронував зведення і реставрацію 43 храмів³. На жаль, пише С. Павленко, ці та інші питання про роль І. Мазепи як будівничого української церкви та культури в цілому, з'ясовані недостатньо. Разом з тим, дослідження активного впливу гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління дає можливість глибше зрозуміти розвиток культурного життя зазначеного періоду та діяльність гетьмана у вирішенні найважливіших проблем тогочасного буття.

Перші дослідники життя та діяльності гетьмана, вивчаючи великий масив джерел, до яких належали донесення, свідчення, доноси, міфи, брали з них той фактичний матеріал, який показує гетьмана у негативному світі, що відповідало тогочасній зневажливо-осудній оцінці його в російській історіографії. Як стверджує автор у попередніх монографіях, бракувало позитивного матеріалу Д. Бантиш-Каменському, М. Костомарову та іншим історикам. Добре знав культурницьку діяльність гетьмана та його зусилля по відродженню української церкви Ф. Прокопович, але й він, щоб відвести від себе підозру в колишніх симпатіях до І. Мазепи, у своїй „Історії Петра Великого” піддав сумніву благочестиві наміри гетьмана. Скористалися авторитетними для них висновками Ф. Прокоповича О. Рігельман у „Літописній оповіді про малу Росію” і М. Маркевич при написанні „Історії Малоросії”.

Великий перелік меценатських добродіянь І. Мазепи, зазначає автор монографії, вперше зустрічається в „Історії міста Києва” М. Берлінського, працях митрополита Є. Белковітінова, М. Максимовича,

С. і Ф. Титових та С. Петровського⁴. Цінну інформацію про розбудову церков на Чернігово-Сіверщині містить „Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії” Ф. Гумилевського, виданий у Чернігові в 1873-1874рр. Об’єктивно показали період мазепинських змін у Києво-Могилянській академії дореволюційні дослідники В.Аскоченський, М.Мухін, С.Голубєв, М.Петров та Д.Вишневський⁵.

На думку С. Павленка, М. Грушевський одним із перших долучив до сторінок про період правління І. Мазепи фактичні матеріали про меценатську діяльність гетьмана при написанні „Ілюстрованої історії України”⁶. Після революційних подій 1917р. з’явилася низка публікацій, книг, пише автор, у яких розглядалися питання мистецтва, розвитку архітектури, книжної справи у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Хоча у них найчастіше описані поряд пам’ятки культури різних часових рамок, усе ж ці перші спроби аналітики дають можливість скласти певні уявлення і про характер духовного життя у добу І. Мазепи⁷.

Наступними дослідженнями стали праці М. Андрусяка „Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч”, Б. Крупницького „Гетьман Мазепа та його доба”, В. Січинського „Іван Мазепа”, О. Оглобина „Гетьман Мазепа і духовне життя України” та інших⁸. На початку XX ст. з’явилося багато розвідок про окремі пам’ятки І Мазепи. Основними серед них С. Павленко відзначає книги Т. Кілессо „Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія”, Н. Нікітенко „Собор святої Софії в Києві”, В. Вегерського „Архітектура й містобудівна спадщина доби Гетьманщини”, З. Хижняка, В. Маньківського „Історія Києво-Могилянської академії”, які стали важливим орієнтиром при розгляді зазначеної проблеми.

Монографія написана на основі широкого кола **джерел**. До них перш за все належить „Літопис” С. Величка, нотатки про контакти гетьмана з провідним духовенством України, зокрема В. Ясинським, Л. Барановичем, Ф. Ущицьким, І. Максимовичем та іншими. Великий масив матеріалів про церковні справи гетьмана опубліковано у XIX ст. в збірках документів „Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России». Значну допомогу авторові надав детальний аналіз епістолярій, універсалів, актів та інших опублікованих і архівних документів, а також матеріали часописів „Основа”, „Киевская старина”, „Сіверянський літопис” та інших видань. Серед останніх автор виділяє „Черниговские губернские ведомости”, „Прибавление к Черниговским епархиальным известиям», на шпальтах яких упродовж XIX ст. опубліковані сотні документів, актів кінця XVII ст. з місцевих архівів⁹.

Отже, аналіз стану вивчення обраної С. Павленком теми монографічного дослідження засвідчив, що ним всебічно розглянуті джерела та історична література, присвячені культурному розвитку українських земель в кінці XVII – на початку XVIII ст.

У першому розділі „Становлення духовних ідеалів І. Мазепи” автор на підставі джерел стверджує, що майбутній гетьман народився

саме 20 березня 1639р. на хуторі Мазепинці поблизу Білої Церкви в родині Степана та Марії Мазепи, чим остаточно вніс ясність у визначення цієї дати і року народження¹⁰. На духовні орієнтири майбутнього гетьмана в ранній період його життя наклали свій відбиток національна приналежність виховання в дитинстві, юності, ідеали оточення та навчання в Києво-Могилянській колегії. З 1657р. 18-річного Івана Мазепу відправили в голландське місто Девентер вивчати артилерійську справу. Продовжував він свою науку у Франції, Німеччині та Італії.¹¹ Принциповими чинниками становлення особистості гетьмана стали родинна побожність, зорієнтована нащадками до глибокої вірності православної церкви, безпосередня участь у подіях, пов'язаних з долею України.

„Європейська освіта, обізнаність з філософськими, політичними трактатами, тогочасною художньою літературою, літописами, - вважає С. Павленко, - вивищили його у середовищі української еліти, сприяли становлення як політичного діяча, шанувальника мистецтва, культури, історії”¹².

„Виправлення помилки І. Самойловича” – другий розділ монографії. 29 червня 1685р. генеральному осавулу І. Мазепі довелося виконувати неприємну місію під час виборів митрополита. За рік перед тим московський патріарх запропонував І. Самойловичу посприяти в обранні київського митрополита, який би перевів Київську митрополію з Константинопольського патріархату під юрисдикцію Московського патріархату. Гетьману не подобалася, наголошує автор, позиція українського духовенства, яке суперечило з ним у впливі на Москву і було надто самостійним. Йому більше імпонував луцький єпископ Гедеон Четвертинський, який після покривдження Польщею, перебрався до Лівобережжя. Після обрання Г. Четвертинського, в якому взяли участь генеральний осавул І. Мазепа та ряд полковників, Київська митрополія відійшла від підпорядкування Константинопольського патріарха. І. Самойлович та українські церковники чекали від Московського патріархату збереження автономних прав та привілеїв, однак патріарх Іоаким прирівняв покійного Гедеона до інших митрополитів Росії.

Ставши гетьманом, І. Мазепа підтримав українських духовників, які проігнорували рішення собору 1685р., і взяли курс на послаблення ролі ставленика І. Самойловича. На підставі вивчених джерел автор показує, як архімадрит Печерського В. Ясинський, ігумен Київського Межигірського монастирів Ф. Васьковський та чернігівський архієпископ Л. Баранович підтримали дії гетьмана І. Мазепи, спрямовані на повну ігнорацію Київського митрополита. Церковні події після собору 1685 року в Україні наблизили нового гетьмана до керівництва вітчизняною православною церквою. Так на противагу І. Самойловичу новий гетьман став виразником інтересів переважної більшості українських ієрархів. Після смерті Г. Четвертинського на соборі 1-2 червня 1690 р. митрополитом був обраний В. Ясинський, який при підтримці Батурина, невдовзі став справжнім лідером української церкви.¹³ Співпраця

I. Мазепи з новим митрополитом сприяла великомаштабному оновленню, відродженню монастирів і церков в Україні, широкому залученню до цієї справи старшинської еліти.

Третій розділ – „Конфлікт з патріархом Йоакимом”.

Семантика цього розділу відповідає назві. Мова йде про церковну полеміку 1688-1689рр. між Московським патріархатом і українським духовенством щодо „трактування слова Христового, а не молитви ієрейської”, суть якої зводилася до питання про час перетворення хліба й вина в тіло і кров Христа. Українська сторона трактувала згадане як дію, творення словами самого Ісуса Христа, а російська – хліб та вино додаються в тіло і кров Христову ієрейськими заклинаннями.¹⁴ Розглядаючи релігію як важливу складову української культури другої половини XVII ст., автор доводить, що основні теми літератури, мистецтва тієї доби – відстоювання православних постулатів, ушляхення Бога, Богородиці, життєпис святих подвижників, пропаганда чудес були тісно пов'язані з вірою. Обставини склалися так, що гетьман розпочав своє правління саме в той час, коли українська церква була звинувачена в латинізмі і відході від православних канонів. З такою оцінкою не могли погодитися українські ієрархи Гетьманщини, досвідчені в боротьбі з католиками і уніатами. Справа в тому, підкреслює автор, що церковна еліта Гетьманщини здобувала освіту в навчальних закладах Західної Європи, добре розумілася на богослов'ї і трактуванні Біблії. Звичаєво-обрядова розбіжність між представниками православ'я України і Москви складалася протягом століть. У той час, як Московський патріархат був закритою консервативною структурою, Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, готувала своїх ієрархів у навчальних закладах Європи, де вони вивчали філософію, богослов'я, риторичку, латинь та інші предмети і мови. Автор переконливо доводить, що ці реалії дали Україні XVII ст. цілу низку діячів культури, освіти, церкви, які сприяли піднесенню інтелектуального і духовного потенціалу українства. Отриманні знання заохочували до написання власних праць про актуальні питання православ'я. Сільвестр Медведєв, учень відомого просвітника Симеона Полоцького, прибічник європейського вибору в церковному оточенні намагався створити в Заїконоспаському монастирі на базі слов'яно-латинського училища академію, незалежну від патріарха. У відповідь патріарх Йоаким визнавав, що така справа на часі, але для цього потрібні, мовляв, грецькі вчителі від східних патріархів. Невдовзі в Москву прибули Йоанікій та Сафроній Ліхуди, які активно підтримали дії патріарха Йоакима в його намірах викрити „латинські ересі”. Звинувачений у „латинстві”, С.Медведєв написав книгу „Хліб життєвий”, в якій відстоював позиції української церкви. Після цього розгорілася полеміка, що зачепила й простолюддя. На веління Йоакима чернець Євхимій написав дві книги, в яких піддав критиці автора як „ієзуїта і уніата”, а всі українські видання другої половини XVII ст. назвав еретичними.

Розголос про полеміку дійшов до Гетьманщини. І. Мазепа вирішив втрутитися в цю справу, але після спілкування з архімандритом Києво-Печерської лаври В. Ясинським і А. Туптало, а також ігуменом Батуринаського Крупницького монастиря зрозумів, що С. Медведєв виконував замовлення (про що він пізніше зізнався на слідстві) царівни Софії Олексіївни, яка з допомогою Ф. Шакловитого та В. Голіцина прагнула продовжити своє правління. Противником у її намірах був патріарх Йоаким. У складній і тривалій боротьбі прихильники Петра I виявилися спритнішими, а партія царівни Софії зазнала поразки. Після заслання Софії в монастир вирішальну роль у розправі з противниками зміни влади і церковними опонентами зіграв патріарх Йоаким. С. Медведєв був оголошений головним організатором перевороту „умышлявших” убити Петра I і церковних ієрархів. Результати церковного протистояння 1688-1689 рр. мали значний вплив на визначення суспільно-політичних орієнтирів як самого гетьмана, так і українського духовництва. „Репресивні дії нової влади, що стояли за юним царем Петром I та верхівки Московського патріархату позбавили, - пише автор монографії, - гетьмана та церковників України ілюзій щодо перспективи самобутності існуючого духовного і суспільно-політичного буття козацької автономної держави.¹⁵ Саме з того часу розпочала розроблятися і здійснюватися програма відбудови і реставрації церков і соборів, якою переможені українці намагалися перевершити своїх опонентів.

„Захист українського книговидання” – четвертий розділ монографії. Під час перебування українського духовенства під Константинопольським патріархатом воно самостійно і залежно від фінансових можливостей займалося видавничими справами. З переходом в Московський патріархат грамотою царів Київській митрополії було надано право мати друкарню і видавати в ній літературу. Разом з тим архімандрит Києво-Печерської лаври В. Ясинський звернувся з проханням до Москви видати і йому грамоту на друкарню, незалежну від митрополита. І. Мазепа підтримав клопотання архімандрита, бо вони обидва сподівалися, що це позбавить друкарів зайвої опіки і нагляду як з боку митрополита Гедеона Четвертинського, так і патріарха Йоакима, який не міг вникати у діяльність віддаленої від нього друкарні. Водночас свобода друку, незалежність у виданні світської, релігійної літератури турбувала ченців Києво-Печерської лаври як привілей, виборений упродовж попередніх віків. Українська духовна еліта звикла до безцензурного написання оригінальних богословських праць, поетичних та полемічних творів на релігійні теми.

На підставі архівних джерел автор монографії стверджує, що „І. Мазепа став не тільки добрим помічником лаврі у вирішенні правничих проблем, свободи друку, а й у подальшому був головним захисником підготовлених тут до видання нових книжок, які викликали певні сумніви у Москві”¹⁶. Серед перших видань, здійснених спільними зусиллями гетьмана та Києво-Печерської лаври були книги „Вінець Христов...”

ігумена Пустинно-Миколаївського монастиря Антонія Радивиловського, „Житія Святих” ігумена Батуринського Крупицького монастиря Данила Туптала та інші. Видання лаври мали закінчений вигляд і були потрібні для повсякденного користування в українській церкві, але події серпня-вересня 1689р. докорінно змінили співвідношення сил у Москві не на користь українців, яких патріарх Йоаким звинувачував у „латинізмі”; канонічних порушеннях взагалі. Налякані репресіями у зв'язку з царським переворотом у Москві, українські церковники вирішили не перечити духовній владі патріарха і виконували всі його вимоги.

Після собору 1690р., смерті Йоакима українці активізували спробу ревізувати заборонені рішення патріархату. Цьому сприяли обрання нового патріарха Андріана та приїзд в Україну в 1691р. небожа єрусалимського патріарха Досифея архімандрита Хрисанфа, довге перебування якого в гетьманській столиці, спілкування з українськими церковниками вплинули на його оцінку діяльності братів Ліхуд. Останні були відсторонені від навчання. В. Ясинського обрали київським митрополитом, а новий архімандрит Києво-Печерської лаври М. Вуяхевич, після тривалих переговорів з Москвою, почав активно видавати релігійну літературу. За час його архімандритства побачили друком світ „Полуустав” (1691), „Молитвослов” (1691), „Служебник” (1692), «Новый завет с Псалтырью» (1692), «Псалтырь» (1693), «Молитвы» (1693), «Венец молитвы» (1694), «Служба» (1694), «Требник» (1697), «Акафисты» (1697) та інші¹⁷.

Звинувачення українських церковників у ересі породили протести у вигляді написання творів на релігійні теми, богословських праць, які доводили, що в Київській митрополії свято берегли православні традиції. До цього, як показує автор монографії, мав безпосереднє відношення гетьман І. Мазепа. Він не тільки сам був старанним книголюбом і мав велику бібліотеку безцінних духовних пам'яток українського народу, а й всіляко заохочував у цьому старшинське середовище. Книгозбірня гетьмана поповнювалася щороку виданнями з Києва, Чернігова та інших міст. На прохання гетьмана ченці Батуринського Крупицького монастиря переклали тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова, „Канон Пресвятої Богородиці Осмогласный», «Псалтырь» та «Октоих». Він опікується написанням і виданням «Житія святих” Д. Туптала, надавши йому прихисток для спокійної роботи під Батурином, де письменник завершив свої «Четьї Мінеї», а на згадку своєму благодійнику дарує «Руно Орошонное» з подякою в присвяті за добудову Троїцького собору, пожертву до нього дорогого кіота. За час правління гетьмана ця книга видавалася в Чернігові 5 разів і користувалася великою популярністю.¹⁸

Коштами І. Мазепа друкарні здійснили кілька видань «Євангелія», які він дарував православним церковним закладам. До рук гетьмана, наголошує С. Павленко, потрапила безцінна пам'ятка українського народу – «Пересопницьке Євангеліє», яке він передав у збудований гетьманським коштом кафедральний собор у Переяславі. Розвиваючи

будівництво друкарень, І. Мазепа дбав про створення для них «папірень», спочатку на Київщині під Ямполем, а потім і на Чернігівщині. Підтримуючи книгодрукування, гетьман І. Мазепа одночасно піклувався про діячів культури і мистецтва, які серед своїх творів присвячували йому окремі з них. Так, І. Орновський - „Муза роксоланська” (1688), С. Яворський – „Луна голосу, що волає в пустелі” (1689), П. Олик – „Алцід російський” (1695), П. Армашенко – „Театр зголошеної слави” (1699), Ф. Прокопович – „Добродію ктитору” у творі „Володимир” (1705), Л. Горка – „Йосиф Патріарх” (1708), вдячність за турботу висловлювалася в особистих листах до гетьмана Л. Барановича, О. Заруцького, І. Величковського та інші.

П'ятий розділ монографії – „Панегірики на честь керманіча”. Розпочинається він роздумами автора про літературні процеси в Україні у другій половині XVII ст., що відбувалися під впливом стильових способів написання творів у західній Європі. Популярною формою вираження поетичної майстерності в Гетьманщині став панегірик. Його суть полягала в тому, щоб на основі законів віршування і римування, крім вимог граматичної правильності, ясності змісту та дотримання розміру вірша, націлювати на красивість, елегантність, вишуканість мови тексту. „Віршоскладання панегіристів стимулювалося передусім не стільки їхнім особистим бажанням комусь догодити улесливим славослов'ям (хоча й таке мало місце), скільки потребою певних суспільних груп виразити своє ставлення кращим представникам влади, зверхникам, духовним лідерам” – зазначає С. Павленко¹⁹.

Перший панегірик - „Муза роксоланська” на честь І. Мазепи у зв'язку з його 50-річчям, був написаний в 1688р. поетом І. Орновським. На початку 1689р. Стефан Яворський, викладач філософії і теології Київської колегії, створив панегірика „Відлуння голосу”, що, як і попередній, теж був вітанням до 50-річного ювілею гетьману архімадрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського з ченцями та керівництва Київської колегії. Панегіричні твори на честь гетьмана, крім талановитого поетичного осмислення засобами метафори, порівняння місії керманіча, сповненні філософських роздумів про війну та мир, буття і смерть.

У 1695р. Пилип Орлик присвятив свій панегірик І. Мазепі і назвав його „Російський Алцід”, оспівавши головного натхненника взяття Казикермена, Тавані, Аслам-Кермена під час походу царських військ на Азов. П. Орлик висловлює своє захоплення участю гетьмана в цій перемозі як захисника православного українського люду.

До панегіриків відносить С. Павленко і посвяту Д. Туптала у виданні в 1696р. Чернігівською друкарею „Руна Орошонного”, в якій він висловлював вдячність гетьману за завершення будівництва Троїцького собору та пожертвування коштовного кіоту. Серед віршів префекта Чернігівського колегіуму А. Стаховського, виданих також у Чернігівській друкарні і вміщених у книжці „Зерцало от писання Божественного”, є панегірик хресту, що міститься в зображенні герба І. Мазепи.

Усі панегірики за практикою доби правління І. Мазепи писалися переважно польською та латинською мовами. Плідно працювали чернігівські поети-панегірики. Тільки до 1700р. Чернігівська друкарня опублікувала сім панегіриків²⁰. Як герой панегіриків гетьман І. Мазепа постає мислителем, військовим діячем і державотворцем, меценатом, захисником православ'я, фундатором церкви і просвітником. Завершується розділ роздумами автора монографії про відмінність між оцінками після доби правління І. Самойловича та І. Мазепи. Першого, при багатьох його позитивних якостях, негативно оцінювало духовенство, оточення, простолюття за пихатість, зарозумілість і скнарність, другому ж докоряли відступництвом від Москви та угодою царям. При цьому ніхто не піддавав сумніву військової і культурницької діяльності І. Мазепи, яка була плідною і відомою багатьом. Панегіристи, користуючись засобами гіперболізації, хоча й допускали перебільшення в зображенні його особи, але проти істини не грішили і загалом давали об'єктивний портрет гетьмана І. Мазепи.

„Гетьманова Дума” – шостий розділ монографії С. Павленка. В ньому мова йде про відношення І. Мазепи до поетичного слова і людей, які мали поетичний хист. Він призначав їх на високі державні посади і сприяв служителям культу. До таких належали – Варлаам Ясинський, Іван Максимович, Данило Туптало, Стефан Яворський, Гедеон Одорський, Пилип Орлик, Григорій Новицький, яких він заохочував земельними наділами та майном. Сам він, незважаючи на високу посаду, постійно віршував, викладаючи на папері мовою художніх образів свої сокровенні думки. До потаємного і наболілого належить його лаконічний патріотичний маніфест - „Дума”, в якій передано дух суперечності життя в Україні в кінці XVII – першій половині XVIII ст. Автор змальовує непривабливі реалії, в які потрапили українці з часів Хмельниччини, коли його наступники забули про український народ, дбаючи про власні здобутки та особисту славу.

„Головна ідея „Думи”, - наголошує автор монографії, - заклик до повстання проти поневолювачів, до єдності патріотичних сил в ім'я державності України”.²¹ І. Мазепу непокоїло, що сини України з огляду на різні обставини служать інтересам Польщі, Московії, Туреччини, при цьому кожен з них думає, що саме він приносить найбільшу користь своїй землі. Написання „Думи”, вважає С. Павленко, - це болісна реакція І. Мазепи на перемир'я, досягнуте між „Священною лігою” та Туреччиною у Карлівці (1698) і російсько-турецького Константинопольського миру 1700р., які не враховували інтереси української сторони, тим більше, що козацькою територією на свій розсуд розпорядилися прикордонні держави.

Написана „Дума” за типовими для того часу зразками віршованого публіцистичного твору, в якому головна увага зверталася на висловлювання своїх ідей, думок, роздумів про майбутнє ритмічною мовою. При цьому зображальні засоби, гіперболи, порівняння, як

наголошує С. Павленко, не затуманюють зміст. І. Мазепа в своїй „Думі” користується фразеологією літераторів-сучасників, посиляючись на образи багатотраждальної матері - України, Ісуса Христа, українців, що потрапили в полон до ординців, на незахищеність сіл і містечок від навали ворогів. Майбутнє України – у виборюванні своєї волі, незалежності від сусідніх держав. Таку волю не подарують, її потрібно виборювати. Гетьман закликає набивати самопали, готувати гострі шаблі для здобуття українській державі самостійного статусу. „У таких умовах, - пише С. Павленко, - подібний заклик був революційним. Він міг визріти лише в серці справжнього патріота України, який знав її історію, глибоко відчував необхідність врегулювання питання політичної самостійності для козацтва на їхню користь лише радикальними заходами боротьби”²².

Розділ сьомий – **„Духовні побратими”**. Значне місце в суспільно-політичному житті Гетьманщини займала релігія. Залежність від Москви, постійне очікування навали ординців, зазіхання Польщі на українську територію постійно вимагали звернення до Бога, а щоб він прислухався – будували церкви, собори, видавали релігійну літературу. І. Мазепа мав добрі стосунки з настоятелями монастирів, дбав про ректорів і викладачів колегій, видатних діячів тієї доби. За час свого правління гетьман оточив себе інтелектуалами, потенціал яких був використаний Петром I для розвитку освіти, науки і культури Росії. До видатних діячів України, яких шанував і цінував гетьман, постійно допомагав їм у прояві творчих здобутків належали ігумени, архієпископи, письменники, просвітителі, філософи, відомі церковні проповідники православ'я.

Одним із них був Іннокентій Монастирський, який мав добрі стосунки з гетьманом І. Мазепою. Ігумен Свято-Троїцького Києво-Кирилівського монастиря, богослов, філософ, професор Львівської колегії, один із перших, хто підписав акт обрання гетьманом І. Мазепа в 1687р., і який майже щонеділі бував у Батурині. Як уповноважена духовна особа І. Монастирський їздив від українських церковників у складі великого гетьманського посольства в 1689р. до Москви. Завдяки дружбі з гетьманом його монастир став другим за багатством і значенням після Києво-Печерської лаври.

У 1692р. І. Монастирський на прохання В. Ясинського зустрівся з гетьманом, обговорив питання про відкриття у гетьманській столиці Батуринської протопопії і заснування архімандрії. У кінці серпня 1695р. І. Монастирський та префект Києво-Могилянської колегії С. Яворський повідомили І. Мазепу про виконання його доручення щодо „заспокоєння суперечок поміж священниками і тамтешніми жителями”. Помер І. Монастирський 17 січня 1697р., а відспівував його Дмитро Туптало²³.

Значний вплив у церковному і суспільно-політичному житті Гетьманщини мав Лазар Баранович. І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії, коли він був там ректором. Впливовий архієпископ, автор богословських трактатів, проповідей і поетичних збірників бачив

порятунок у збереженні віри, у протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідньої держав, старшинську боротьбу за лідерство, мав недостатньо сил для самостійного існування. Прийшовши до влади, І. Мазепа підтримував Л. Барановича у збереженні ним незалежності у церковних ділах, підпорядкуванні Чернігівської архієпископії патріарху, а не митрополиту Гедеону. У своїх збірках віршів, проповідей Л. Баранович сповідував ідеал людини, здатної згуртувати український народ, вказати йому шлях до кращого життя, до національної згоди. Крім того, Л. Баранович був талановитим книговидавцем, завдяки якому побачила світ значна кількість поетичних збірок українських літераторів. Як повідомляє Чернігівський літопис, помер Л. Баранович 3 вересня 1693р. на 77р. життя, з яких 37р. перебував на посаді Чернігівського архієпископа²⁴.

Феодосій Углицький (Полоницький) з'явився на Чернівщині не випадково. Після смерті ігумена Єлецького монастиря Йоаникія Галятовського в 1688р., на вакантне місце в обитель Л. Баранович запросив, висвятивши в архімандрити, Ф. Углицького, з яким як стверджує С. Павленко, І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії в 1650-х рр. Після навчання Ф. Углицький 24 роки був ігуменом Київського Видубецького монастиря. У 1689р. І. Мазепа взяв Ф. Углицького з собою в поїздку до Москви, де останній став свідком неприйняття верхівкою московської церкви поглядів релігійних тлумачень діячів української церкви. В останні роки життя Л. Барановича Ф. Углицький був затверджений помічником архієпископа в управлінні Чернігівською єпархією, а після його смерті висвячений на архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. Разом з І. Мазепою він активно приступив до церковного будівництва, освятивши новобудову Домницького і завершено добудову Троїцько-Іллінського монастирів.

5 лютого 1696р. Ф. Углицький помер і був похований у Борисоглібському соборі, а 9 вересня 1896р. православна церква проголосила його святим.²⁵

Наступником Ф. Углицького по єпархії на без допомоги І. Мазепи став Іоан Максимович, який з 1695р очолював Єлецьку обитель. Народився він у Ніжині в 1651р., закінчив Києво-Могилянську колегію, кілька років служив у Києво-Печерському монастирі, викладав латинську мову і був проповідником у колегії, а з 1681 по 1695рр. служив намісником Брянського Свенського монастиря, який цар передав у підпорядкування Києво-Печерському монастирю. Згодом він очолює Єлецьку обитель, а з 1697р. був висвячений в архієпископи. Таланти архієрея в Чернігові набули особливого розквіту, що проявилось в книгодрукарні, створенні духовно-освітнього центру, яким став у 1700р. Чернігівський колегіум. Було збудовано навчальний корпус з дзвіницею, трапезною, службами і папірнею для друкарні. Натхненний відкриттям „чернігівських Афін” І. Максимович плідно займався творчою працею. Його друковані твори – „Алфавит, рифмами сложенний” – 1705р..

„Богородице діво” – 1707р., „Отче наш”, „Осьм евангельських блаженств” – 1709р. та філософська праця „Феатрон” призначалися передусім для студентів колегіуму і мали на меті ознайомити їх з навчальними легендами, переказами, думками та ідеями. Вони закликали молодь ретельно вивчати надбаня батьків, а викладачів колегіуму любові до ближнього, православної віри та рідної землі.

Після поразки І. Мазепи відомого на Гетьманщині архієпископа в 1712р. було висвячено тобольським і всього Сибіру митрополитом. На новому місці І. Максимович зайнявся впорядкуванням Тобольської слов'яно-латинської школи, за його ініціативою була відкрито православну духовну місію в Пекіні. У 1714р. в його перекладі вийшла теологічна праця „Ліотропійон”. 10 липня 1715р. він помер, а в 1916р. православна церква визнала його свято.²⁶

Відомий український просвітителі і православний церковний діяч Дмитро Ростовський (Данило Туптало) закінчив Києво-Могилянську колегію і був запрошений І. Самойловичем у Батурин, де з 1682р. очолив Крупицький монастир і розпочав підготовку до написання житія святих. Він став активним прихильником боротьби української церкви за збереження своєї автономії та самобутності. Брав участь у дискусії, ініційованій патріархом Іоакимом з метою звинуватити українських церковників в уніатстві, на боці київських ієрархів. Після поїздки з І. Мазепою в 1689р. до Москви Д. Туптало, повернувшись до монастиря, усамітнився в скиту біля церкви Святого Миколая і продовжував працювати над книгою „Четьї-Мінеї”. За сприяння І. Мазепа у 1695р. вийшла друга книга житія святих, яку гетьман відіслав до патріарха Адріана, котрий позитивно оцінив роботу Д. Туптала. Незважаючи на прагнення усамітнитися для творчої роботи, Д. Туптало прийшлося прийняти запрошення очолити Глухівський Петропавлівський монастир, а невдовзі – Єлецький в Чернігові і Спасо-Преображенський – у Новгород-Сіверському. У січні 1702р. його було направлено в Ростов митрополитом ростовським. Там він завершив свою четверту книгу „Четьї-Мінеї” та інші богословські і драматичні твори. 28 жовтня 1709 року Д. Туптало помер.²⁷

До визначених церковних діячів України належить Стефан Яворський, філософ, поет, просвітителі. Народився він у 1658р. на Львівщині, а в часи Руїни переїхав з сім'єю на Чернігівщину. Навчався в Києво-Могилянській колегії, після закінчення якої вивчав філософію в університетах Львова, Любліна, Познані, Вільно. Повернувшись до Києва, став викладати філософію і теологію. У 1685р. в Чернігові вийшла друком його книга „Геркулес після Атланта”. Друга книга - „Відлуння голосу, що волає в пустелі”, опублікована в Києві у 1689р., присвячена І. Мазепі, коли йому виповнилося 50 років. С. Яворський прославився як поет-проповідник, якого запрошували проголошувати урочисті та поховальні проповіді. Вони мали форму філософського-богословських трактатів про земне і божественне призначення людини. Такою була

поховальна промова на похоронах Ф. Углицького, боярина А. Шейна та ін. Красномовство київського ігумена вразило Петра I і він наказав висвятити його архієреєм однієї з російських єпархій. Після смерті патріарха Адріана Петро I призначив С. Яворського екзархом святійшого патріаршого престолу, наглядачем і адміністратором патріархату. 1701р. при сприянні С. Яворського Київському колегіуму було надано статус академії, а сам він особисто очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві, запросивши на викладацьку роботу київських колег. Обставини, пише С. Павленко, склалися так, що всупереч власним поглядам С. Яворський змушений був коритися наказам Петра I, бути слухняною маріонеткою в його руках. Помер С. Яворський 22 листопада 1722р.²⁸

У цьому ж розділі автор монографії подає короткі новели про життя і діяльність Гедеона Одорського, Йосафа Кроковського, Антонія Стаховського, Варлаама Василевича, Прокопія Каличинського, Леонтія Боболінського та Данила Братковського, які внесли потужний вклад в розвиток української освіти, науки і культури.

„Турботи про освіту” – восьмий розділ монографії С. Павленка. До гетьманування І. Мазепи, стверджує автор, старшинська верхівка в основі своїй залишалася неписьменною, про що свідчать Конотопські статті 1672р., підписані довіреними особами. Гетьман, прийшовши до влади, зробив ставку на людей освічених, випускників як українських, так і закордонних навчальних закладів. Пріоритетні позиції, звичайно, займали випускники Києво-Могилянської колегії. І. Мазепа, розуміючи важливе значення її в суспільно-політичному житті України, всіляко сприяв становленню розвитку і матеріальному забезпеченню цього навчального закладу. Престиж освіти в кадровій політиці гетьманського уряду зростав, а тому старшинські родини охоче віддавали своїх дітей на навчання до Києва. На багатому фактичному матеріалі автор монографії показує ті зміни в старшинському середовищі, які відбулися після приходу до влади І. Мазепи. 26 вересня 1701р. Петро I, на клопотання І. Мазепи і В. Ясинського та за сприянням С. Яворського, підписав грамоту, в якій навчальний заклад офіційно було названо академією.

Великого значення в розвитку освітньої справи надавав гетьман у школах. Як видно з його універсалів, на той час існувала шкільна мережа в сотнях, при церквах діяли парафіяльні школи. У 1696р. гетьманським універсалом задекларовано реформу Ніжинського грецького братства, створення при ньому школи для навчання дітей грецькому і слов'янському письму. Новгород-Сіверська слов'яно-латинська школа в 1689р. була переведена до Чернігова. У середині 1690-х рр. виник задум створити на її базі колегіум. Вирішальну роль у створенні навчального закладу вищого типу відіграв І. Мазепа. За наданим ним кошти розпочалося перебудова приміщення келій колишнього домініканського монастиря. До історії утворення колегіуму були також

причетні Л. Баранович, Ф. Углицький, І. Максимович. У 1700р. було відкрито один з найстаріших закладів на Лівобережній Україні – Чернігівській колегіум, навчання в якому продовжувалося, на зразок Києво-Могилянської колегії, - шість, а згодом – вісім років. „Це, - пише автор монографії, - відповідало зростаючим потребам Гетьманщини мати достатньо освідчених кандидатів на посади урядників та писарів. Чітка позиція у цьому питанні І. Мазепи та його прибічників сприяло розширенню мережі освітніх установ в Україні, зміцненню їхньої матеріальної бази, становленню вищих навчальних закладів”.²⁷

Дев'ятий розділ книги – **„Церковне будівництво у Києві”**. Повернути Києву належний йому стан з часів Київської Русі – найголовніше завдання гетьманів полягало в тому, щоб надати колишній столиці належний їй статус. За доби І. Мазепи ця ідея набула не тільки поширення, а й реального втілення. На основі вивчення джерел автор монографії стверджує, що „гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів, Києво-Печерської лаври, Київського Братського Богоявленського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти”.²⁹ Великі масштаби церковного будівництва розпочалися в київських монастирях у 1690-х рр., коли І. Мазепа уже ствердився на своїй посаді, віднайшов порозуміння з українськими православними ієрархами. Мобілізація значних коштів для відновлення, реставрації давніх храмів, відбудови занедбаних і побудову нових здійснювалася, як стверджує С. Павленко, двома найголовнішими шляхами: збільшенням можливостей, підлеглих обителям і перерозподілом прибутків гетьманщини від різноманітних податкових зборів на користь церкви. Передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала кожному монастиреві додаткові маєтності.

Значні земельні наділи надавалися Київському Софіївському, Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому, Києво-Печерському, Воздвиженському дівочому, Київському Вознесенському, Київському Флорівському жіночому монастирям. Завдяки створеним умовам виникла можливість відреставрувати давні храми, оновити іконостаси, замовити нове церковне оснащення. Здійснювана гетьманом політика у сфері духовності і культури дала поштовх для енергійної церковної відбудови Києва. За підрахунками автора монографії за час гетьманування І. Мазепи допомогу одержало понад 30 київських церков. Завдяки гетьману та його соратникам К. Мокієвському, Г. Герцику, М. Миклашевському Київ засяяв позолотою бань відновлених соборів, прикрасився низкою нових церковних споруд, які були відродженні за невеликий проміжок часу.

„Розбудова церков, монастирів” – десятий розділ монографії. Відбудова Києва в 1690-х - на початку 1700-х рр. здійснювалася одночасно з відродженням духовного життя практично в кожному полку. Під патронатом гетьмана знаходилися найважливіші реставраційні роботи

в церквах і храмах. Саме з гетьманської столиці Батурина йшов, стверджує С. Павленко, енергійний імпульс церковному і монастирському будівництву в Україні. В зазначеному розділі автор монографії детально розглядає документальні свідчення про роль гетьмана в побудові храмів і монастирів. Серед 14 населених пунктів, зазначених в розділі, де на кошти гетьмана зводилися церковні споруди, домінує Батурин (виділено понад 20 тис. золотих на побудову кам'яного Троїцького монастиря; 4 тис. золотих - на добудову мурованого храму, 15 тис. золотих – на будівництво Воскресенської та Покрови Богородиці церкви); Чернігів (на будівництво Троїцького собору гетьман відібрав кілька млинів у старшин, виділивши 10 тис. золотих готівкою, 10 тис. золотих на віднову Борисоглібського кафедрального храму, 5 тис. золотих – на будівництво церкви І. Євангеліста, на замовлення гетьмана на початку 1700-х рр. виготовленні срібні царські ворота для Борисоглібського собору, на відливу яких пішло 56 кг. срібла. У 1690-х рр. істотно реконструйовано П'ятницьку церкву) і Переяслав (на завершення Вознесенського собору гетьман надав понад 300 тис. золотих, на ці ж кошти, вважає автор, було виготовлено розкішний іконостас); Біла Церква (у серпні 1706р. гетьман зі своїм родичем К. Мокієвським заклали велику Микільську церкву) та інші.

Завдяки турботам гетьмана та наданим фінансам було відновлено, відбудовано і реставровано давні монастирські споруди в Любечі, Прилуках, Макошині, Домниці, Максаках, Лубнах, Корсуні, Золотоноші, Ніжині, Каневі, Чигирині, Жаботині та інших містах. „Доба Мазепи, - робить висновок С. Павленко, - це доба енергійної відбудови, відновлення монастирів, які демонстрували розквіт православної віри, зміцнення її інституції”.³⁰

Одинадцятій і дванадцятій розділі монографії – „**За прикладом Патрона**” і „**Мистецький розквіт**” завершають дослідження. Активна діяльність І. Мазепи по відбудові і реставрації церков і соборів стала позитивним прикладом для його старшинського оточення. Старшина, замовляючи те чи інше будівництво, орієнтувалося на бачені нею зразки. Як правило, у будівництві нових церков панував приклад кращих споруд, що надавало забудовам своєрідного національного характеру. На багатому фактичному матеріалі автор монографії відтворює яскраву панораму відродження композиційних структур храмів Київської Русі, новаційних елементів західноєвропейського бароко. Велику роль у цій справі відіграв соратник І. Мазепи, глухівський сотник Олексій Туранський, який постійно опікувався церковним будівництвом. Стародубський полковник М. Миклашевський своїм коштом відбудував церкву св. Миколи, Каташинський Миколаївський монастир, допомагав у розбудові Видубецького монастиря, одного з шедеврів українського бароко – Георгієвського собору і Спаської трапезної в Києві.

Віддавали належне з отриманих прибутків церкві генеральний суддя М. Вуяхевич (збудовано його коштом мурований вівтар до

Михайлівського Золотоверхого собору в Києві); прилуцький полковник Д. Горленко (вніс значні кошти в розбудову Густинського монастиря); лубенський полковник Л. Свічка (надавав допомогу Лубенському Мгарському монастирю); київський полковник К. Мокієвський (його коштом зведені кам'яні церкви в Києво-Печерській лаврі, у Вишгороді, Острі); чернігівський полковник Яків Лизогуб (за кошти, отримані від рангових та скуплених земель споруджено дзвіницю Єлицького монастиря, собор Різдва Пресвятої Богородиці в Седневі, а його онуки Семен та Яків звели в Чернігові Катеринську церкву, освячену в 1715р.)³⁵.

Щедро обдаровували собори і монастирі генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, генеральний писар Василь Кочубей, гадяцький полковник Михайло Борохович, генеральний бунчужний Дмитро Максимович, чернігівський полковник Павло Полуботок. „Згадане, - наголошує С. Павленко, - лише частка благодійницької діяльності оточення гетьмана І. Мазепи, його урядовців та соратників, меценатів у добу 1687 – 1709рр.”³²

Зазначене церковне будівництво, збільшення книгодрукування сприяло реалізації талантів граверів, художників, золотарів і гаптарок. До них зверталися замовники за іконописом, церковним начинням, книжками релігійного призначення. Це давало надійну роботу, стимулювало вдосконалення майстерності, здобуття відповідної освіти. Співпраця І. Мазепи з діячами мистецтва, вважає автор монографії, розпочалася з 1688 р., коли відомий гравер І. Мирський зробив герб гетьмана, який „велів мати ознаки шляхетного роду, знатності свого походження”³³. За гетьманування І. Мазепи розквітнув талант граверів Леонтія і Олександра Тарасевичів, Івана Реклинського і Захарія Самойловича, Георгія Терпиловського, Марка Семеніва, Данила Галятовського, Никодима Зубрицького. А всього – біля 20 граверів, які приймали активну участь у відродженні головних українських святинь, оформленні іконостасів, написанні ікон, ілюстрації книг.³⁴

У той час Київ, Чернігів і Глухів перетворилися у справжні мистецькі осередки художньої обробки металу. Доба українського бароко впливає на оздоблення дзвонів, гармат та іншої зброї. „Мистецькі твори доби І. Мазепи складають велику картину духовних можливостей діячів української культури і знаменують стан її піднесення, набуття високого рівня значимості, самобутності, - пише С. Павленко”³⁵.

Заслугують на увагу **висновки** монографії. У них автор формулює головне концептуальне положення свого дослідження, яке зводиться до того, що гетьман І. Мазепа уособлював у собі не тільки притаманний добі прагматизм відстоювання владного крісла, безкомпромісної боротьби з опонентами, удаваної служби царям, але й великі можливості непересічного діяча культури, справжнього цінителя мистецтва, книги, ревного покровителя церкви. Здійснюючи свій потаємний замір зробити Україну незалежною державою, І. Мазепа

великі зусилля спрямовував насамперед на будівництво її фундаменту, на основі якого можна було б вибудувати суверенну державу. Церковна, духовна політика І. Мазепи, переконаний автор монографії, його активна позиція у питаннях створення нових мистецьких, літературних, архітектурних цінностей є справді визначальним внеском у будівництво української культури.

З точки зору інформаційної значимості для дослідження теми важливу наукову цінність мають джерела і література монографії. Які складають 1323 найменування. Як і в попередніх книгах про гетьмана І. Мазепу, автор велику увагу приділяє додаткам: церковне будівництво у 1687-1709рр. на теренах Гетьманщини; представники української церковної ієрархії доби Івана Мазепи (1687-1709 рр.); портрети Мазепи: у пошуках істини. Зазначений комплекс ділових матеріалів і документів відіграє визначальну роль для подальшого вивчення історії українського козацтва.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що як і попередні монографії, книга С. Павленка написана в кращих традиціях бібліографічного жанру, яскравою і динамічною мовою, що дає можливість глибше зрозуміти активний вплив гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління, боротьбу за докорінну зміну владної політики щодо питань культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: К.М. академія, 2005. –С.7.
2. Там само.
3. Там само. – С. 8.
4. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 129; Максимович М. Видубицький монастир // Києвлянин. – 1841. – Кн. 2. – С.5; Титов С.Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Николаевского монастыря. – К., 1902. – С.7; Титов Ф. Краткое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. – К., 1911; Петровський С. Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве. – Одесса, 1902.
5. Павленко С. Вказана праця. – С. 11.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ, - Львів, 1913. –С. 376.
7. Павленко С. Вказана праця. – С. 12-13.
8. Там само. –С.13-16.
9. Там само. –С.18.
10. Малий словник Історії України. –К., 1997. С.-.244.
- Половець В.М. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918 рр.)// Сіверянський літопис. -2000. -№1. –С.110.
11. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) / Український історик. 1995. –С.33.

12. Павленко С. Вказана праця. –С.33.
13. Див.: там само. –С.39.
14. Там само. –С.43.
15. Там само. –С.51.
16. Там само. –С.53.
17. Див.: там само. –С.61.
18. Там само. –С.62.
19. Там само. –С.67.
20. Див.: там само. –С.74.
21. Там само. –С.84.
22. Там само. –С.86.
23. Там само. –С.89.
24. Чернігівський літопис/ Підготовка для друку і коментар
Ю. Мицика // Сіверянський літопис. -1996. -№4. –С.114.
25. Павленко С. Вказана праця. –С.93.
26. Там само. –С.95.
27. Там само. –С.100
28. Див.: там само. –С.103.
29. Там само. –С.124.
30. Там само. –С.152.
31. Там само. –С.158.
32. Див.: там само. –С.165.
33. Там само. –С.167.
34. Див.: там само. –С.169.
35. Там само. –С.177.

Навчально-методичне видання

кафедра українознавства
і політології

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

Відповідальний редактор: **В.М.Половець**

Технічний редактор: **О.О.Мисюра**

Коректор: **Т.В.Супрун**

Набір комп'ютерний

Підписано до друку 08.06.2005. Формат 60x80 ¹/₁₆.

Друк офсетний. Обл. вид. арк. 9

Наклад 100. Зам. № 178 Вид. № 5.

14000. Чернігів, вул. Воровського, буд. 10. «Просвіта».

Редакційно-видавничий відділ.

Видруковано у ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр».

Чернігів, вул. Соснова, буд. 23 А., тел. (0462) 106-159

© Автори статей, 2006

© В.М. Половець, 2006